3'2

विभक्त्यर्थ-समासविमर्शोद्धारः

उद्धारकर्ता

रामनारायणाचार्यः

पदवाक्यप्रमाणपारावारीणानां परमश्रद्धेय[illegible]
ब्रह्मनिष्ठाचार्यप्रवर श्री वशिष्ठ त्रिपाठि महोद-
यानां करकमलयोः सादरं समर्पयति —

रमा[illegible]चार्यः

यन्मत्कृतमपि मुद्रणेऽक्षरमात्रासम्बन्धिन्यः
ताः [illegible] त्रुटिर्भो[illegible] विपश्चिद्भिः [illegible]
[illegible] —

विभक्त्यर्थ-समासविमर्शोद्धारः

उद्धारकर्ता
रामनारायणाचार्यः
सेवानिवृत्त-आचार्यः
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान (मानित विश्वविद्यालयः)
गङ्गानाथ झा परिसरः
तीर्थराजप्रयागस्थ

सम्बत् 2061 व्यासपूर्णिमा

भगवद् भागवत सेवायां संकलनकर्ता
सेवानिवृत्त-आचार्यः
राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान (मानित विश्वविद्यालयः)
गङ्गानाथ झा परिसरः, प्रयागस्थः

प्रकाशन वर्ष - 2004

पुस्तक प्राप्ति एवं निवास स्थानम् -
डॉ0 रामनारायणाचार्य
9/90 गायत्रीपुरम् पिड़रामार्ग,
देवरिया (उ0प्र0)
दूरभाष - (05568) 223013

सहयोग - 170/- (एक सौ सत्तर रुपया)

लिपिसंयोजक अलका विनोद द्विवेदी

मुद्रक - अलका कम्प्यूटर्स एण्ड प्रिन्टर्स
108/5 छोटा बघाड़ा, इलाहाबाद
दूरभाष - (0532) 2541483

आमुखम्

प्राङ्नव्यवैयाकरणानां मतमाश्रित्य कारक समास वादार्थ विमर्शस्य (विभक्त्यर्थसमासविमर्शोद्धारस्य) सम्प्रति विदुषां कृते शोधच्छात्राणां च कृते महत्यावश्यकतेति च विचार्य तदुद्धारः कृतः समेषां विपश्चितां सेवायां, येनायं ग्रन्थः सम्प्रति परमोपयोगिताम्भजिष्यतीति निश्चप्रचम् ।

ग्रन्थेऽस्मिन् विभक्त्यर्थसमासविमशोद्धारे कारकस्य कारकविभक्तीनाञ्च प्राङ्नव्य शाब्दिक-तार्किक मतञ्चाधृत्य शास्त्र सम्मतं युक्तिप्रमाणोपेतं सिद्धान्त प्रकाशकं विमर्शं प्रस्तूय मन्येऽवश्यमेवशास्त्रि-आचार्य कक्षयोरध्यापन प्रसंगे शब्देन्दुशेखरप्रौढ़ मनोरमाशब्दरत्नयोः कश्चन विशेषोपहारः स्यात् तथा वैयाकरणभूषण ग्रन्थस्य विभक्ति विमर्शप्रकरणेऽपि तदुपयोगिता काचन स्यादेव। शोधच्छात्राणां च कृतेपि परमोपयोगीति।

नात्र मदीया तथाबुद्धिर्यदि प्राङ्नव्य वैयाकरणानां नैयायिकानांचसिद्धान्त प्रतिपादका ग्रन्था न स्युश्चेत् । तेषामेव ग्रन्थाध्ययनेनैवेयं सेवासम्भवा न त्वन्यथा साफल्यं स्यात् ।

सम्भावये ग्रन्थेनानेकविषयवादविमर्शेन कश्चन्नुपकारो विदुषां स्यादिति।

प्रायः प्राचीनानां विदुषां विचारालुप्ता सिद्धान्तानव्यमतेपि भवन्ति न तेषां प्रकाशनमपेक्षितं भवतीतिविचार्यैव यथा बुद्धि प्रयासं कृत्वा विभक्त्यर्थसमासविमर्शोद्धार ग्रन्थ प्रकाशनस्य सेवाबुद्ध्या विचारः कृतः स्व पार्श्वतश्चैवप्रकाशन व्ययोपि सेवायां समर्पितः। प्रार्थये यद् विद्वत्प्रवराः कृपां विधाय स्वीयोविचारआशीर्वचांसि च प्रदाय सेवायामुत्साह प्रवर्धनं करिष्यन्तीति।

विभक्ति-समासार्थ वाद विमर्शोऽयं ग्रन्थः सम्मान्यप्राचीननवीन वैयाकरणानां मतमाधारीकृत्य प्रवर्तते तार्किक मीमांसकमत-मभ्युगतञ्चावधार्यैव प्रस्तुतः प्रमुखः कश्चनविषयोऽपि।

प्रायस्तु केवलं प्राङ्नव्य वैयाकरणानामेव विभक्त्यर्थ समासविमर्शोद्धारः कृतः। तार्किक-मीमांसकमतन्तु प्रायः धात्वर्थतिङर्थ निरूपण प्रसंग एव प्रवर्तते। तस्मादिह शाब्दिकमतदृष्ट्या विमर्शोद्धारः श्रेयः। ग्रन्थोऽयमवश्यमेवोपयोगितां भजिष्यतीतिविश्वासः। विदुषां प्रसाद एव प्रवृत्तिप्रयोजको नतु मामकीनं गौरवम्। विदुषां गुरुवराणां कृपयैव शास्त्रप्रवेशः ।

विदुषां कृपापरवशः
उद्धारकर्ता - रामनारायणाचार्यः

।। विभक्त्यर्थ-समास विमर्शोद्धारः।।

स्वौजसमौडिति सूत्रेण विहितानां सुपामर्थविशेषे व्यवस्था-म्प्रदर्शयितुमाह- प्रातिपदिकार्थेति। अस्यापि सूत्रस्य क्रियायोग एव प्रवृत्तिः। अत एव (तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे)ति वा र्तिकं सङ्गच्छते। नचैवं भूतले घट इत्यादौ प्रथमा न स्यात्क्रियायोगागाभावादिति वाच्यम्। तत्राऽप्यन्ततोऽस्तिविद्यतीनां सत्तेति भाष्योक्तेः। नच त्रयः काला इत्यादौ कस्या अपि क्रियाया असत्त्वा- दध्याहर्तुमशक्यत्वाच्च प्रथमा न स्यात्। न च सन्तीतितिक्रियामादाय तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। कालत्रये वर्त्तमानत्वस्य बाधेनोक्तक्रियाऽध्याहार- स्याऽसम्भवादिति वाच्यम्। वर्तमानकाल-वृत्तित्वविशिष्ट ज्ञाने कालत्रयविषयकत्वस्याऽक्षतत्वेन ज्ञायन्ते इति क्रियाऽध्याहारसम्भवात्। यद्वा, सन्तीत्येवाऽध्याहार्य्यः, प्रारब्धापरिसमाप्ति-क्रियाऽऽश्रयत्वस्य वर्त्तमानत्वेन कालत्रयस्य सृष्टिप्रारब्धापरिसमाप्तिक्रिया-श्रयत्वरूपवर्त्तमान- कालिकसत्तात्वविशिष्ट्त्वे बाधकाऽभावात्। आख्यातार्थकर्त्रादिनाऽभेदान्वयेन प्रथमान्तार्थस्य क्रियायोगो बोध्यः। एवञ्च प्रथमान्तार्थस्याऽपि कियाजनकत्वात् अस्याः कारकविभक्तित्वेन भाष्ये व्यवहारः।

ननु स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेतिपञ्चविधः प्रातिपदिकार्थ इतिपक्षे स्वार्थद्रव्यलिङ्गेतित्रिविधप्रातिपदिकार्थपक्षे च कृष्णादिशब्देलिङ्गस्यापिप्राति- पदिकार्थत्वाल्लिङ्गग्रहणं व्यर्थमित्यत आह- नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थ इति। निपूर्वकयमधातोर्व्यापकत्वमर्थः तथा च नियता व्यापिका उपस्थितिर्यस्य स नियतोपस्थितिकः, यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थः। नियमेनेत्यस्य व्यापकत्वेनेत्यर्थः, तत्त्वञ्च तत्समानाधिकरणाऽत्यन्ताऽभावीय-प्रतियोगिताऽनवच्छेदकधर्म्म-वत्त्वम्। स्वाविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्व स्वविषयकशक्तिज्ञान- समवायित्वरूपोऽधिकरणतानियामकः सम्बन्धो बोध्यः। एवञ्चानियतलिङ्गकेभ्यस्तटादिशब्देभ्यो लिङ्गस्य नियतोपस्थितिकत्वाऽभावेन प्रातिपदिकार्थपादेनाऽग्रहणान्न ततः प्रथमोत्पत्तिरिति तदर्थमावश्यकं लिङ्गग्रहणमिति। तटः, तटी, तटमित्यादौ तटादिशब्दानां पुंस्त्वस्त्रीत्वल्कीवत्वबोधकतत्तत्प्रत्यय-समभिव्याहारात्सकललिङ्गबोधकत्वे ततः

कस्यापि लिङ्गस्य नियतोपस्थितिकत्वाऽभवावात्तद्बोध्यलिङ्गस्य प्रातिपदिकार्थ-पदेनाऽग्रहणात्प्रथमायाऽनुत्पत्तया तदर्थं लिङ्गग्रहणस्याऽऽ-वश्यकत्वमितिभावः। न च नीलरूपवत्परकस्य कृष्णशब्दस्य नियतलिङ्गत्वाऽभावात्ततः प्रथमा न स्यादिति। वाच्यत्। वासुदेवार्थकस्य तस्य नियतलिङ्गत्वात्। कृष्णदिशब्दे कृष्णत्वकृष्णसमवाय-पुंस्त्वादिर्नियतोपस्थितिक इति बोध्यम्। नच मञ्चाः क्रोशन्ति, सिंहो माणवक इत्यादौ मञ्चस्थकर्तृकाऽऽह्वानरूपार्थस्य सिंहादिसदृशरूपार्थस्य च लक्ष्यार्थस्य शक्यार्थरूपप्रातिपदिकार्थेनाऽसंग्रहात्प्रथमा न स्यादिति वाच्यम्। शक्यार्थे पदं साधुत्वेनान्वाख्याय पश्चात्पदान्तर-समभिव्याहारात्तात्पर्य्याऽनुपपत्त्या लक्षणाङ्गीकारेणाऽदोषात्। शक्यातावच्छेदकारोपस्यैव लक्षणात्वेन व्यवहाराच्च। लिङ्गमात्रे इति। लिङ्गस्यैवाधिक्ये इति तदर्थः। नच नीलोघटः, वीरः पुरुष इत्यादौ विशेष्यविशेषणभावऽस्याधिकस्य भानसत्त्वेन लिङ्गस्यै-वाऽऽधिक्याऽभावात्प्रथमा न स्यादिति वाच्यम्। विशेष्यविशेषण-भावस्य वाक्यार्थत्वेन ब्रहिरङ्गत्वात्स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथम-प्रवृत्तप्रथमारूपसंस्कारस्य तेन बाधाऽयोगात्। नच तस्य वाक्यार्थत्वे किम्प्रमाणामिति वाच्यत्। यत्राऽधिक्यं स वाक्यार्थ इति प्रकृतसूत्रस्थभाष्योक्तस्यैव प्रमाणत्वात्। अयं विशेष्यविशेषणभावो द्विविधः एकः यत्र भेदः संसर्गत्वेन भासते तत्र यत्सम्बन्धावच्छिन्नः, द्वितीयः यत्र समानविभक्ति-नामार्थयोरन्वयतस्त्रेतरसम्बन्धाऽनवच्छिन्नः। नच विशेष्यविशेषणभावस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात्तेन प्रथमप्रवृत्त-संस्काराऽबाधेन घटम्पश्यतीत्यादावपि कर्म्मत्वस्य क्रियासापेक्षत्वेन वाक्यार्थत्वात्प्रथमाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। सत्येवं ःकर्म्मणि द्वितीये' त्याद्यनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः एवञ्च द्वितीयादे रादेशस्य प्रथमयाऽवरुद्धत्वादस्यास्ताभि र्बाधेन न प्रथमाऽऽपत्तिशंकाकलङ्ककणिकेति भावः।

एवञ्च नियतोपस्थितिकत्वरूपप्रातिपदिकार्थस्वस्वीकारेण यत्फ लितन्तदाह-अलिङ्गा नियतलिंगाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रस्योदाहरणमिति। अलिङ्गा असत्त्वभूतत्वेन लिङ्गाद्ययोगाऽभाववन्त उच्चैरित्याद्यव्ययशब्दा इत्यर्थः। वासुदेवलक्ष्मीब्रह्माऽऽद्यर्थबोधकाः कृष्णश्रीज्ञानादयः शब्दा नियमेन पुंस्त्रीक्लिबानुपस्थापयन्तीतिभावः।

ननु द्रोणादीनाम्परिमाणमर्थ इति तेभ्यः प्रातिपदिकार्थमात्र एव प्रथमासिद्धौ

परिमाणग्रहणम्ब्व्यर्थमितिचेन्न। मूलोक्तार्थलाभाय तस्याऽऽवश्यकत्वादित्यत आह- परिमाणमात्रे द्रोणो ब्रीहिरिति। अयम्भावः, सूत्रे परिमाणग्रहणसत्त्वे तत्र द्रोणशब्दात्प्रथमाविधानेन परिमाणस्य प्रत्ययार्थतत्वात्तत्र प्रकृत्यर्थस्य द्रोणस्याऽभेदेनाऽर्थादितरसम्बन्धानवच्छिन्न-विशेषणविशेष्यभावसंसर्गेणाऽन्वयः प्रत्यायार्थस्य परिमाणस्य परिच्देद्यपरिच्छेदकभावेन ब्रीहिरित्यर्थः फलितः, परिमाणग्रहणाऽभावे प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधानात्प्रातिपदिकार्थस्य प्रत्ययार्थत्वात्तत्र द्रोणस्याऽभेदाऽन्वयः प्रत्यार्थस्य च तस्योक्तसम्बन्धेन ब्रीहावन्वयस्तथाच द्रोणाऽभिन्नो ब्रीहिरिति स्यात्परमेतद्बाधितं (नामार्थद्वयोरभेदादतिरिक्तः सम्बन्धोऽव्युत्पन्नः) इति व्युत्पत्तिविरोधात्। इति मूलोक्तार्थलाभार्थ परिमाणग्रहणमावश्यकमितिभावः। नचोक्तव्युत्पत्तौ किम्प्रमाणमिति वाच्यम्। भेदसंसर्गावच्छिन्ननामार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्य्यकारणभावस्यैव प्रमाणत्वात्। अत एव राज्ञः पुरुष इत्यत्र भेदसम्बन्धावाच्छिन्नविशेष्यताकशाब्दबुद्धौ ङस्प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वात्तस्याऽत्राऽसत्त्वात्। वैयाकरणैर्नाऽभेदस्य संसर्गत्वमङ्गीक्रियते। तस्य संसर्गत्वे नीलो घट इत्यादौ षष्ठ्यापत्तिः। विशेष्यविशेषणाभावे तु न तदापत्तिः। तस्य बोधसामान्यसामग्रीलभ्यत्वेनाऽनन्यलभ्यत्वात्। राहोः शिर इत्यादावौपाधिकभेदमादाय षष्ठयुपपादनपरभाष्यप्रामारायात्तस्या संसर्गाऽभावत्वं कल्प्यत इति भावः।

वचनं किं संख्येति। ननु पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति नये संख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वात्तत्रैवैकादिशब्देभ्योऽपि प्रथमासिद्धौ सूत्रे बचनग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। उक्तार्थनामप्रयोग इति न्यायविरोधेनैकादिशब्देभ्यः प्रातिपदिकार्थे प्रथमाऽप्राप्त्या तदर्थमिह वचनग्रहणस्यावश्यकत्वेन सार्थक्यात्। एकत्वाद्यर्थेषु विभक्तिर्विधेया तेचाऽर्थाः प्रकृत्यैव प्रतिपादिता इति तेषामभिधानायपुनर्विभक्तिर्नावशियका यथा घटोऽस्ति कलश इति न भवति, इत्यभिप्रायकोक्तन्यायविरोधो दुर्वार इति वचनग्रहणमावश्यकं। न च वचनग्रहणसत्त्वेऽप्युक्तन्यायविरोधो दुर्वार इति वाच्यम्। सामर्थ्यादुक्तन्यायबाधेन तद्विरोधपरिहारात्। नहि तद्ग्रहण-मन्तरेणेष्टसिद्धिरितिभावः। नचैकत्वविशिष्टे एकत्वान्तराऽन्वयायै-कवचनमस्त्विति वाच्यम्। प्रातिपदिक-

प्रतिपादितसंख्याविशिष्टे संख्याऽन्तराऽभावेनैकवचनो-त्पत्तेरसम्भवात्। नच तर्हि एकादिशब्देभ्यो द्विवचनादिकमुत्पद्यतामिति वाच्यम्। अनन्वितार्थकविभक्तिकल्पना-ऽपेक्षयाऽन्वितार्थकविभक्तिकल्पनस्यैव न्याय्यत्वेन द्विवचनानादेरनुत्पत्तेः। नचाऽपदं न प्रयुञ्जीतेतिभाष्यसिद्धान्ता-देकवचनादिसिद्धौ वचनग्रहणम्व्यर्थमिति वाच्यम्। सत्येवं तस्याऽनावश्यकत्वात्। नाऽसूया तत्र कर्त्तव्येति भाष्यसिद्धान्ताद्वयाख्यानात्करणं वरमिति प्राचीनसिद्धान्ताच्च कर्त्तव्यमेव वचनग्रहणमिति केचिदिति दिक् ।

ननु हिमानीन्द्राणीत्यादिभ्यः प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमा भवति सा च न सम्भवति महत्त्वपुयोगयोराधिक्यादिति चेन्न। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तदुपपत्तेः। प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यत्र प्रातिपदिकपदस्य प्रातिपदिकप्रकृति-कलिङ्गबोधकप्रत्ययस्याऽपि बोधकत्वेन यस्माल्लिङ्गबोधकप्रत्ययान्ता-त्प्रथमोत्पत्तिरभिप्रेता तज्जन्यनियतोपस्थितिकोऽर्थो विवक्षितः स च प्रकृतेऽस्तीति भावः।

मितिबोधयन्ति नागेशास्तु प्रातिपदिकार्थशब्देन यस्माच्छब्दात्प्रथमाविधानं तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य तदाश्रयस्य च ग्रहण। तस्य च मुख्यस्येव आरोपिततदाश्रयस्यापि ग्रहणम्। प्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकारोपविशेषस्यापीति तदर्थः। प्रातिपदिकार्थशब्देनाऽऽरोपिततदाश्रयस्य ग्रहणादेव गोपीत्यादौ गोपत्वप्रकारकारोपविशेष्यार्थबोधकत्वेऽपि प्रथमासिद्धिः। अन्यथोक्तप्रयोगे गोपत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणात्तस्य तत्राऽसत्त्वात्सा न स्यात्। प्रातिपदिकार्थपदेन प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव ग्रहणादेव सूत्रे लिङ्गग्रहणस्य सार्थक्यम्। अन्यथा 'स्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्र-प्रामाण्याल्लिङ्गस्यापि प्रातिपदिकजन्योप-स्थितिविषयार्थत्वेन तस्य स्पष्टमेव वैयर्थ्यं स्यात्। लिङ्गस्य प्रातिपदिकजन्योपस्थितिविषयार्थत्वादेव स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थो भाष्ये सिद्धान्तितः न च प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोः प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणे हिमानी मृणानीत्यादौ प्रथमा न स्यान्महत्त्वपुयोगयोराधिक्यादिति वाच्यम्। महत्वविशिष्टहिमत्व-स्याऽऽरोपितमृडत्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्तस्य तत्र सत्त्वादित्यलम्।।

१. तत्र क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वम् इति न सामान्यलक्षणं, संप्रदानादेरनुमतिप्रकाशनद्वारेव तण्डुलादिसंपादनद्वारा संबन्धिनोऽपि

पाकादिक्रियानिमित्तत्वेन संबन्धिनि मैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ मैत्रादावतिव्याप्तेः। किंतु-

विभक्त्यर्थद्वारा क्रियान्वयित्वं मुख्यभाक्तसाधारणं कारकत्वम्। क्रियानिमित्तत्वसहितं मुख्यमिति।

स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणेऽतिव्याप्तिवारणाय विभक्त्यर्थद्वारेति। मैत्रस्य पचतीत्यादौ मैत्रसंबन्धित्वं न पाकेऽन्वेति, षष्ठ्यर्थस्य नामार्थविवक्षया क्रियाया अपि कर्मादिकारकसाकाङ्क्षतया परस्पराकाङ्क्षानुकूलात्। किंतु तण्डुलमित्यादिपदाव्याहारेणैव मैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्येवान्वयबोधः।

ओदनस्य भोक्ता मैत्रस्य पाक इत्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वार्थिका षष्ठी कारकविभक्तिरेव 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेन तद्विधानात्। अत एव संबन्धस्य कारकत्वं नास्तीति शाब्दिकाः।

यदि- 'गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक् स्वभेषजैः' इत्यादिप्रयोगे विनापि नामाध्याहारं धात्वर्थे षष्ठ्यर्थः संबन्धोऽन्वीयते तदा कर्तृत्वकर्मत्वादिषटकान्यतमत्वे सति क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् इति तत्त्वम्।।

कर्तृत्वविवेचनम्

तत्र क्रियाश्रयत्वं कर्तृत्वम् इति वैयाकरणाः, तेषामयमाशयः-यद्धातूत्तराख्यातेन यगाद्यसमभिव्याहृतेन यद्धात्वर्थान्वितयद्धर्मवत्त्वं बोध्यते तादृशधर्मवत्त्वमेव तत्क्रियाकर्तृत्वम्। एवं पचतीत्यादौ अनुकूलव्यापारवत्त्वं जानातीत्यादौ आश्रयत्वं नश्यतीत्यादौ प्रतियोगित्वं तत्तत्क्रियाकर्तृत्वम्। यगाद्यसमभिव्याहृतेतिकरणात्पच्यते तण्डुल इत्यादौ पाकजन्यफलाश्रयत्वेन तण्डुलादेर्बोधनान्न तस्य कर्तृत्वं, काष्ठैः स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ करणाधिकरणकर्मणां क्रियान्विततद्धर्मवत्त्वेऽपि स धनाख्यातेन प्रतिपाद्यः। यदातु तत्तात्पर्येणाख्यातं प्रयुज्यते काष्ठं पचतिस्थाली पचतीत्यादौ तदा कर्तृत्वं तेषामिष्टमेव।

तथा पच्यते ओदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्तरि ओदनादेः कर्मणोऽपि कर्तृत्वम्। तत्र हि स्ववृत्तिव्यापारजन्यपाकजन्यफलशाल्योदन इति शाब्दबोधः। एवं चौदनपदोत्तरप्रथमाया व्यापारो लक्षणयार्थः। यद्वा व्यापारसामान्ये शक्तस्याख्यातस्यार्थः। व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्चात्र यगादिसमभिव्याहृताख्यातार्थव्यापारे

प्रथमान्तार्थस्य विशेषणत्वेनान्वयः। तत्राख्यातस्य व्यापारवाचकत्वात्, ओदनान्वितताद‍ृशव्यापारस्य यगाद्यसमभिव्याहृताख्यातप्रतिपाद्यत्वादोदनस्य यगाद्यसमभिव्याहृताख्यात-प्रतिपाद्यधात्वर्थान्वितव्यापारवत्त्वरूपकर्तृत्वं निराबाधमेव। ओदनः स्वं पचतीति प्रयोगस्यासाधुतयाऽभावेऽपि ताद‍ृशव्यापारे तज्जन्यप्रतिपत्तिविषयता-योग्यतानपायादिति।

पाचयतीत्यादौ तु पाकानुकूलव्यापारः णिजन्तार्थः। तदनुकूलव्यापारे यश्चाख्यातार्थस्तदाश्रय एव कर्तेति।

'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पाणिनिसूत्रमप्येतत्तत्परतयैव व्याख्येयमिति। तन्न। अचेतने अभियुक्तानां स्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात्।

यत्तु कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वं कर्तृत्वम् इति। सत्यन्ताच्च छेद्यसंयोगादिरूपव्यापारजनके कुठारादौ नातिव्याप्तिरित्यपरे। तदप्यसत्। ईश्वरप्रयोज्यानां संसारिणां तत्तत्क्रियास्वकर्तृतापत्तेः। अप्रयोज्यत्वं च यदि फलानुकूलतज्जन्य-व्यापारानाश्रयत्वं तदा दण्डादिजन्यसंयोगादिरूपव्यापाराश्रयत्वात् कुलालादावव्याप्तिः, अन्यच्च दुर्वचमिति। अत्राहुः-

अनुकूलकृतिमत्त्वं कर्तृत्वम्

पाकानुकूलव्यापारवत्त्वप्रतिसंधानेऽपि काष्ठादौ तान्त्रिकाणां स्वरसतः कर्तृपदाप्रयोगात्, कृताकृतविभागादिना कृधातोर्यत्नार्थकत्वे निश्चिते आश्रयार्थक-तृजन्तकृधातुव्युत्पन्नकर्तृपदस्य यत्नाश्रयार्थबोधकत्वाच्च, अचेतने कर्तृपदप्रयोगो गौणः। यदि चान्यविषयककृतिजन्ये नान्तरीयके मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति व्यपदेशान्न मुख्यं कर्तृत्वं तद्विषयकत्वेनापि कृतिर्विशेषणीया।

न चैवं तत्तद्विषयककृतिमत्त्वमेव तत्तत्क्रियाकर्तृत्वमस्तु, गुरुतरभारोत्तोलनादौ तद्विषयककृतिमत्त्वेऽपि उत्तोलनक्रियाद्यनिष्पत्तौ कर्तृपदाप्रयोगात्। विषयत्वं च साध्यत्वेन बोध्यम्। तेन भोजनकृतेरुद्देश्यत्वेन सुखादिविषयत्वेऽपि तत्कर्तुर्न सुखकर्तत्वम्। अस्मदादिकर्तृ-कपाकादावीश्वरस्य कर्तृत्वमिष्टमेव। न चैवमीश्वरः पचतीति स्यात्, तथाविवक्षायामिष्टत्वात्। कार्यत्वानवच्छिन्न-जन्यतानिरूपितमसाधारण- त्वमेव लक्षणघटकमित्यप्याहुः।

१. तत्र कारकाणि कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणानि षट्। नत्वं

च न क्रियानिमित्तत्वम्। चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यादौ संबन्धिनि चैत्रादावतिव्याप्तेः। अनुमतिप्रकाशनादिद्वारा संप्रदानादेरिव तण्डुलादिसंपादनद्वारा संबन्धिनोऽपि पाकादिक्रियानिमित्तत्वात्। किंतु-

क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वम्।

अस्ति च कर्तृकर्मादौ क्रियान्विततिङ्सुब्विभक्त्यर्थान्वयः, न तूदाहृते संबन्धिनि। चैत्रस्य पचतीत्यादावपि तण्डुलादिपदाध्याहारेणैव बोधः, षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य तण्डुलादिनामार्थेनैव क्रियायाः कर्मत्वादिनैव साकङ्क्ष-त्वात्परस्पराकाङ्क्षाविरहात्। ओदनस्य भोक्ता, चैत्रस्य पाक इत्यादौ कर्मत्वकर्तृत्वार्थिका षष्ठी कारकविभक्तिरेव। 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेन तद्विधानात्। अत एव संबन्धस्य न कारकत्वं क्रियायोगाभावादिति शाब्दिकाः। अत एव 'गुरुविप्रतपस्विदुर्गतानां प्रतिकुर्वीत भिषक्स्वभेषजैः' इत्यादौ, 'सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम्' इत्यादौ च रोगे विपत्तौ चेत्यादिनामाध्याहारेणैव बोधः। यदि च विनाध्याहारं षष्ठ्यर्थसंबन्धस्य क्रियायामन्वयः प्रामाणिकस्तदा क्रियान्वितकर्तृत्वकर्म-त्वादिषट्कान्यतमान्वयित्वं कारकत्वं बोध्यम्। अत एवात्रविशेषः प्रोच्यते-

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्।
केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः।।

इत्यादौ निमित्तादेरपि न कारकत्वमित्येता उपपदविभक्तयो न तु कारकविभक्तयः।

गां दोग्धि पयः अजां ग्रामं नयतीत्यादौ गौणमुख्यकर्मद्वयमपि लक्ष्यम्। अत्र हि द्रवद्रव्यविभागानुकूलक्रियानुकूलव्यापारविशेषः कर्तृनिष्ठो दुहेरर्थः। वायुर्वृक्षं पर्णं दोग्धीति वारणाय द्रवद्रव्येति देयम्। मेघो गगनं जलं दोग्धीति वारणाय विशेषेति। विशेषो हि दुहिधातुप्रयोगगम्यः। इत्थं च द्रवद्रव्येति न देयमित्यपि वदन्ति। संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारो नीधातोरर्थः।

तत्राद्ये विभागे गामित्यस्य क्रियायां पय इत्यस्यान्वयाद्गोवृत्तिविभागा-नुकूलपयोवृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थः। द्वितीये ग्राममित्यस्य संयोगेऽजामित्यस्य क्रियायामन्वयाद्ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूला-जावृत्तिक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थः। साक्षाद्धात्वर्थ-

तावच्छेदकनिरुक्तक्रियाद्वयरूपफलान्वयिनान्वयिनोरजापयोर्मुख्यकर्मत्वम्। तादृशक्रियारूपफलावच्छेदकविभागसंयोगरूपफलद्वयान्वयिनान्वयिनोर्गो-ग्रामयोर्गौणं कर्मत्वम्। उभयत्रापि धात्वर्थान्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वमस्ति। फलद्वयस्यापि धात्वर्थत्वात्। अत एव कर्मद्वयसाकाङ्क्षफलबोधकधातुत्वं द्विकर्मकत्वं सूपपादम्।

यत्तु विभागानुकूलक्रिया दुहेरर्थः, संयोगानुकूलक्रिया नयतेरर्थः, नतु तदुभयानुकूलकर्तृव्यापारः। कर्मद्वयस्याप्येकत्र फले अन्वय इति। तत्र, पयोऽजयोः कर्मत्वानुपपत्तेः, परसमवेतत्वस्य क्रियायामभावात्। कर्मद्वयस्याप्येकत्र फलेऽन्वये च गौणमुख्यव्यवहारो न स्यात्। एतेन विभागाद्यनुकूला कर्तृगता चेष्टैव दुहादेरर्थ इत्यपास्तम्, फलद्वयाप्रवेशे गौणमुख्यव्यहारानुपपत्तेः।

यदपि गामित्यस्यार्थो गोवृत्तित्वं पयस्येवान्वेतीति गौणं कर्म न लक्ष्यमिति तदपि न, गौः पयो दुह्यते गोः कर्मत्वस्य दुरुपपादत्वात्। अजां ग्राममित्यादौ ग्रामवृत्तित्वस्य प्रागजायामसत्त्वेनान्वयायोगात्। काशीतः प्रयागे नीयमानामजां काशीं नयतीति प्रयोगापत्तेश्च।

कर्तृत्ववादः

तत्र- तत्तत्क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं तत्तत्क्रियाकर्तृत्वम्।

काष्ठादौ पाकाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वप्रतिसंधानेऽपि कर्तृपदाप्रयोगात्, कृताकृतविभागादिना सिद्धयत्नाश्रयबोधकत्वाच्च। अचेतने कर्तृपदप्रयोगस्तु गौणः। वृष्टिगुरुतरभारोत्तोलनादिक्रियाविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तत्तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ तत्तत्क्रियाकर्तृत्वाव्यवहाराद् विषयत्वं विहायानुकूलत्वमुपात्तम्। यदि च मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति व्यपदेशान्नान्तरीयककृतिसाध्यस्य पिष्टमध्यस्थशर्कराभोजनस्य न कर्तृत्वं तदा विषयत्वमपि निवेश्यम। तच्च साध्यत्वेन। तेन यागादिकृतेरुद्देश्यत्वेन स्वर्गादिविषयकत्वेऽपि न यागादिकर्तुः स्वर्गकर्तृत्वम्। अस्मदादिकर्तृकपाकादिर्कृत्वमीश्वरस्येष्टम्। तथा विवक्षायामीशः पचतींति प्रयोगोऽपीष्ट एव। नो चेत् कार्यत्वानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वमसाधारण (मनुकूल) त्वं निवेश्यमिति नैयायिकाः।

वैयाकरणास्तु 'अनभिहिते कर्तरि' इत्यादावचेतनेऽपि कर्तृपदप्रयोगा त्क्रियाश्रयत्वमेव कर्तृत्वम्। कारककर्मादिपदवत्कृधातुरप्यत्र क्रियार्थक एव। आश्रयत्वमिह तत्तदाख्यातार्थद्वारा। तथा च यगाद्यसमभिव्याहृताख्य.तेन

यद्धात्वर्थान्वितयद्धर्मवत्त्वं बोध्यते तद्धात्वर्थनिरूपिततद्धर्मवत्त्वं तद्धात्वर्थकर्तृत्वम्। यथा पचतीत्यादौ पाकानुकूलव्यापारवत्त्वम्, जानातीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वम्, नयतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वम् इति। चैत्रेण तण्डुलः पच्यते इत्यादौ पाकजन्यफलाश्रयत्ववारणाय यगाद्यसमभिव्याहृतेति। अत्र चैत्रादेः कर्तृत्वं तु पचतीत्याद्याख्यातबोध्यधर्ममादायैवेति बोध्यम्। धात्वर्थान्वितद्वितीयाद्यर्थकर्मत्वकरणत्वादिवारणायाख्यातेनेति। जानातीत्याद्याख्यातार्थ आश्रयत्वम्,न पाककर्तृत्वम्, हन्तीत्यादौ हिंसाश्रयत्वम्, न गमनकर्तृत्वमित्येतत्संपत्तये यत्तदिति धात्वर्थविशेषणम्। यदि च काष्ठं पचति, स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगवशात्करणादीनां कर्तृत्वमिष्टम्, पच्यत ओदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्तरि कर्मणोऽपि तदिष्टम् ओदनः स्वं पचतीत्यप्रयोगस्त्वसाधुत्वादिति किमाख्यातपदेनेति विभाव्यते तदा कर्मत्वविशिष्टस्य कर्तृरूपतावारणाय तदुपादेयम्। नहि कर्मत्वादेः कर्तृत्वरूपत्वे 'अनभिहिते कर्तरि' इत्यनुशासनार्थः संगच्छत इत्याहुः। यत्तु 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पाणिनिसूत्रात् कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकान्तरप्रयोजकत्वं कर्तृत्वम् सत्यन्तेन पुरुषादिजन्यसंयोगरूपव्या-पारवत्त्वरूपतत्प्रयोज्यत्ववतः कुठारादेर्व्युदासः इति तन्न, ईश्वरप्रयोज्यानां जीवानां कर्तृत्वानापत्तेः। दण्डजन्यसंयोगरूपव्यापारवति कुलालादावव्याप्तिश्चेति दिक्।

कारकवादार्थ विमर्शः

२- कारकाणि कर्तृकर्मकरणसम्प्रदानापादानाधिकरणानि षट्। कारकत्वं नाम क्रियानिमित्तत्वम्। चैत्रस्य तंडुलं पचतीत्यादौ संबंधिनि चैत्रादावतिव्याप्तेः। अनुमतिप्रकाशनद्वारा संप्रदानादेरिव तंडुलादिसंपादनद्वारा संबंधिनोऽपि पाकादिक्रियानिमित्तत्वात्। किंतु क्रियान्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वम्। अस्ति च कर्त्रादीनां क्रियान्विततिङ्सुब्विभक्त्यर्थान्वयः। न तूदाहृते संबंधिनि षष्ठ्यर्थसंबंधस्य। तंडुलादिनामार्थान्विततय क्रियानन्वितत्वात्। चैत्रस्य पचतीत्यादावपि तंडुलादिपदाध्याहारेणैव बोधः। षष्ठ्यर्थसंबंधस्य तंडुलादिनामार्थैरिव क्रियायाः कर्मत्वादिनैव साकांक्षत्वात्परस्पराकांक्षाविरहात्। ओदनस्य भोक्ता चैत्रस्य पाक इत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वार्थिका षष्ठी कारकविभक्तिरेव। "कर्तृकर्मणोः कृतिः" इत्यनेन तद्विधानात्। अत एव संबंधस्य न कारकत्वं क्रियायोगाभावादिति शाब्दिकाः। अत एव "गुरुविप्रतपस्वि-दुर्गतानां प्रतिकुर्वीत

भिषक्स्वभेषजैः'' इत्यादौः, ''सा लक्ष्मीरुपकुरुते यया परेषाम् '' अत्यादौ च रोगे विपत्तौ चेत्यादिपदाध्याहारेणैव बोधः। यदि चविनाध्याहारंपष्ठ्यर्थसंबंधस्य क्रियायामन्वयः प्रामाणिकस्तदा क्रियान्वितकर्तृत्वकर्मत्वादिषडन्यतमान्वयित्वं कारकत्वं बोध्यम् । अत एव ''चर्मणि द्वीपिनं हंति दंतयोर्हन्ति कुंजरम् । केशेषु चमरीं हंति सीन्मि पुष्कलो हतः।।'' इत्यादौ निमित्तादेरपि न कारकत्वम्। एतादृश्य उपपदविभक्तयोन तु कारकविभक्तयः। गां दोग्धि पयः अजां ग्रामं नयतीत्यादौ गौणमुख्यकर्मद्वयमपि लक्ष्यम् अत्र हि द्रवद्रव्यविभागानुकूल-क्रियानुकूलव्यापारविशेषः कर्तृनिष्ठो दुहेरर्थः। वायुर्वृक्षं पर्ण दोग्धीति वारणाय द्रवद्रव्येति देयम्। मेघो गगनं जलं दोग्धीति वारणाय विशेषेति। विशेषो हिदुहिधातुप्रयो गगम्यः। इत्थं च द्रवद्रव्याति न देयमिति वदंति। संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारस्तादृशो नीधातोरर्थः। तत्राद्ये विभागे गामित्यस्य क्रियायां पय इत्यस्यान्वयाद्गो-वृत्तिविभागानुकूलपयोवृत्तिक्रि-यानुकूलव्यापारानुकूल-कृतिमानिति वाक्यार्थः। द्वितीये तु ग्राममित्यस्य संयोगेऽजामित्यस्य क्रियायामन्वयाद्ग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलाऽजावृत्ति-क्रियानुकूलव्यापारानुकूल-कृतिमानिति वाक्यार्थः।

२ - कारके अत्र प्रथमाऽर्थे सौत्रीसप्तमीतेन कारकमिति तदर्थः । कारकत्वं क्रियाजनकत्वम्। करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीतिव्युत्पत्तेर्भाष्ये दर्शनात्। ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वं तस्याऽन्यथासिद्धत्वेन क्रियाजनकत्वाऽभावात्। कारकाणां क्रियाजनकत्वादेव तेषां क्रियायामेवाऽन्वयः। क्रियाजनकमितिज्ञाते का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया जनकाकांक्षया च कारकाणां क्रियायामन्वयस्यैवौचित्यमिति तदाशयः। नच क्रियाशब्दस्य प्रधानक्रियायां मुख्यत्वेन कर्मादिकारकाणां प्रधानक्रियाऽनिर्वर्त्तकत्वात्कथं तेषां कारकत्वमिति वाच्यम्। सकलकारकाणां स्वस्वनिष्ठ-फलोत्पत्यनुकूलक्रियाद्वारा प्रधानक्रियानिष्पादकत्वेन तदुपपत्तेः। नच जनिष्यमाणपुत्राय गांदास्यामीत्यादौ सम्प्रदानत्वं न स्यात्तस्येदानीमसन्निहितत्वेन कारकत्वाऽभावादिति वाच्यम्। असन्निहितसम्प्रदानस्यापि दातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वात्स्वज्ञानस्य पूर्वकालवृत्तित्वेनैव क्रियाजनकत्वात्। यथा यागस्य साक्षात्स्वर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाऽभावेऽपि परमाऽपूर्वद्वारा स्वर्गजनकत्वं

तथाऽसन्निहितसम्प्रदानजन्यं यत्तद्विषयकं ज्ञानं तज्ज्ञानक्रियाऽव्यवहितपूर्वकालवृत्तित्वेन सम्प्रदानस्यापि क्रियाजनकत्वमिति भावः। एवं स्तोकम्पचतीत्यादौ फलस्यापिस्वज्ञानद्वारा व्यापारजनकत्वेन कारकत्वात्कर्मत्वमुपपन्नम्। अन्यथा क्रियाजनकस्य कारकत्वात्फलस्य तत्त्वाऽभावात्कर्मत्वं न स्यादिति भावः।

क्रियाऽन्वयित्वं कारकत्वमिति नाऽभ्युपगन्तव्यं पुत्रद्वारा ब्राह्मणस्य क्रियाऽन्वयित्वेन कारकत्वाऽऽपत्तेः। नच साक्षात्क्रियाऽन्वयित्वमिति तल्लक्षणस्वीकारे ब्राह्मणस्य साक्षात्क्रियाऽन्वयित्वाऽभावादुक्ताऽऽपत्त्यभावादिदमेव तल्लक्षणमस्तित्वति वाच्यम्। तथा सति मातुः स्मरतीत्यादौ मातुः स्मरणक्रियायां साक्षादन्वयेन कारककत्वाऽऽपत्तेः। अतः पूर्वोक्तलक्षणमेव साधु एवञ्च मातुः क्रियाजनक-त्वेनाऽन्वयित्वाविवक्षणेन नोक्ताऽऽपत्तिलेशोऽपीति भावः।

कर्त्तुरीप्सितममं कर्म। कर्त्तुरिति क्तस्य च वर्तमाने इति कर्तरि षष्ठी। ईप्सिततममिति आप्नोतेः सनि द्वित्वे 'आपज्ञपृधामिदित्याकारस्येत्वे। अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यभ्यासलोपे मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च इति वर्त्तमाने क्ते ततः अतिशायने तमबिष्ठनाविति तमपि सिद्धम्। अत्र सूत्रे मतिरिच्छा न बुद्धिः पुनर्बुद्धिग्रहणात्। अत्रेप्सितशब्दो नाऽभिप्रेतपरः किन्तु क्रियापरः 'वारणार्थानामिति सूत्रभाष्यकै यटयोस्तथैव दर्शनात्। एवञ्च कर्त्राप्तुमिष्यमाणं कर्मेति तदर्थः। आप्तिश्चात्र सम्बन्धो न तु व्याप्त्यर्थकः। स च सम्बन्धः उपस्थितत्वात् कर्तृपदार्थाऽविशेषणीभूतव्यापारद्वारक एव गृह्यते। उपस्थितपरित्यागेऽनुपस्थितकल्पने मानाऽभावात्। एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बन्धुमिष्यमाणमित्यर्थः। यथा तण्डुलं पचतीत्यादौ (व्यपदेशिद्भावेन) फलस्यापि स्वसम्बन्धित्वात्कर्मत्वम्। फलसमानाधिकरणे स्तोकम्पचतीत्यादावत एव कर्मत्वसिद्धिः अत्र क्तप्रत्ययोपात्तवर्त्तमानत्वं न विवक्ष्यते तथा सति कटं कृतवान् करिष्यतीत्यादौ कर्मत्वाऽनुपपत्तेः। नचाऽत्र वर्त्तमानत्वस्याऽविवक्षणात्कथं षष्ठीति वाच्यम्। एतत्सूत्रशाब्दबोधे तदविवक्षेति तदाशयादित्यलम्।।

ननु कारकाधिकाराद्व्यापारलाभात्तेन कर्त्तुराक्षेपात् कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलवत्त्वप्रकारिकेच्छानिरूपितविषयताऽऽश्रयः कर्मेत्यर्थे देवदत्तो ग्रामं गच्छतीत्यादौ देवदत्तकर्तृवृत्तिव्यापारेः उत्तरदेशसंयोगानुकूलरूपः तत्प्रयोज्यं

फलमुत्तरदेशसंयोगरूपं तादृशफलवत्त्वप्रकारिकेच्छा मद्वृतिव्यापारप्रयोज्यफलाऽऽश्रयो ग्रामो भवत्वित्याकारिका। तादृशेच्छानिरूपितविषयता ग्रामनिष्ठा। तादृशविषयताऽऽश्रयस्य ग्रामस्य कर्म्मत्वे सिद्धे कर्त्तुर्ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। तस्य प्रकृतधातूपात्तव्यापाराश्रयकर्तुर्ग्रहणेन सार्थक्यात्। अन्यथा माषेषु प्रसक्तमध्वं माषनाशो माभूदित्यन्यत्र वध्नातीत्यर्थके माषेष्वश्वं बध्नातीतिप्रयोगे माषभक्षणकर्तुरश्वस्य मद्वृत्तिव्यापारप्रयोज्य गलविलाधः संयोगरूपकफलाश्रयतयामाषा भवन्त्विवतीच्छाया-स्सत्वादधिकरणसंज्ञाम्बाधित्वा माषाणां कर्म्मत्वापत्तेः। प्रकृतधातू-पात्तव्यापाराश्रयकर्त्तुर्ग्रहणे तु नोक्तदोषः अश्वस्य प्रकृतधातूपात्तव्या-पाराऽश्रयत्वाऽभावेनाऽग्रहणात् न च तादृशकर्त्तुर्ग्रहणेऽपि पुष्ट्यर्थं माषक्षेत्रेऽश्वबन्धनस्थले तादृशकर्त्तुर्देवदत्तस्यैव मद्वृत्तिव्यापार-प्रयोज्यबन्धनाश्रयोऽश्वो भवतु अश्वस्य गलविलाधः संयोगाश्रया माषा भवन्त्विवतीच्छायाः सत्त्वान्माषाणां कर्मत्वं दुर्वारमेवेति वाच्यम्। प्रत्यासत्त्या प्रकृतधातुवाच्यफलस्यैव ग्रहणेनाऽदोषात्। यत्तु स्वारसिकार्थके माषेष्वश्वं बध्नानीति प्रयोग एव दोषस्य सम्भवान्माषेषु प्रसक्तमित्याद्यर्थे लक्षणा नावश्यिकेति केचित् तन्न कर्मण ईप्सितेति ग्रन्थसंगत्यर्थं तदावश्यकत्वात्। वस्तुतस्तु प्रकृतधातूपात्तव्यापाराश्रयकर्तृग्रहणेऽपि पुष्ट्यर्थं माषक्षेत्रेऽश्वबन्धनस्थले माषाणां कर्मत्वव्यावृत्तये प्रकृतधातूपात्तफलस्य ग्रहणमावश्यमिति तेनैव माषेषु प्रसक्तमित्याद्यर्थके माषेष्वश्वं बध्नातीति प्रयोगेऽप्युक्तदोषव्यावृत्तौ कर्तृग्रहणफलमन्वेषणीयमिति दिक् ।

तमब्ग्रहणं किमिति। अवयवद्वारा समुदायस्य प्रश्नः। अर्थादीप्सिततमब्ग्रहणं किमर्थं कर्त्तुरुद्देश्यं कर्मे त्येवास्तु सूत्रमिति प्रष्टुराकूतम् समाधत्ते पयसौदनम्भुक्त इति यदाकृतभोजनेऽपि देवदत्तः पुनरोदनभोजने प्रवर्त्तते तदेदं प्रत्युदाहरणं बोध्यम्। अयम्भावः कर्त्तुरुद्देश्यं कर्मेति सूत्रकरणे उक्तस्थले भोजनक्रियाकर्त्तुः पयस उद्देश्यत्वात्तस्य कर्मत्वापत्तिः, ईप्सिततमब्ग्रहणसत्त्वे तु पयसः कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यगलविलाधः संयोगरूपफलाश्रयत्वाभावान्नोक्तापत्तिः। नच पयसा ओदनम्भुक्ते इत्यादौ पयसः कर्मत्वव्यावृत्त्यर्थमीप्सितग्रहणमेवाऽस्तु तमब्ग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम्। अग्नेमार्णवकं वारयतीत्यादावग्नेः कर्मत्वव्यावृत्यर्थत्वेन तस्य सार्थक्यात्। नचाऽग्नेः कर्मत्वे वारणार्थनामिति सूत्रं वैयर्थ्यमापद्येतेतिवाच्यम्। तस्य सामर्थ्यात्कर्मसंज्ञाम्बाधित्वा

माणवकस्यापादानसंज्ञाविधानेन साफल्यात्। नचाऽग्नौ वारणार्थानामित्यस्य चरितार्थत्वे कथमपवादत्वमिति वाच्यम्। माणवकस्यापि वारिधूतपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्। संयोगाद्यनुकूल-व्यापाराभावानुकेलव्यापारस्यैव वारिधात्वर्थत्वात्। नच संयोगस्य वारिधात्वर्थकर्तृव्यापारजन्यत्वाभावात्संयोगाश्रयेऽग्नौ कर्मत्वाप्राप्त्या तत्र चरितार्थस्योक्तसूत्रस्य कथमपवादत्वमिति वाच्यम् असति तमब्ग्रहणे कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैव तेन लाभेन तत्रकर्मत्वस्य दुर्वारत्वात्। असति तमब्ग्रहणे कर्तृवृत्तिव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयस्य कर्मत्वमित्यर्थेऽग्नेर्देवदत्तकर्तृवृत्त्युत्तरादेशसंयोगानुकूलव्यापाराऽभावानुकूल-व्यापारबाचकवारिधातूपात्तोत्तरदेशसंयोगाश्रयत्वेन कर्मत्वं दुर्वारं स्यात्। इप्सिततमब्ग्रहणसत्त्वे तु प्रयोज्यत्वलाभस्तत्वञ्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूत-व्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वम्। तथा च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारः उत्तरदेशसंयोगानुकूल-व्यापारोऽभावा-ऽनुकूलव्यापारस्तत्प्रयोज्यं फलमुत्तरदेशसंयोगाऽनु-कूलव्यापारस्तदाश्रयत्वं माणवकस्येति तस्यैव कर्मत्वम्, अग्नेस्तादृशफलाश्रयत्वाऽभावान्न तत्त्वमितिभावः।

ईप्सिततमत्वलक्षणे फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वे पुष्ट्यर्थं माषभक्षणाय माक्षक्षेत्रेऽश्वबन्धनस्थलेऽपि माषाणां न कर्मत्वं बन्धनप्रयोज्यभक्षणफलाश्रयत्वेऽपि भक्षणस्य बन्धात्यर्थत्वाऽभवात्। प्रयोज्यत्वनिवेशफलं गां दोग्धि पयो देवदत्त इत्यादौ विभागानुकूल-व्यापाराऽनुकूलव्यापारार्थकदुहियोगे पयसः कर्मत्वसिद्धिः। जन्यत्वनिवेशे तु न तस्य कर्मत्वं पयोनिष्ठविभागस्य प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वेऽपि उक्तव्यापाराऽजन्यत्वात्। प्रयोज्यत्वञ्च साक्षात्परम्परा साधारणमिति न तस्य कर्मत्वाऽनुपपत्तिरितिभावः।

अत्रेयं विचारणा ननु कर्त्तुरीप्सिततमं तथा युक्तमिति सूत्रद्वयाकरणरूपलाघवात् कर्तृनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलसम्बन्धाश्रयः कर्मेत्यर्थकं कर्त्तुराप्यतमं कर्मे त्येवास्तु सूत्रं अग्नेर्माणवकं वारयति कूपादन्धं वारयतीत्यादौ नाग्नेः कर्मत्वाऽऽपत्तिः अग्निनिष्ठफलसम्बन्धस्य कर्तृव्यापारप्रयोज्यत्वाऽभावादिति चेन्न। काशीं गच्छन् पथि मृत इत्यादौ काश्याः संयोगरूपफलाश्रयत्वा-ऽभावात्कर्मत्वाऽप्राप्त्या तदर्थमीप्सित-तममित्यस्य अनीप्सितस्य संग्रहार्थं तथा

युक्तमित्यस्य चाऽऽवश्य-कत्वेनोक्तसूत्रस्रूय कर्त्तुमशक्यत्वात्। तण्डुलं पिपक्षन्मृत इत्यत्र तण्डुलस्य फलसम्बन्धाऽऽश्रयत्वाऽभावात्कर्मत्वाऽनुपपत्तेश्च। ईप्सिततममित्युक्तौ तु फलसम्बन्धप्रकारेच्छाविषयत्वात्कर्मत्वसिद्धिरिति भावः।

ननु यथोक्तसूत्राऽभ्युपगमे कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलवत्वप्रकारिकेच्छानिरूपितविषयताऽऽश्रयः कर्मेत्यर्थे काशीं न गच्छतीत्यादौ काश्याः संयोगप्रकारेच्छाविषयत्वाऽभावात्कर्मत्वं न स्यादिति चेन्न। नञ् समभिव्याहारे संयोगाऽभावाऽनुकूलव्यापारस्यैव गमधात्वार्थत्वेन संयोगाऽभावरूपफलाश्रयत्वेन कर्म्मत्वोपपत्तेः। नचैवमग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्रोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापाराऽनुकूल-व्यापारस्यनञ्समभिव्यहारे वारिधात्वर्थतवाद्दुहियोगे पयस इवाऽग्नेरपि प्रधानीभूतव्यापरारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वापत्तिरिति वाच्यम्। कर्मत्वलक्षणे प्रधानीभूतव्यापारजन्यत्वस्यैव निवेशेनाऽदोषात्। नचैवं गां पयो दोग्धीत्यादौ पयोनिष्ठविभागस्य गोपवृत्तिव्यापाराऽजन्यत्वात्पयसः कर्मत्वं न स्यादिति वाच्यम्। तस्य गोवृत्तिव्यापारजन्यत्वेऽपि गोपवृत्तिव्यापारजन्यत्वस्याऽपि सत्त्वेन कर्म्मत्वोपपत्तेः। नचैवं घटं जानाति घटमिच्छतीत्यादौ स्वविषयीभवनाऽनुकूलव्यापारस्य ज्ञानादिरूपस्य धात्वर्थत्वेन ज्ञानादिसमकालोत्पत्तिकस्य स्वविषयीभवनस्य ज्ञानाद्यजन्यत्वात्तदाश्रयस्य घटस्य माणवकनिष्ठस्योत्तर-देशसंयोगानुकूलव्यापारा-भावस्यप्रागभावरूपस्याऽनादित्वात्प्रधानीभूतव्यापाराजन्यत्वेन माणवकस्य च कर्मत्वं न स्यादिति वाच्यम्। कर्मत्वलक्षणे प्रयोज्यत्वनिवेशेन तत्र तदुपपत्तेः। तथाहि स्वविषयीभवानादेरप्यनुभवबलेन स्वप्रयोज्यत्वस्याङ्गीकारात् घटस्य कंटकापसरणाद्दुः खभाव इत्याद्यनुरोधेन प्रागभावस्य प्रयोज्यत्वाङ्गीकारेण माणवकस्य च कर्म्मत्वमुपपन्नमिति भावः।

अग्नेर्माणवकं न वारयतीत्यत्र तु नञ्समभिव्याहारे उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्य गच्छन्तं माणवकं दृष्ट्वा तूर्णीं स्थितिरूपस्य माणवकव्यापारेणाऽन्यथासिद्धयाऽग्निसंयोग-प्रयोजकत्वाऽभावादग्निसंयोगरूपफलस्योक्तव्यापाराऽप्रयोज्यत्वेन तदाश्रयस्य माणवकस्य कर्मत्वं न स्यादिति वाच्यम्। कारणत्वस्येव प्रयोजकत्वस्याऽप्यन्यथासिद्धेरङ्गीकारात्तदुपपत्तेः। यथा कारणमन्यथासिद्धम् तथा प्रयोजकत्वमप्यन्यथासिद्धमिति भावः।

ननु एतत्प्राग्वर्त्तिनः अधिशीङ्स्थासां कर्मेति सूत्रात्कर्मपदाऽनुवृत्त्या कर्मसंज्ञेत्यर्थलाभे कर्त्तुरीप्सिततममिति सूत्रे कर्मपदं व्यर्थमित्याशङ्क्य समाधत्ते कर्मेत्यनुवृत्ताविति। (एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः) इति परिभाषया एकयोगनिर्दिष्टस्याऽऽधार-पदस्याऽप्यनुवृत्तावौधारस्यैव कर्मत्वं स्यान्नतु फलाश्रयस्येति तद्व्यावृत्त्यर्थमत्र सूत्रे कर्मग्रहणमावश्यकमिति। अयम्भावः आधारोऽधिकरणमिति सूत्रे कस्याऽऽधारस्याधिकरणसंज्ञेत्याकांक्षायां कारकाऽधिकारात्क्रियाया एवाधारस्येति लाभे तत्रेप्सितस्वतन्त्रपदाभ्यां साक्षात्क्रियाऽधारयोः कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधात्परम्पराऽऽधारस्य ग्रहणात्परम्परा च कर्तृकर्मद्वारैव एवञ्च कर्त्रा स्वनिष्ठव्यापारेणाप्तुमिष्यमाण-स्तन्निष्ठक्रियायास्तद्वद्वाधारः कर्मत्वं प्रतिपद्येत, तथा च विषयतासम्बन्धेन यद्धातुफलं विषये समवायेन कर्तर्यपि तद्योगे कर्मत्वमित्याह- गेहं प्रविशतीति। अत्रोक्तसम्बन्धद्वयेन गेहचैत्रयोः फलं तिष्ठतीति भावः।

ननु स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेतिपञ्चविधप्रातिपदिकार्थपक्षे (अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ती) त्यभियुक्तोक्त्या 'स्वादि' सूत्रेण कर्म्मादौ संख्यायाश्च स्वादीनां सिद्धौ कर्मणीत्यादेः द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यादेश्च नियमत्वं तत्र कर्मणि द्वितीयेत्यादे द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यादेश्चैकवाक्यत्वे एकस्मिन्कर्मणि द्वितीयैकवचनमिति सूत्रजन्यबोधे कर्माद्यर्थस्य प्राधान्यादनभिहिते इतिसूत्रमनावश्यकम्। नच तदभावे देवदत्तेन ग्रामो गम्यते यज्ञदत्तेन तण्डुलः पच्यते इत्यादावुक्तकर्मणयपि द्वितीयापत्तिरिति वाच्यम्। (उक्तार्थानामप्रयोगः) इत्यनेनोक्तकर्मणि तदप्राप्तेः। कर्मत्वबोधनमेव द्वितीयाविधानफलं तच्च तिङैव बोध्यते चेदलं तद्विधानेनेति तदाशयः। नच कर्मणि द्वितीयेत्यादेः संख्यावाक्येन द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने इत्यादिना सहैकवाक्यत्वेन कर्मगतैकत्वे द्वितीयैकवचनमित्यर्थे संख्यायाः प्राधान्यादुक्तन्यायाऽप्रवृत्तावुक्तकर्मणयपि द्वितीयापत्त्या तद्व्यावृत्तयेऽनभिहिताऽधिकार आवश्यक एवेति वाच्यम्। उक्तरीत्योक्तसूत्रजबोधे संख्यायाः प्राधान्यात्तदावश्यकत्वेऽपि एकत्वविशिष्टे कर्मणि द्वितीयैकवचनमित्यर्थे दर्शितदिशा तदनावश्यकत्वात्। न च द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायेन व्यतिलुनीते इत्यादौ क्रियाविनिमयद्योत-कव्यतीत्युभयोपसर्गप्रयोगवदुक्तकर्मण्यपि द्वितीया दुर्वारैवेति वाच्यम्। लक्ष्यानुसारादुक्तार्थानामिति न्यायाऽनुसरण-स्यैवौचित्यादित्यलम्।

प्रातिपदिकविषये स्वार्थद्रव्येत्यादिपञ्चकपक्षाङ्गीकारवद्धातुविषयेऽपि पञ्चकपक्षाङ्गीकार्यस्तथा च धातोरपि क्रियात्वक्रियाकालकारकसंख्यारूपं पञ्चकमर्थः। उभयत्र पञ्चकपक्षाङ्गीकारादेव धातुविषयेऽपि द्व्येकयोरित्यादेः 'भावकर्मणोरित्यादेश्च भाष्यसम्मतं नियमत्वं सङ्गच्छते। तत्तत्पञ्चकस्य प्रातिपदिकधातुर्वाच्यत्वादेव दधि अजर्धा अवेदित्यादौ प्रातिपदिकधातुभ्यामेव सर्वबोध५ं क्रियात्वक्रियेत्यादिपञ्चकस्य धातुवाच्यत्वादेव भावकर्मणोरित्यस्य भावकर्मवाचकाद्धातोरित्यर्थः 'स्नुक्रमोरिति' सूत्रभाष्ये उक्तः। प्रातिपदिकस्थले धातुस्थले च द्योत्यत्वादेव प्रत्यार्थस्य विशेषण-त्वमेवेतिदिक्।

ननु 'अनभिहिते' इत्यस्य 'कर्मणि द्वितीया' इत्यतः प्रागप्यधिकारात्प्रातिपदिकार्थसूत्रेऽपि तस्याऽधिकारेणाऽनभिहिते प्रातिपदिकार्थ एव प्रथमा स्यादुक्ते तस्मिन् सा न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्तेअभिहिते तु प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेति। अनभिहिताऽधिकारे सत्यपि प्रातिपदिकार्थस्य प्रातिपदिकेन तिङादिना वोक्तत्वेऽपि सूत्रारम्भसामर्थ्यात्प्रथमैव नान्या विभक्तिः। अत एव (अभिहिते प्रथमैवे) ति वार्तिकं सङ्गतम् अन्यथोक्तरीत्या प्रातिपदिकार्थस्योक्तत्वेन प्रथमाऽप्राप्तौ स्पष्टैव वार्तिकाऽसङ्गतिरिति भावः।

ननु अभिहिते प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमैवेत्युक्तं तत्र कियद्भिरभिधानमित्याकाङ्क्षायामाह- अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति। तिङ उदाहरणम् देवदत्तेन हरिः सेव्यते अत्र कर्मणि तङा कर्मणो हरेरुक्तत्वात्ततः प्रथमा। कृत उदाहरणम्, लक्ष्म्यासेवितो हरिः अत्र कर्मणि क्तेन हरेः कर्मण उक्तत्वेन ततः प्रथमा। तद्धितस्योदाहरणम्, शतेन क्रीतः शत्योऽश्वः, अत्र शतशब्दात् शताच्च ठन्यतावित्यनेन तेन क्रीतमित्यर्थे यति तेनाऽश्वरूपकर्मण उक्तत्वात्प्रथमा। समास्योदाहरणम् प्राप्त आनन्दो यं स प्राप्ताऽऽनन्द इतिबोध्यम्। तिङ्कृदित्यादिपरिगणनादेव कटं भीष्मं कुर्वित्यादौ विशेष्यवाचक-कटपदोत्तरद्वितीयया विशेषणवाचकभीष्म-पदगतकर्मत्व-स्योक्तत्वेऽपि भीष्मपदाद्द्वितीया, परिगणनाऽभावे तु येन केनाऽप्यभिधाने उक्तरीत्या विशेषणवाचकाद्द्वितीयोत्पत्तिर्नस्यात्। वस्तुतस्तु परिगणनं भगवता भाष्यकृता प्रत्याख्यातम्, तथाहि प्रक्रियादशायां कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति स्वीकारेण कंटपदोत्तरद्वितीयया कटत्वविशिष्टकट-गतकर्मत्वस्योक्तत्वेऽपि भीष्मत्वविशिष्टभीष्म-निष्ठकर्मत्वबोधार्थं

विशेषणवाचकादपि द्वितीयाया आवश्यकत्वात्। कटभीष्मयोः परस्परमन्वयबोधस्तु विशेष्यविशेषणभावेनैवेति बोध्यम्। न च सर्वाणि कारकाणि भावनायामेवाऽन्वियन्तीति व्युत्पत्तिविरोध इतिवाच्यम्। साक्षात्स्वाश्रयद्वारा (परम्परया) वाऽन्वयविषयिणी सा व्युत्पत्तिरिति-स्वीकारेणाऽदोषादिति। तिङ्कृताच स्वप्रकृत्यर्थं प्रति यस्य कर्मत्वं तस्य सर्वस्यापि कर्मत्वाभिधानान्नकृतः कटः सुन्दर इत्यादौ कुत्रापि द्वितीयोत्पत्त्यलम्।।

अथ मूलोक्तपरिगणनोदाहरणस्य शत्यइत्यादेः खण्डनप्रकारः तथाहि, तथा कर्मकरणादिपदे विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण (उद्भूतकर्मत्वा-दिशक्तिमत्त्वेन) कर्मादेरभानान्न ततो द्वितीयोत्पत्तिस्तथा प्रकृते शत्य इत्यत्राऽप्युक्तरूपेण कर्मणो भानाऽभावात् द्वितीयोत्पत्यसम्भवेन तद्धितस्योदाहरणमेतन्निष्फलमेव, अर्थादनभिहिताधिकारस्य नैतत्प्रत्युदाहरणं युक्तम्, तस्मात् औपगवः, चित्रगुरित्येव तत्प्रत्युदाहरणं युक्तम्। तत्र च येन रूपेण सम्बन्धस्य षष्ठया भानं भवति तेनैव रूपेण तद्धितान्तादिभिः समुदायशक्तया सम्बन्धस्य भानं भवति घट इत्यादौ षष्ठ्यवाच्यत्वेन दृष्टानामेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणं प्रातिपदिकार्थभिन्नस्यैव षष्ठीविधायके शेषे षष्ठीति सूत्रे शेषपदेन ग्रहणम्। औपगवादौ सम्बन्धस्य षष्ठीवाच्यत्वेन दृष्टत्वात्षष्ठ्यापत्तिः। उक्ताधिकारासत्वेभिहितताऽनभिहितसाधारणसम्बन्धे षष्ठीति तद्विधायकशास्त्रस्यार्थकरणेन षष्ठी दुर्वारैव। अत उक्ताधिकार आवश्यकः सति च तस्मिन् अनभिहिते सम्बन्धे षष्ठीति सूत्राऽर्थानोक्तापत्तिलेशोऽपीति भावः। वस्तुतस्तु औपगवश्चित्रगुरित्यपि न प्रत्युदाहरणयोग्यम् कटं भीष्ममिति परिगणनफलमुक्तवाऽशेषत्वान्नात्र शेषलक्षणा षष्ठी, अन्याऽनभिहितकर्मादीनामसत्त्वाच्च नान्या काँचिद्विभक्तिरित्याशङ्क्य न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नाऽपि केवलः प्रत्ययः, इति समाधानं कृतं। नहि काचिदन्याविभक्तिरेतयोरभिसम्बन्धं वक्तुमुत्सहते इति कृत्वा द्वितीयेति भाष्ये उक्तम्। तत्राऽशेषत्वन्नात्र शेषलक्षणषष्ठीत्युक्तयैव, औपगवादौ षष्ठीवारणात्। शेषपदेन प्रातिपदिकार्थभिन्नस्यैव ग्रहणादिहाऽतथात्वेनाऽदोषादिति तदाशयः। अनेकमन्यपदार्थे, इत्यत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत्। तत्रहि चित्रगुरित्यादौ षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य नियमेन भानात्षष्ठी प्राप्नोतीत्याशङ्क्य, अभिहितः सोऽर्थः चित्रागोस्वामित्वरूपः अन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः सम्पनन् इति प्रथमेत्युक्तम्।

अनेनाऽशेषत्वरूपः षष्ठ्यप्राप्तिहेतुरुक्तः। अन्तर्भूत इत्यनेन चित्रग्वादौ सम्बन्धस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणयोग्यत्वमुक्तमिति प्राञ्चः।

नागेशास्तु शत्य इत्यत्र क्रयणादिक्रियायाः कारकान्वययोग्यतावच्छेदकसाध्यत्वेन रूपेणाऽभानान्न द्वितीयाऽतिप्रसङ्गः। उक्तरूपेण क्रियाभानाऽभावेन तत्रेतरकारकाणामप्यन्वयो न भवति, देवदत्तेन शत्योऽश्व इति प्रयोगो नेष्टः । नच शतेन क्रीत इत्यर्थे 'शताच्च ठन्यताविं' त्यनेन यतिनिष्पन्नस्य शत्यशब्दस्य शतकरणकक्रयणकर्म-बोधकत्वादुक्तापत्तिदुर्वारैवेति वाच्यम्। प्रत्ययान्तसमुदायेनोपस्थितायास्तस्याः क्रियायाः साध्यत्वेनाऽप्रतीयमानत्वात्। कारकान्वययोग्यक्रियाया धातोरेवोपस्थितिर्भवति न तु तद्धितशक्तयेति नोक्ताऽऽपत्तिलेशोऽपीति भावः। एवं प्राप्तानन्द इत्यादौ यत्कर्मकप्राप्तिकर्त्तानन्द इति विग्रहत आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मेति समासतश्च बोधः, उभयत्र बोधे विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैकार्थीभावकल्पना वृत्तिविग्रहयोर-समर्थत्वापत्तिश्च। किञ्चैकधर्मिबोधकत्व-रूपसामानाधिकरण्यस्य बहुब्रीह्युपजीव्यस्य हानिः। किञ्च पूर्वोत्तरपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधिकरण्याऽभावात्प्राप्ता भार्या यं स प्राप्तभार्य इत्यादौ पुंस्त्वानापत्तिरतो वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वनिर्वाहाय 'काला परिमाणिने' तिसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्योभयत्र प्राप्ति-कर्त्रानन्दकर्मेत्येव बोधः। नच कर्मत्वस्य क्रियानिरूपितत्वाद्द्रव्याऽऽनन्दनिरूपितत्वाऽभावेन प्राप्तिकर्त्रानन्दकर्मेति बोधः कथमिति वाच्यम्। विशेष्ये आनन्दे कर्मत्वनिरूपकत्वस्य बाधेन विशेषणभूतप्राप्तौ कर्मत्वनिरूपकत्वस्य पर्यवसानात्। स्वर्गे ध्वस्ते यथा स्वर्गी ध्वस्त इति भवति तथैवेति भावः, एवञ्च प्राप्तानन्दशब्दाद्विभक्तिवाच्यतावच्छेदकोद्भूतकर्मत्वशक्तिमत्वेन क्रियाजनकत्वेन च कर्मादेरभानान्न विभक्तिप्रसक्तिः। अत एव गतिकारकोपपदादिति सूत्रे गतिकारकोपपदादिति किमर्थं परमं कारकं परमकारकमिति प्रतीकमुपादाय यथा सम्प्रदानादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयन्ति तथाकारकशब्दोऽपीति कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनो नतूद्भूतां कारकशक्तिं प्रतिपादयन्तीतिकैयटेनोक्तम्। अत एव नतस्यकर्मत्वस्य क्रियान्वयनियमः। अन्यथा कारकशक्तेः क्रियाविशेषणत्वनियमान्न कर्मादेः प्राधान्यं स्यात्। एवं कर्मादिपदं यथा विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण कर्मादिभाननियामकं न तथा

पवन्वादि पदमपीति बोध्यम्। नचोक्तरीत्या परिगणनोदाहरणाऽन्यथोपपत्यातल्लेखनमनभिहितसूत्रलेखनञ्चानुपपन्नमिति वाच्यम्। तिङ्कृत्तद्धितसमासैरभिधान अर्थादुद्धतकर्मत्वादिशक्तयाऽऽवेशेन न भानमिति न विभक्तिप्रसक्तिरत्रैव तात्पर्य्यग्राहकत्वेन तदुपपत्तेः इष्टः पुत्र इष्यते पुत्र इत्यर्थे क्यच् कुतोनेत्याशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वान्न क्यजितिसमाहितं इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्रार्थे कर्मत्वस्यावगतावपि पुत्र इति सुबन्तस्य कर्मवाचकत्वाऽभावान्न तस्मात्क्यजिति तद्भावः। स्वं कर्मत्वं तद्वाचकशब्देन पुत्रगतकर्मत्वस्योक्तत्वान्न तत्रार्थे पुत्रशब्दस्य शक्तिरित्यक्षरार्थः। सुप आत्मन इत्यस्य कर्मत्वविशिष्टबोधकसुबन्तात्क्यजित्यर्थ इति तदाशयः। वस्तुतस्तु कर्मत्वविशिष्टबोधकात्सुबन्तात्क्यजित्यर्थे इहभवन्त इत्यादिना समाध्यन्तरमुक्तं वाक्ये फलस्य विशेष्यत्वाद्वृत्तौ व्यापारस्येति समानाश्रयत्वाभावेन तत्रार्थे न वृत्तिरित्याहुः।

प्राचीनाऽनुसारेणोक्तस्याऽभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्यत्र प्रायेणेत्यस्य फलमाह- क्वचिन्निपातेनाऽभिधानमिति। अयम्भावः, विषवृक्षोऽपि सम्बर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमिति श्लोके निपातेनाऽपिना विषवृक्षरूपकर्मण उक्तत्वात्ततः प्रथमा। निपातेनऽभिधानस्या-ऽनभ्युपगमेऽपिनोक्तकर्मण उक्तत्वेऽपि विषवृक्षशब्दाद्द्वितीया दुर्वारैवेत्यवसेयम्। एवं क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यादावितिशब्देन निपातेन नारदरूपकर्मण उक्तत्वान्न ततो द्वितीया किन्तु प्रथमैव। अत एव अपिनानिपातेनाऽधिकरणस्योक्तत्वात्सप्तम्यप्राप्तौ वचनसामर्थ्यात्सप्तमी, विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासविधायक-वचनसामर्थ्यादिति तदर्थ इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु विषवृक्षोऽपीतिपद्ये तुमुन उपपत्त्यर्थमिष्यते इति क्रियान्तराऽध्याहारस्याऽऽवश्यकत्वम्, अन्यथा क्रियार्थक्रियोपपदत्वस्य शकादियोगस्य चाऽसत्त्वात्तुमुन् न स्यात्। उक्तक्रियाध्याहारे तु इच्छार्थेषु तुमुन् इत्यनेन सुलभ एव तुमुन्निति भावः। एवञ्च तिङैव कर्मण उक्तत्वा त्ततो द्वितीयाऽप्रसक्त्या निनपातेनाऽभिधानाऽभ्युपगमो निष्फल एव। विषवृक्षोऽपि सम्बर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमिष्यते यत्तदसाम्प्रतमन्याय्यं न युज्यते इति पद्याऽर्थः। छेदनस्याऽन्याय्यत्वादिच्छाया अन्याय्यत्वम्बोध्यम्। क्रमादमुमित्यत्राऽपि अयन्नारद इति श्रीकृष्णीयज्ञानाऽऽकारस्याऽनुकरणम्। नारद इत्येतच्छब्दाऽभिलप्यमानाकारो बोधः तथा च नारद इत्यस्यप्रथमान्तत्वेनाऽप्रातिपदिकत्वात्तो न द्वितीयेति

निष्फलैव निपाताऽभिधानाऽभ्युपगतिः। विभत्तयर्थेऽव्ययीभावसमासविधायकवचन-सामर्थ्यात्तिङ्कृत्तद्धितसमासैरेवाऽभिधानं नत्वेतदतिरिक्तैरितिपरि-गणनकल्पनस्यैव युक्तत्वान्नि पातेनाऽभिधानेऽप्यधिकरणे सप्तम्युत्पत्तौ बाधकाऽभावेन निपाताभिधानं नैव स्वीकार्यमित्याहुः।

तथा युक्तञ्चानीप्सितम्। यथा क्रियायुक्तस्येप्सिततमस्य कर्मत्वन्तथा क्रियायुक्तस्याऽनीप्सितस्याऽपि कर्मत्वमिति तदर्थः । सूत्रेऽनीप्सित-पदस्याऽनुद्देश्यमित्यर्थः अनुद्देश्यञ्च द्विविधं द्वेष्यमुदासीनञ्च। आद्यस्योदाहरणम् ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते। द्वितीयस्योदाहरणम्, ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीति। वस्तुतस्तु न पूर्वप्रदर्शितं द्वेष्यस्योदाहरणम्, समभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानी-भूतव्यापारप्रयोज्यतद्धात्वर्थफलाश्रयत्वस्य तथायुक्तपदार्थतवात्पराधीनतया विषं भुञ्जानेऽपि विषस्य भुजिक्रियानिरूपितफलाश्रयत्वेनोद्श्यत्वात्कर्त्त रित्यनेनैव कर्मत्वसिद्धेः। तदुक्तं भगवता भाष्यकृता, आतश्च विषमीप्सितं यत्तद्भक्ष्यतीति तस्माच्चौरान्पश्यतीति द्वेष्यस्योदाहरणम्, विषयेन्द्रियसम्बन्धेन दृश्यमाना अपि चौरा न दर्शनोद्देश्या अपित्वनिष्टदर्शना एवेति। एवं च पूर्वसूत्रेण कर्मत्वाऽप्राप्तावनेन कर्मत्वमिति। नचोदासीनोदाहरणे तृणादेरीप्सितत-मत्वाऽभावेन कर्मत्वं न स्यादिति वाच्यम्। स्पृश्यमानस्य गङ्गादेः स्पर्शादिजन्यसंयोगादिफलाऽऽधारत्ववत्तृणादेरपि स्पर्शादिजन्य-संयोगादिफलाधारत्वात्कर्मत्वोपपत्तेः। नच तथा युक्तमित्येवाऽस्तु सूत्रं मास्तु च तत्राऽनीप्सितग्रहणमिति वाच्यम्। तदभावे प्रकर्शहीन-स्यापीप्सितस्यानेन कर्मसंज्ञायां वारणार्थनामित्यस्याऽनव-काशत्वेनापादानत्वापत्तेः। एवञ्च यवेभ्यो गवां वारणाय यदा दण्डोद्यमनादिकं कृतं तेनैव व्यापारेण तत्र संचरन्त्यो महिष्योऽपि वारिता भवन्ति तादृशस्थले महिषीर्वारयति इति प्रयोगो न स्याद़नीप्सितमहिष्या अप्यपादानत्वप्रसक्तेः। अत अनीप्सितमित्युपात्तम्। तथा युक्तमित्यस्याऽभावे विषेणौदनं भुक्ते इत्यादौ करणात्वमात्रविवक्षायां विषस्य प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यादौ प्रयागस्य च कर्मत्वापत्तिर्दुर्वरिति तदावश्यकम् सति च तस्मिन् प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपतया युक्तत्वाऽभावा-न्नोक्ताऽऽपत्तिरित्यलम्।।

अकथितञ्च। अपादानादीत्यत्राऽपादानादिशब्दस्य भावप्रधाननिर्देशेना-ऽपादानत्वादिपरत्वादपादानत्वादिविशेषैरविवक्षितस्या-

ऽपादानत्वादिरूपेणाऽभासमानस्याऽप्रतीयमानस्य कारकस्य कर्मत्वमित्यर्थः। अपादानादिशब्दस्य धर्मपरत्वाऽभावे प्रसक्तिपूर्वकाऽपादानत्वाद्यविवक्षायामेवाऽनेन कर्मत्वं स्यात्सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ न स्यादित्युक्तशब्दस्य धर्मपरत्वमावश्यकम्। अपादानत्वादिविवक्षायां तु गोःपयो दोग्धीत्यादौ पञ्चम्यादय एव भवन्ति। अपादानत्वाद्यविवक्षाया-मन्वयितावच्छेदककर्मत्वादिरूपेण विवक्षायामनेन कर्मत्वमिति बोध्यम्। नचोक्तरूपेण विवक्षायां किं बीजमिति वाच्यम्। कारक-त्वव्याप्यकर्मादिसंज्ञानां स्वबोध्यार्थे कर्मादौ कर्मत्वादिशक्तिमत्वबोधकस्यैव तत्र बीजत्वात्। बोधोऽपि कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वेनैवेति एतत्सूत्रविहितकर्मणि विहिताया द्वितीयायाः सम्बन्धार्थकत्वं प्राचीनोक्तं खण्डयति, तथाहि, 'कर्मणि द्वितीयेत्यादिशास्त्राऽभावेसर्वत्र षष्ठयाःप्राप्तिरिति सर्वास द्वितीयादीनां षष्ठ्यपवादत्वं तदपवादत्वमात्रेणोक्तरूपाया द्वितीयाया सम्बन्धाऽर्थकत्वन्न समुचितं तथा सति कर्मणि द्वितीयेत्यस्य वैरूप्यापत्तेः कर्तुरित्येतद्विहितकर्मणि या द्वितीया तस्याः कर्मत्वबोधकत्वं एतत्सूत्रविषये सम्बन्धबोधकत्वमिति स्पष्टमेव वैरूप्यं स्यादिति भावः। एतत्सूत्रविषयेऽपि कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन द्वितीयाया बोधकत्वादेव, अत्र सूत्रे भाष्ये, अनेनैव सूत्रेण कर्मत्वे सिद्धे कर्त्तुरिति तथायुक्तमिति च सूत्रद्वयं व्यर्थमित्याशङ्क्य उक्तसूत्राऽभावेऽनेनेप्सितमात्रस्यापि कर्मसंज्ञापत्तौ वारणार्थानामित्यस्याऽनवकाशत्वादग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र माणवकादपि पञ्चम्यापत्तिरित्युक्तसूत्रद्वयमवश्यं कार्य्यमित्युत्तरितं द्वितीयायाः सम्बन्धार्थकत्वे शङ्कासमाधानयोर्भाष्यकृत्कृतोः स्पष्टैवाऽसङ्गतिरिति। दुहादिधातूना व्यापारद्वयार्थकत्वेन कर्त्तुरिति कमत्वे सिद्धे कर्मत्वेनाऽविवक्षायामप्यनेन कर्मत्वमिति परास्तमेतेनेति दिक्।

ननु नटस्य गाथां शृणोतीत्यादौ नटस्य गीतद्वारा क्रियाजनकत्वेन कारकत्वादकथितञ्चेत्यनेन कर्मत्वापत्तिः। न च तस्याऽपादानत्वविवक्षणान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम्। आख्यातोपयोगे इत्यत्रोपयोग ग्रहणादनुपयोगे नियमपूर्वकविद्यास्वीकारभिन्ने आख्यातुरपादानत्वाविवक्षाबोधनात्। न च दुहितादिधातुकर्मयुक्तत्वाभावान्न दोष इति वाच्यम्। तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वादित्यत आह- दुह्याजिति। दुह्याचपच्दण्ड-रूधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथमुषाम्। कर्मयुक स्यादकथितं तथा स्यान्नीहकृषवहाम्

इति षोडशधातुपरिगणनमत्र श्रुधातोरसत्त्वा-त्परिगणितधातुकर्मयुक्ताऽभावेन न नटस्य कर्मत्वमिति भावः। परिगणनमिदं प्राचामनुरोधनैव, भाष्ये तु दुहियाचिरुधिपृच्छि भिक्षि चिबूञ्शासय इत्येव पठिताः। कर्मयुक्ता नाम कर्मसम्बद्धत्वं तच्च न सर्वत्रैकरूपं किन्तु क्वचिद्धात्वर्थव्यापारात्प्राक् क्वच्चिच धात्वर्थव्यापारा-ऽनन्तरमिति प्रकारद्वयं तत्रोक्तप्रकारद्वये ब्रुविशासिभिन्नधातुविषये धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव कर्मसम्बद्धत्वंब्रूशास्धातु विषये तु धात्वर्थव्यापाराऽनन्तरं कर्मसंबद्धत्वम्। ब्रुविशासिभिन्नेपि सति सम्भवे धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव कर्मसम्बद्धत्वं ग्राह्यम्। अत एव गां पयोदोग्धिस्थाल्यामित्यादौ गोपव्यापाराऽनन्तरं स्थाल्यादेः पयः सम्बद्धत्वेऽप्यधिकरणात्वाऽविवक्षायामनेन् कर्मतवं न। तथा च तत्राऽपादानादिशब्देनाऽपादानसम्प्रदानाऽधिकरणानामेव ग्रहणं करणस्य तु न हस्तादेः करणस्य पय आदिकर्मयोगाऽभावात्।

गांदोग्धि पय इति। अन्तः स्थितद्रवद्रव्यनिष्ठविभागानुकूलव्यापारो दुहेरर्थः। न च अकथितञ्चेत्यस्येदमुदाहरणं व्यर्थं गौः पयस्त्यजति गवा पयस्त्याजयतीत्यर्थे पूर्वसूत्रेणैव कर्मत्वसिद्धेरिति वाच्यम्। व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वे पूर्वसूत्रेण कर्मत्वसिद्धावप्येकव्यापारार्थकत्वे एतत्सूत्रोदाहरणस्य साफल्यात्। तत्र गोरपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वं अपादानत्वविवक्षायां तु पञ्चम्येव, पयसि गोरन्वये षष्ठी द्विकर्मकेषु गवादीनां कर्मत्वाऽविवक्षया क्रियायामन्वये न षष्ठी, अनभिधानात् षष्ठ्यन्तस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे एवान्ययस्योत्सर्गतो व्युत्पत्तेश्च। देवदत्तकर्तृकं पयः कर्मकं गोसम्बन्धि दोहनमितिबोधे पञ्चमी। देवदत्तकर्तृकं गोसम्बन्धि पयः कर्मकं दोहनमिति बोधे गोशब्दात्षष्ठीति बोध्यम्।

बलिं याचते वसुधामिति। स्वीकाराऽनुकूलव्यापारः परस्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयाऽनुकूलव्यापारो वा याचतेरर्थः। स्वत्वे बलेर्निरूपकत्वसम्बन्धेनान्वयेऽनेन कर्मत्वम्। पूर्वविषयस्य कस्याऽप्यभावेनाऽप्राप्तिपूर्वकाऽविवक्षा बोध्या। नचाऽपादानत्वस्य प्रसक्त्या कथमप्राप्तिपूर्वकाऽविवक्षेति वाच्यम्। विभागस्योक्तधा-त्वर्थत्वाऽभावेनाऽपादानत्वाऽप्रसक्तेः। उक्तं हि भाष्ये न हि याचनादेवाऽपायो भवति याचितोऽसौ यदि ददाति तदाऽपायेन युज्यते इति। असंकीर्त्तितपर्य्यायस्याऽकथितशब्दस्य ग्रहणे गां दोग्धि गोर्दोग्धि इति च

याचिपृच्छिभिक्षयोगे कर्मसंज्ञैवेत्येषा व्यवस्थेति सिद्धान्ते कैयटोक्तिश्च। बलेर्वसुधानिष्ठस्वत्वनिरूपितस्वामित्वात्मकसम्बन्धात्कर्मयुक्तवादनेन कर्मत्वमितिभावः।

अविनीतं विनयं याचते इति। इदमवश्यं करष्यामिति शब्दप्रयोग-जनकज्ञानविशेषरूपस्वीकाराऽनुकूलव्यापारोऽत्र याचेरर्थः। फलतावच्छेदकसम्बन्धश्चात्र विषयतेति अविनीतस्य विनयेन सह स्व विषयकज्ञानवत्त्वसम्बन्धेन कर्मयुत्त्कात्कर्मत्वम्।

तण्डुलानोदनं पचतीति। विक्लित्यनुकूलव्यापारो हि पच्धात्वर्थः। वस्तुतस्तु द्वयर्थः पचिरिति भाष्याद्विक्लेदनं निर्वर्त्तनं च धातोरर्थः। तण्डुलान्बिक्लेदयन्नोदनं निर्वर्त्तयतीति वाक्यार्थः। तण्डुलकर्मकविक्लित्तिपूर्वकौदनकर्मकं निर्वर्त्तनमितिबोधः। तथा च पच्धात्वर्थस्योक्तरूपत्वात्कर्त्तुरित्यनेनैव कर्मत्वसिद्धावस्यैत्सूत्रोदाहरणत्वं चिन्त्यम्।

गर्गान् शतं दण्डयतीति। बलात्कारपूर्वकपरस्व-त्वनिवृत्तिपूर्वक-स्वस्वत्वोत्पत्यनुकूलव्यापारो दण्डयतेरर्थः। वस्तुतस्तु स्वसम्प्रदान-कदानानुकूलव्यापाराऽनुकूलशासनरूपो धात्वर्थः। तथा च व्यापारद्वयार्थकदण्डयादिधातुयोगेऽपि पूर्वसूत्रणैव कर्मत्वसिद्धा-विदमप्येतत्सूत्रोदाहरणं चिन्त्यमेव। एवं व्यापारद्वयार्थकत्वेन सति प्रयोगे वहूनां धातूनां द्विकर्मकत्वं बोद्धयम्।

ब्रजमवरुणाद्धि गामिति। निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चि-दधिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारोऽवरुधेरर्थः। ब्रजे गौस्तिष्ठति तत्र तां निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकं चिरं स्थापयतीति प्रतीतेः। तथाचैकाश्रयको गोवृत्तिनिर्गमप्रतिबन्धानुकूलो ब्रजसम्बन्धीत्तिबोधः। अधिकरणत्वाऽ-विवक्षायामनेनात्र कर्मत्वम्। व्यापारद्वयस्य धात्वर्थत्वे पूर्वसूत्रेणैव कर्मत्वम्।

माणवकं पन्थानं पृच्छतीति। जिज्ञासाविषयीभूतार्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्यापारः पृच्छतेरर्थः। ज्ञानविषयत्वात्पथः कर्मत्वं माणवकेन च पथः स्वज्ञानाश्रयत्वरूपः सम्बन्धः। न हि प्रश्नादेवाऽपायो भवति पृष्ठोऽसौ यद्व्याचष्टे तदापायेन युज्यत इति भाष्योक्त्या नात्राऽफादानत्वविवक्षेति बोध्यम् न च सम्प्रदानत्वस्यैव विवक्षाऽस्त्विति वाच्यम्। कर्मसम्बन्धव-त्वेनेच्छाविषयत्वाऽभावेन तद्विवक्षाया असम्भवात्।

अत्रापि व्यापारद्वयार्थकत्वे कर्त्तुरिति सूत्रेण कर्मत्वं बोद्धव्यम्। पथविषयकजिज्ञासा-विषयकमाणवकवृत्तिज्ञानाऽनुकूलो देवदत्तकर्तृको व्यापार इति बोधः।

वृक्षमवचिनोति फलानीति। अत्र ग्रहणाऽनुकूलव्यापारोऽवचिनोतेरर्थः। तथा च फलवृत्तिग्रहणाऽनुकूलव्यापारो देवदत्तवृत्तिरितिबोधः। शेखरकारस्तु वृक्षात्फलान्यादत्ते इत्यर्थाद्विभागपूर्वको दानस्य धात्वर्थत्वमभ्युपगच्छति। अपादानत्वाऽविवक्षायामनेन कर्मत्वम्।

माणवकं धर्मं ब्रूते इति। ज्ञानाऽनुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूधात्वर्थः। एवञ्च देवदत्तवृत्तिः शिष्यसम्बन्धी धर्मविषयकज्ञानजनको व्यापार इति बोधः। केचित्तु वदिवचिब्रुवि उपदिशि याचतीनां प्रतिपत्यवच्छिन्नव्यापारोऽर्थः। शिष्यनिष्ठप्रतिपत्तौ शिष्यस्याधेयत्व-सम्बन्धेनाऽन्वयः। तत्रैव धर्मस्य विषयतासम्बन्धेनाऽन्वयः। तथा च 'धर्मविषयिणी याशिष्यनिष्ठा प्रतिपत्तिस्तदनुकूलो देवदत्तवृत्तिव्यापार इति बोध इत्याहुः।

माणवकं धर्म शास्तीति। 'प्रवृत्तिपर्यवसायी ज्ञानाऽनुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापार एव शासधात्वर्थः। एवं च शिष्यसम्बन्धी प्रवृत्तिपर्य्यवसायी धर्मप्रतिपादकशब्दकर्मकोच्चारणानुकूलो देवदत्तवृत्तिर्व्यापार इति बोधः। प्रवृत्तिपर्य्यवसायी च धर्मं कुरू इत्यादि विधिघटितोपदेशरूपो बोध्यः। फलतावच्छेदकः सम्बन्धश्चात्र विषयता। मावकस्य वचनादिकर्मणाधर्मेणेच्छाविषयीभूतत्वात्सम्प्रदानत्वं तस्याविवक्षणेऽनेन कर्मत्वं बोध्यम् कर्त्तुर्व्यापारोत्तरं माणवकस्य धर्मेण स्वविषयकज्ञानाश्रयत्वरूपः सम्बन्ध इति।

शतं जयति देवदत्तमिति। अनेकव्याजपूवर्कोऽन्यस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकः स्वस्वत्त्वोत्यत्त्नुकूलो व्यापारो जिधात्वर्थः।।

सुधां क्षीरनिधि मथनातीति। दण्डग्रहणपूर्वकोऽन्तर्गतसारभागोत्थाना-ऽनुकूलव्यापारोमन्थेरर्थः। उत्थानञ्चात्रोर्ध्वदेशसंयोगः।

देवदत्तं शतं मुष्णातीति धनस्वाम्यज्ञानर्वूकग्रहणाऽनुकूललव्यापारो मुष् धात्वर्थः। अत एव विभागस्य धात्वर्थान्तर्भावे देवदत्तस्याऽपादानत्वं तद्रविवक्षायामनेन कर्मत्वम्।

ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वेति। उत्तरदेशसंयोगानुकूल-व्यापारानुकूलव्यापारो नीधात्वर्थः । स्कन्धग्रहणपूर्वक उक्तधात्वर्थ एव वाधात्वर्थः।

गत्यनुकूलव्यापारविशेषः कृषतेरर्थः। बलाद्ग्रहणपूर्वकं देशान्तरप्रापणं हृधात्वर्थः। एषामुक्तार्थे कर्त्तुरित्येन कर्मत्वम् एवञ्च ग्रामसम्बन्धी अजानिष्ठोत्तरदेशसंयोगाऽनुकूलव्यापारोदेवदत्तवृत्तिरिति बोधः एवं भारं बहतीत्यादावपि बोध्यः।

अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति। अकथितञ्चेत्यनेन या संज्ञा साऽर्थनिबन्धनाऽर्थनिमित्तिका, न तु स्वरूपाऽऽश्रया स्वरूपनिमित्तिकेति तदर्थः। नचैतत्सूत्रविहितकर्मसंज्ञाया अर्थनिमित्तकत्वे किंप्रमाणमिति वाच्यम्। तद्राजसूत्रस्थभाष्यकैयटयोरेव प्रमाणत्वात्। तत्रहि, अहमपीदमचोद्यं चोद्ये इत्युक्तम्। असौ अस्मान्मामचोद्यं चोदयतीति तदर्थः। तत्र पृच्छिपर्य्यायस्यचुरेदपि द्विकर्मकत्वं दृश्यते उक्तसंज्ञायाः स्वरूपनिमित्तकत्वे उक्तभाष्यकैयटौ व्याकुप्येयाताम् चोद्ये इत्यत्र कर्मणि प्रत्यये अस्मच्छब्दात्प्रथमा इदम्शब्दाद्द्वितीया। अत एव मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थमिति भट्टिकाव्यप्रयोगोपपत्तिरिति प्राञ्चः। शेखरकृतस्तु परिगणिताऽतिरिक्तानां परिगणितधातुसमानार्थकानां येषां धातूनां द्विकर्मकत्वमिष्टं तेषां व्यापारद्वयार्थकत्वात्कर्तुरित्येव कर्मत्वसिद्धौ संज्ञाया अर्थनिमित्तकत्वमनादेयम्। अत एव, न 'आख्यातोपयोगे' इति सूत्रस्थभाष्यपरिगणनभङ्गापत्तिः तस्या अर्थनिमित्तकत्वे तु भाष्योक्त-परिगणनस्य स्पष्टैवाऽसङ्गतिः, तत्समानार्थकानामन्येषामपि द्विकर्मकत्वात्। किञ्चोभयार्थकयाचिग्रहणेनैव बलिं भिक्षते वसुधामित्यादावपि कर्मत्वसिद्धौ परिगणने भिक्षधातुग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्याहुः।

अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यमिति। वार्त्तिकम्। सत्यकर्मकधातुयोगे देशकालभाव-गन्तव्याऽध्ववाचकशब्दानां कर्मसंज्ञा वक्तव्येति तदर्थः । अकर्मकधातूनां स्वार्थकरणकव्यापने शक्तिस्तथा व स्वार्थकरणकव्याप्त्यनुकेलव्यापार इत्यर्थे मासमास्ते इत्यादौ व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वान्माणवकस्य कर्त्तुरिति कर्मत्वम्। देवदत्तकर्तृक मासनकरणक माससम्बन्धिव्याप्त्यनुकूलव्यापार इति बोधः। अत्र देशपदेन देशत्वाऽवान्तरधर्मवान् कुरुपञ्चालादिरेव गृह्यते न तु सामान्यतो देशः, नवा ग्रामत्वादिना ग्रामः। अत एव कुरून् स्वपिति तिष्ठति वेति प्रयोगो भवति न भवति देशं ग्रामं वा स्वपिति तिष्ठति इति प्रयोगः। कालपदेन च कालत्वाऽवान्तरधर्मवान् माससम्बत्सरादिरेव गृह्यते न तु सामान्यतः कालः। एवञ्च मासं सम्बत्सरं वाऽस्ते इति प्रयोगो भवति न

भवति कालमास्त इति। भावपदेन च गोदोहनादिरेव न तु तदतिरिक्तः तेन गोदोहमास्ते इति प्रयोगः। न च गोदोहादिशब्दस्य कालार्थकत्वात्कालग्रहणेनैवोक्तप्रयोगोपपत्तौ भावग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्। घञन्तेन प्रतिपाद्यमानस्यापि कालस्य कर्मत्वं भवतीति प्रपञ्चार्थत्वेन भावग्रहणस्य साफल्यात्। अध्वपदेनाऽध्वत्वाऽवान्तरधर्मवतः क्रोशयोजनादेरेव ग्रहणं न तु समान्यतोऽध्वनः। तेन क्रोशं योजनं वाऽऽस्ते देवदत्त इति भवति न तु अध्वानमास्ते इति। प्राचीनोक्तं प्रकृतवार्त्तिकस्य कर्मसंज्ञाविधायकत्वं खण्डयति। भाष्ये कर्मसंज्ञाविधायकत्वेनादृष्टत्वान्नास्य कर्मसंज्ञाविधायकत्वम्। नचास्य वचनस्यैवोक्तसंज्ञाविधायकत्वमस्तीति वाच्यम्। अकर्मकधातुप्रकृतिगणयन्ताः कथं द्विकर्मका इति पूर्वपक्षे जाते कालभावाऽध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्। देशश्चेत्येवाकथितसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्। तत्र प्रसिद्धार्थकहिशब्दप्रयोगात्कालादि कर्म प्रसिद्धमेव पूर्वसूत्रबोधितमेवेति बोध्यते। न च हिशब्दस्य वाक्यालंकारार्थ-कत्वादुक्तऽभिप्रायकत्वाऽभावेनास्य विधायकत्वेन किमपि प्रतिबन्धकमिति वाच्यम्। कालाऽध्ववाचकयोः कर्तुरित्येव कर्मत्वसिद्धौ कालाध्वानौ कर्मवदिति वार्त्तिकं व्यर्थमिति रीत्यास्य वार्त्तिकप्रत्याख्याने घटं करोतीत्यादाविव प्राकृतमेवैतत्कर्म पूर्वसूत्रबोधितमेवेति 'कालाध्वनोरितिसूत्रस्थभाष्योक्तेरेव प्रतिबन्धकत्वात्। अस्या-ऽविधायकत्वादेव, समायां समायां विजायत इति विग्रहकथनपरस्य समां समां विजायते इति सूत्रस्थभाष्यस्य सङ्गति। अन्यथाऽनेन द्वितीयाया एव साधुत्वादत्तदसङ्गतिः। तस्मादुक्तप्रकारेणाऽकर्मकधातूनां कालादिकर्मत्वाद्द्विकर्मकत्वमित्येव तत्तात्पर्य्यमित्यलम्।

गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थेति। गत्यर्थकबुद्धयर्थकप्रत्यय-वसानार्थकशब्दकर्मकाऽकर्मकधातूनामनुत्पन्ने णिचि कर्त्तुरुत्पन्ने णिचि कर्मत्वमिति तदर्थः। शब्दकर्मकेत्यत्र कर्मपदं कर्मकारकपरं न तु कर्तरि कर्मव्यतीहारे इत्यत्रेव क्रियापरं व्याख्यानात्। अत एव शब्दार्थकह्वायिक्रन्दिधातोरण्यान्ता-वस्थकर्त्तुरार्थन्तावस्थायां न कर्मत्वम्। णिच्पदं चात्र हेतुमणिणज्बोधकत्वादेव (भक्षेरहिंसार्थस्य ने) ति निषेधश्चरितार्थः। अन्यथा नित्यण्यन्तस्य चौरादिकस्य भक्षे रण्यन्ताऽवस्थाऽसम्भवात्तत्कर्तुः कर्मत्वाऽप्राप्त्या निषेधो व्यर्थ एव स्यादिति भावः। ननु णिच्प्रकृतिकधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्यैव णिजर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयस्यापि कर्तुरित्येव कर्मत्वसिद्धौ गतिबुद्धीति सूत्रं व्यार्थमिति चेन्न। णिजर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयाणां कर्मत्वं चेत्तर्हि

गत्यर्थादिप्रकृतिकानामेवेति नियमार्थत्वेन तस्य सार्थक्यात्। तेन पाचयत्योदनं देवदत्तेनेत्यादौ न देवदत्तस्य कर्मत्वम्। पूर्वसूत्रे णिजर्थव्यापारप्रयोज्य-फलाश्रयातिरिक्तत्वेन संकोचेन सूत्रस्य स्वांशे चारितार्थ्यमिति। गतीत्यादि किमित्यादिना तदेवाऽनूद्यते इति बोध्यम्।

अण्यन्तानां किमिति। अयम्भावः, सूत्रेऽणीत्यस्याऽभावे णौ कर्त्तुः कर्मत्वमित्यर्थे गमयति देवदत्तेन यज्ञदत्तं विष्णुमित्र इत्यादौ देवदत्तस्यापि कर्मत्वं दुर्वारम्, तत्सत्त्वेतुदेवदत्तस्याऽणयन्तावस्थकर्तृत्वाऽभावेन नोक्तापत्तिरिति। उक्तस्थले बोधस्तु यज्ञदत्तकर्मकगमनाऽनु-कूलदेवदत्तकर्तृक-व्यापारानुकूलविष्णुमित्रकर्तृकोव्यापार इति दिक् ।

नियन्तृकर्तृकस्येति। ननु वहधातोर्वाहकर्तृकत्वान्नियन्तृकर्तृकत्वाऽभावेन निषेधप्रतिषेधोऽनुपपन्न इति चेन्न। नियन्तृकर्तृकण्यन्तप्रकृतिभूतस्य बहेरित्यर्थे तदुपपत्तेः। न च प्रापणार्थकस्य बहेर्गत्यर्थत्वाभावात्कर्मत्वाप्राप्त्या तन्निषेधवार्त्तिकारम्भो व्यर्थ इति वा च्यम्। ग्रामं प्राप्त इत्यादौ गतिं विना ग्रामप्राप्त्यसम्भवादाक्षिप्तगत्याऽपि गत्यर्थत्वमित्यभिमानेन तदारम्भस्य सार्थक्यादिति।

ननु गतिबुद्धीतिसूत्रे बुद्धिपदेन ज्ञानस्य ग्रहणाच्चक्षुरादीन्द्रिय-जन्यज्ञानार्थकानां धातूनां बुद्ध्यर्थत्वात्सूत्रेणैव दृशेश्चेति वार्तिकोदाहरणस्यापि गतार्थत्वाद्वार्त्तिकं व्यर्थमेवेत्याशङ्क्य समाधत्ते- सूत्रे ज्ञानसामान्यार्थज्ञामेवेति। उक्तवार्त्तिकं व्यर्थं सञ्ज्ञापयति गतिबुद्धीति सूत्रे बुद्ध्यर्थपदेन ज्ञानसामान्यार्थनामेव ग्रहणं न तु ज्ञानविशेषार्थानामिति। एवञ्च सूत्रेण वार्त्तिकोदाहरणस्यागतार्थत्वात्तदावश्यमिति स्वांशे चारितार्थ्यं जातं फलञ्च ज्ञापनस्य स्मारयति घ्रापयति देवदत्तेनेत्यादौ देवदत्तस्य कर्मत्वाऽभावरूपमिति भावः।

ननु शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दवैरकलहे'ते क्यङि तदन्ताण्णिचि शब्दायिधातोर्धात्वर्थेनोपसंगृहीतस्य शब्दरूपकर्मणो धात्वर्थकुक्षि-प्रवष्टित्वेनाऽकर्मकत्वाद्गतिबुद्धीतिं सूत्रेण कर्मसंज्ञा दुवरित्यत आह शब्दायतेर्नेति। शब्दायधातोरणि कर्त्तुः णौ कर्मत्वंनेति तदर्थे शब्दाययति देवदत्तेन यज्ञदत्त इत्यादौ न देवदत्तस्य कर्मत्वापत्तिरिति दीक्षिताऽऽशयः।

नागेशास्तु शब्दकर्मेत्यत्र कर्मपदस्य क्रियापरत्वे शब्दक्रियाणा-मित्यर्थेऽकर्मकत्वात्प्राप्तगतिसंज्ञावारणाय ह्वाययति शब्दाययति क्रन्दयतीनां

कर्मत्वप्रतिषेधस्य भाष्यकृतोक्तत्वाच्छब्दकर्मकाणामित्यर्थे तदनुक्त्याऽस्य धातोः शब्दरूपकर्मणो धात्वर्थेनोपसंगृहीतत्वेऽपि ह्वयतेरिव बहिर्भूतपुत्रादिकर्मणः सम्भवेन तदभावे विनिगमकाऽभावादकर्मकत्वाऽभावेन कर्मत्वाऽऽप्राप्त्या तन्निषेधार्थं वार्त्तिकमिदं व्यर्थमेवेत्याहुः।

ननु गतिबुद्धीति सूत्रेऽकर्मकपदस्य न विद्यते कर्म येषामित्यर्थे सकर्मकाणामपि कर्मणोऽविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्देवदत्तेन पाचयतीत्यादौ देवदत्तस्याऽपि कर्मत्वापत्तिरित्यत आह- येषां देशकालादिभिन्नं कर्म न सम्भवतीत्यादि। अयम्भावः, नियमस्य सजातीयाऽपेक्षत्वात् गतिबुद्धीति सूत्रस्य सकर्मकधातुप्रकृतिकणिजर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयाणां कर्मत्वं चेत्तर्हि गत्यर्थादीनामेवेति नियमार्थत्वेनाऽऽसयत्सलिले पृथ्वीमित्यादौ पूर्वसूत्रेणैव कर्मत्वसिद्धौ सूत्रेऽकर्मकपदेन सामर्थ्याद्देशकालादि-भिन्नकर्माऽभाववतो ग्रहणादवतरणदलोक्त-प्रयोगस्थधातोर्देश-कालाद्यतिरिक्तस्यौदनादिरूपकर्मणः सत्त्वेन तदविवक्षणेऽप्यकर्मकपदेनाऽ-ग्रहणान्नोक्तापत्तिशंकाकलंककणिकेति प्राञ्चः।

शेखरकृतस्तु, अविवक्षितकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कृतपूर्वीकटमित्यादौ भाष्यकृता कैयटेन च भावे क्तादीनामङ्गीकारादत्र सूत्रेऽकर्मकपदेनाऽ-विवक्षितकर्मकाणमपि ग्रहणम्। 'णेरणाविति सूत्रे कैयटेन निवृत्तव्यापाराल्लूधातोर्णिचि लावयति केदारं देवदत्त इत्यादौ कर्मद्वितीयान्तकेदारस्य प्रयोगाच्चोक्तविधानामप्यकर्मकपदेन ग्रहणम्। नचाऽर्थान्तरे शक्त्या तस्याऽकर्मकत्वं न त्वविवक्षयेति वाच्यम्। तत्त्वप्रत्यभिज्ञायाऽर्थान्तरत्वाऽभावेन तत्र शक्तेर्वक्तुमशक्यत्वात्। अर्थान्तरे वृत्तेरित्यस्योदाहरणन्तु नदी स्यन्दते इत्याद्यर्थकं नदी वहतीत्यादीत्याकरे स्पष्टम्। कर्मणः शेषत्वविवक्षयाऽकर्मकत्वेन मातुः स्मर्यत इत्यादौ भावे लस्य 'अधीगर्थेति सूत्रे भाष्ये उदाहृतत्वेनाऽविवक्षित-कर्मकाणमप्यकर्मकपदेन ग्रहणमित्याहुरित्यलम्।

ननु एष्वर्थेष्वभिनिविष्टानामिति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगात् अभिनिविशश्चेत्यत्र परिक्रयणे सम्प्रदानमिति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणाऽनुवृत्तिरित्याह परिक्रयणे सम्प्रदानमित्यादि। सूत्रेऽविकृत-रूपश्रवणादविकृताया अभिनिविशित्यानुपूर्व्या यत्र श्रवणं तत्रैव अभिनिविशश्चेत्यस्य प्रवृत्तिरिति कल्पनेनोक्तभाष्यप्रयोगे पापेऽभिनिवेश इत्यत्र चाऽऽपत्तिपरिहारादन्यतरस्यां ग्रहणाऽनुवृत्तौ व्यवस्थित-विभाषाऽऽश्रयणे च प्रमाणाऽभावान्मूलोक्तमयुक्तमेवेति। न च निविशते

यदिशूकशिखापदे सृजति सा क्रियतीमिव न व्यथामिति नैषधीयपद्ये का गतिरिति वाच्यम्। अभिनिविशति संघातस्य विवक्षणेन तादृशसंघातपूर्वस्यैव विशतेराधारस्य कर्मत्वविधानेन तत्रोक्तऽऽ-पत्तेरयोगादिति नागेशा इति दिक्।

ननु मशकार्थे धूम इत्यस्याऽर्थशब्दस्य निवृत्तिपरत्वेन मशकनिवृत्यर्थे धूम इत्यर्थ इव भाष्योक्तस्याशयार्थस्य नेत्यस्याऽशिनिवृत्यर्थस्य नेत्यर्थस्तत्फलितमाह अभुक्तार्थस्यनेति। भाष्ये तु एतस्योदाहरणस्य वने उपविश्य त्रिरात्रमुपवसतीत्यर्थाश्रयणादिदं प्रत्याख्यातम्। नचैवमुपोष्य रजनीमेकामित्यादौ का गतिरिति वाच्यम्। कालाध्वनोरित्यनेनैव तत्र द्वितीयोपपत्तेरित्यलम्।

उपपदविभक्तिमाह- उभसर्वतसाविति। उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ उभांशे उभयशब्दनिष्ठप्रकृतित्वस्योभशब्दे आरोपादुभयशब्दप्रकृतिकत्वं षष्ठ्यर्थः। उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थ इति बोध्यम्। उभयशब्दसर्वशब्दप्रकृतिकतसन्तयोगे द्वितीयेति कारिकार्थः। धिगिति। धिक्शब्दयोगेऽऽपि द्वितीया कार्य्येति तदर्थः। धिक कृष्णऽभक्तमित्यस्य कृष्णाऽभक्तसम्बन्धिनिन्देत्यर्थः । आम्रेडितान्तेष्विति। कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः । इदमुपर्य्यादिष्वित्यस्य विशेषणं तेन उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धय इत्यत्र न द्वितीयाप्रसक्तिः उपरिबुद्धीनामुपरीत्यर्थेन तस्याम्रेडितान्तत्वाऽभावात् ततोऽन्यत्राऽपीति। अन्यशब्दयोगेऽपि द्वितीयेति तदर्थः। तेन फलतिपुरुषाऽऽराधनमृते, आषाढी यावच्छुद्धः, आरभ्य तस्यां दशमी तु यावत्प्रपूजयेत्पर्वताराजपुत्र्याः। इत्यादिषु ऋते शब्दयोगे यावच्छब्दयोगे च द्वितीयासिद्धरिति दिक् ॥

जपमनुप्रावर्षदिति। लक्षणत्वञ्च ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वं, ज्ञानजन्यज्ञानविषयत्वं लक्ष्यत्वम्, तथा च जपस्य वर्षाज्ञानजनकज्ञानविषयीभूतत्वात्लक्षणत्वेन तस्मिन्ननुद्योत्ये सति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वेन तद्योगे लक्षणवाचकाज्जपशब्दाद्द्वितीया। जपाऽभिन्नहेतुज्ञानजन्य-ज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधः॥

ननु हेतुत्वाऽविवक्षणे कर्मप्रवचनीयसंज्ञायाः, धनेन कुलमित्यादौहेतुतृतीयायाश्च सावकाशत्वात्स्वस्वांशे लब्धाऽवकाशरूपतुल्यबलविरोधस्य सत्त्वाद्विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्त्या परत्वात्तृतीयाऽऽपत्त्या नदीमन्ववसितेति द्वितीयाघटितरूपं न स्यादित्याशंक्य समाधत्ते परापि हेतावितितृतीयाऽनेन बाध्यत इति। लक्षणेत्थंभूताख्यानेति सूत्रेणैव

संज्ञासिद्धावनुर्लक्षणे इत्यनेन पुनः संज्ञाविधान सामर्थ्यात्परस्या अपि तृतीयाया बाण्धेनोक्तप्रयोगोपपत्तौ न कापि बाधा दृष्टिगोचरीभूता भवतीति भावः। न च लक्षणेत्थम्भूताऽऽख्यानेति सिद्धसंज्ञाया जपमनुसिञ्चतीत्यत्र षत्वाऽभावसाधकत्वेन चारितार्थ्याद्द्वितीयाविधायकत्वे मानाऽभावेन तदर्थमनुर्लक्षणे इत्यस्यावश्यकत्वात्पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यादिति कथनमनुपपन्नमिति वाच्यम्। लक्षणेत्थमिति सूत्रस्योपसर्गसंज्ञाबाधेन चारितार्थ्येऽपि कर्मप्रवचनीयेति सूत्रे तदुपस्थित्या द्वितीयाप्राप्तेः सुलभत्वेन अनुर्लक्षणे इत्येतद्विहितसंज्ञाया निरवकाशत्वस्य स्पष्टत्वादिति दिक् । नदीमन्ववसितेति। नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थस्तत्र तृतीयार्थेऽनुद्योत्यं साहित्यं तच्च प्रकृतेऽनुयोगित्वलक्षणमेव तथा च नद्यनुयोगिकसम्बन्धप्रतियोगित्ववती सेनेति बोधः।।

अपिः पदार्थेति। पदस्याऽप्रयुज्यमानपदान्तरस्याऽर्थः पदार्थः, तद्द्योतकोऽपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञकोऽभवतीत्यर्थः । सर्पिषोऽपीति। अत्राऽप्रयुज्यमानस्य विन्दुरित्यादेः पदस्यार्थोऽपिद्योत्यः। सम्भावनायां लिङिति। 'उपसंवादाऽऽशङ्कयोश्चेति सूत्रस्थभाष्यपठितेन (उपसंवादाशङ्कयोर्लिङ्) इति वार्त्तिकेनेति भावः। तत्राऽऽशङ्कोत्प्रेक्षा, संभावनापि उत्कटकोटिकाऽऽशङ्कैव। अपेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्द्योत्य-सम्बन्धमाह, तस्या एवेति। सम्भावनाया एवेत्यर्थः। विषयीभूते भवने इति। प्रकृतार्थभवने इत्यर्थः। कर्तृदौर्लभ्यमिति। अत्र कर्तुर्दौर्लभ्यमिति षष्ठीतत्पुरुषो बोध्यः। स्वदौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्य-वत्त्वरूपसम्बन्धोऽपिद्योत्यः। विन्दुना कर्तृत्वादुक्तसम्बन्धेन स्यात्पदवाच्यक्रियायामन्वीयते इत्यर्थः। तदाह- अपि शब्दबलेनेत्यादि। एवञ्च सर्पिरवयवविन्दुदौर्लभ्य-प्रयुक्तदौर्लभ्यवती तत्कर्तृका सम्भावनेति बोधः नन्वेवं कर्मप्रवचनीयसंज्ञकाऽपिद्योत्येऽर्थे सर्पिषोन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद् द्वितीया स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते- द्वितीया तु नेह प्रवर्त्तत इति। सर्पिषो विन्दुना, योगो, नत्वपिना, न च परम्परया तेनाऽपि योग एवेति वाच्यम्। कर्मप्रवचनीयद्योत्योक्तसम्बन्धे-नाऽपिशब्देऽन्वयाऽभावात्। एवञ्च न द्वितीयाऽऽपत्तिः कर्मप्रवचनी-यद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगिवाचकाद्द्वितीयेत्यर्थे प्रकृतेऽपिद्योत्यस्योक्तसम्बन्धस्य विन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति न ततो द्वितीया, स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमपिद्योत्यविन्दोः प्रयोगेऽपि (उपपदविभक्तेरि) ति न्यायेन द्वितीयां बाधित्वा प्रथमैवेति। अपेः कर्मप्रवचनीयत्वे फलमाह- अनुपसर्गत्वादिति।

अपेः कर्मप्रवचनीयत्वेनोपसर्गत्वाऽभावात् स्यादित्यत्र न षत्वमिति दिक्।

कालाध्वनोः। अत्यन्तसंयोगो निरन्तरं सम्बन्धः, स च गुणक्रियाद्रव्यैरभावेन च, तेन मासं भोजनाऽभाव इत्यादि सिद्धम्। गुणादिभिः कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे सति प्रत्यासत्त्या कालाऽध्ववृत्तिभ्यां द्वितीयेत्यर्थः। उदाहरणन्तु, मासमधीत इत्यादि, बुद्धिस्थया-वदवयवसम्बन्धरूपा व्याप्तिर्द्वितीयार्थः। नचैकादश्यां रात्रौ जागृयादित्यादावपि द्वितीया दुर्वारेति वाच्यम्। अधिकरणत्वविवक्षणाद्-द्वितीयाया अप्राप्तेः।

२. कर्मत्वं तु न करणंव्यापार्यत्वम्। तद्धि करणजन्यक्रियानुकूल-व्यापाराश्रयत्वम्। तच्च दात्रेण धान्यं लुनातीत्यादौ हस्तादिकरणव्यापार्थे दात्रेऽतिव्याप्तम्। नापि परसमवेतक्रिया-जन्यफलशालित्वम्। गमिपत्योः कर्तत्वस्य पूर्वस्मिन्देशे, त्यजेश्चोत्तरस्मिन् , स्पन्देः पूर्वापरदेशयोः प्रसङ्गात्। नदी वर्धत इत्यादौ वृद्धेरवयवोपचयस्य परंपरया तीरप्राप्तिफलकत्वात् तज्जन्यफलाश्रये तीरेऽतिव्याप्तेः।

अत्राहुः- त्यजिगमिप्रभृतीनां स्पन्दमात्रं नार्थः। नहि त्यजति गच्छतीत्यनयोः प्रतीत्योरविशेषं कश्चिदभ्युपैति। एवं च त्यजेर्विभागेन, गमेरुत्तरसंयोगेन, पतेश्चाधः संयागेनावच्छिन्नाः स्पन्दा वाच्याः। तथा च तत्तद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वं, स्पन्देर्वृधधातोश्च फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारो मुख्यः।

सविषयपदार्थाभिधायिजानातीत्यादीनां तु विषयित्वरूपविभक्त्यर्थद्वारा नामार्थान्वयित्वमेव गौणं सकर्मकत्वम्। घटं जानातीत्यादौ द्वितीयातो विषयित्वोपस्थितौ घटविषयिताश्रयज्ञानाश्रयतावान् इत्यन्वयबोधात्। अत एव न यतधातोः सकर्मकत्वं तदुपस्थापिते यत्ने नामार्थस्यो-द्देश्यत्वेनैवान्वयबोधात्। अभुञ्जानेऽपि भोजनाय यतत इति प्रयोगात्। अत एव तादृशधातुयोगे कर्मप्रत्ययाभावाद् भोजनं यतत इति न प्रयोगः।

अत्र भूमिं प्रयाति तरुं त्यजति खग इत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदक-संयोगविभागरूपफलशालित्वेऽपि स्वस्य, स्वं प्रयाति त्यजतीत्यप्रयोगात् धात्वर्थे परसमवेतमपि विशेषणं देयम्। न चैवमुभयकर्मजसंयोगस्थले मल्लो मल्लं गच्छतीतिवत्स्वात्मानं गच्छतीति प्रयोगः स्यात्। भूमिं प्रयातीत्यादितो हि द्वितीयादिना परत्वं प्रकृत्यर्थाप्रेक्षिकं बोध्यते। तथा च भूमिभिन्नसमवेत-

भूमिवृत्तिसंयोगजनकस्पन्दानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः। स्वात्मानं गच्छतीत्यादौ तु स्वात्मभिन्नसमवेतं स्वात्मवृत्तिसंयोगजनकं यन्मल्लान्तरवृत्तिगमनं तदनुकूलकृतिमत्त्वस्य स्वस्मिन्नभावादेव नातिप्रसङ्गः। अत्र प्रकृत्यर्थस्यान्वयिता-वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन न परत्वेऽन्वयः। पृथिवीं प्रयाति विहग इत्यादौ विहगस्य पृथिवीत्वावच्छिन्नभिन्नत्वाभावादनन्वयापत्तेः। प्रतियोगितामात्रेणान्वये स्वात्मनोऽपि स्वप्रतियोगिकद्वित्वावच्छिन्नभिन्नत्वात्तथैव दोषात्। अतो द्वितीयाद्यर्थफले यव्द्यक्तेरन्वयः तव्द्यक्तित्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थस्य कर्माख्यातार्थफलान्वयिनश्च परत्वेऽन्वयः। पृथिवीं प्रयातीत्यादौ यत्पृथिवीवृत्तिसंयोगजनकत्वं प्रयाणस्य शाब्दधीविषयः तव्द्यक्तिभिन्नत्वं विहगे वर्तत इति न कोऽपि दोषः।

अन्ये तु पृथिवीं प्रयातीत्यादौ भूखण्डस्यैव पृथिवीपदार्थत्वात्, न तु वृक्षविहगसाधारणपृथिवीत्वजात्यवच्छिन्नस्य, तथा चान्वयितावच्छेद-कावछिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तावपि न क्षतिः। एवमन्यत्रापि कर्मवाचकसामान्यपदे लक्षणया विशेषपरत्वं सूपपन्नमित्याहुः।

यत्तु तत्क्रियानधिकरणत्वे सति तत्क्रियावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं द्वितीयादेरपि तत्क्रियानधिकरणत्वमर्थ इति तन्न, क्रियाव्यक्तिभेदा-दनन्तशक्तिकल्पनापत्तेः।

वस्तुतस्तु अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं क्रियान्वयि द्वितीया देरर्थः। तथा च द्वितीयाद्यर्थफले पदार्थैकदेशे अन्योन्याभावे च एकव्यक्तेरेव प्रकृत्यर्थस्य कर्माख्यातार्थफलान्वयिनश्चाधिकरणत्वेनान्वयः। एवं च भूमिं प्रयातीत्यादौ भूमिवृत्तिसंयोगजनकभूमिवृत्त्यन्योन्याभाव-प्रतियोगितावच्छेदक-प्रयाणानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीः। स्वात्मक्रियाया स्ववृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितान्ावच्छेदकत्वात् स्वात्मानं प्रयातीत्यादेर्न प्रसङ्गः।

एवं ददातेर्मूल्यग्रहणं विना स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वो-त्पत्त्यवच्छिन्नत्यागो यजतेश्च देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसफलकत्यागः जुहोतेश्च तादृशत्यागफलकाग्निप्रक्षेपः। अत एव ऋत्विजां तादृशत्यागाभावेऽपि होतृत्वम्। अग्निप्रक्षेपश्चाग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूलघृता-दिवृत्तिनादेनादिव्यापारः। न चैवमग्नौ जुहुयादित्यत्राग्निाृत्त्यग्निसंयोगानुकूल-क्रियानुकूलघृतादिवृत्तिनोदनादिव्यापारः इत्यादिशाब्दबोधे पुनरुक्तिनिबन्धनोऽनन्वयः, धात्वर्थतावच्छेदकसंयोग-

रूपफलशालित्वेनाग्नेरपि कर्मत्वापत्तिश्चेति वाच्यम्। तत्र संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थतावच्छेदकतया आद्यदोषस्याभावात्। तत्र क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकतया संयोगस्यावच्छेदकतावच्छेदकतया तदन्वयिनोऽप्यग्नेः कर्मत्वासंभवेन द्वितीयदोषस्याप्यभावात्।

द्वितीयाद्यर्थश्च वृत्तित्वं तच्च धात्वर्थतावच्छेदके फलेऽन्वेति। एवं च विप्राय गां ददाति विष्णुं यजते घृतं जुहोति इत्यादौ विप्रोद्देश्यकगावृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वफलकत्यागानुकूलकृतिमान्, विष्णूद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसफलकत्यागानुकूलकृतिमान्, घृतवृत्त्यग्निसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् इत्यादि क्रमेणान्वयधीः। अत्र देवताया स्वत्वस्वीकारे तत्र द्वितीयार्थवृत्तिर्विान्वयेनैव विष्णोः कर्मत्वम्। इतरथा दृ उद्देश्यतासंबन्धेन तादृशस्वत्वध्वंसरूप-धात्वर्थताव-च्छेदकफलवत्त्वात् कर्मत्वम् अत एव मन्त्रकरणकहविस्त्याग-भागित्वेनोद्देश्यत्वं देवतात्वमिति मणिकृतः। घृतं जुहोतीत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकीभूताग्निसंयोगानुकूलक्रियावत्त्वात् कर्मत्वम्

मूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वजनकत्यागो विक्रयः मूल्यप्रदानपुरः सरं स्वस्वत्वोत्पादकस्वीकारः क्रयः, दत्तद्रव्य-स्वत्वजनकस्वीकार प्रतिग्रहः। तथा च गां विक्रीणीते क्रीणाति प्रतिगृह्णाति वेत्यादं गोवृत्तिमूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागानुकूलकृतिमान् गोवृत्तिमूल्यदानप्रयुक्तस्वत्वावच्छिन्नस्वीकारवा गोवृत्तिदान-प्रयुक्तस्वत्वजनकस्वीकारवानिति क्रमादन्वयधीः। सर्वः धात्वर्थतावच्छेदक-तत्तत्फलाश्रयत्वेन गवादेः कर्मत्वम्। एवमनयैव दिश सर्वत्र कर्मत्वमूह्यम्।

न चैवमपि पतेरधःसंयोगावच्छिन्नस्पन्दात्मकतया तदवच्छेदकीभूताधःसंयोगवत्त्वात् भूतलादेः कर्मत्वे वृक्षात्पर्णं भूतलं पततीति प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। तथा विवक्षायामिष्टत्वात्। अत एव द्वितीयाश्रितातीतपतितेत्यादिसूत्रे पतितशब्दयोगे द्वितीयान्तसमासविधानं, तदुदाहरणं च नरकं पतितो नरकपतित इत्यादि साधु संगच्छते। क्वचित् सप्तम्यपि साधुः भूतले पतीति, ग्रामे गच्छतीतिवत्।

अन्ये तु तादृशफलशालित्वेऽपि भूतलादेर्न द्वितीया, फलस्य हि संबन्ध्याकाङ्क्षायां भूतलादेरन्वयो वाच्यः, प्रकृते चाधःसंयोगरूप-

फलस्याधोवृत्तितयोपस्थितेराश्रयान्तरनिराकाङ्क्षत्वात्।-

यद्वा पतिधातोरकर्मकत्वं कर्तृभिन्नान्वयिफलावच्छिन्नव्यापारबोधकस्यैव धातोः सकर्मकत्वात्। यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ गम्यादेः। पतिर्हि पर्णगतमधःसंयोगमेव बोधयति न तु भूतलगतं भूतलस्याधः संयोगाभावात्। पर्णस्याधो भूतलमित्येव प्रतीतेः। अत एव भूतले पततीत्येव प्रयोगः न तु भूतलं पततीत्याहुः।

प्राञ्चस्तु ग्रामं गच्छति त्यजति, गम्यते त्यज्यते वा ग्राम इत्यादौ संयोगविभागयोः फलयोः द्वितीया-कर्माख्याताभ्यां प्रत्यायनात् अनन्यलभ्यस्पन्दाद्यात्मकव्यापार एव तत्र धात्वर्थः। न चैवं तत्तद्धातुयोगे द्वितीयादेः संयोगत्वादिना फलविशेषबोधकत्वोपगमेन ग्रामं गच्छति त्यजति इत्यादौ ग्रामवृत्तिसंयोगजनस्पन्दस्य ग्रामवृत्तिविभागजनकस्पन्दस्य च लाभात्पर्यायत्ववारणेऽपि गच्छति त्यजति गमनं त्याग इत्यनयोः पर्यायता स्यादिति वाच्यम्। संयोगावच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वस्य गमेर्विभागा-वच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वस्य त्यजेः कार्यतावच्छेदकत्वात्। एवं च यथायथं संयोगविभागावच्छिन्नस्पन्दलक्षणां विना त्यजति गच्छतीत्यनयोर-बोधकत्वमेव।

संयोगावच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वं च जन्यजनकभावसंबन्धेन संयोगस्पन्दोभयवैशिष्ट्यावगगाहिशाब्दत्वम्। तेन त्यज्यते गम्यते ग्राम इत्यादौ स्पन्दविशेषणककर्माख्यातार्थख्यातार्थसंयोगादिविशेष्यकशाब्दस्य संग्रहः। भावाख्यातस्थलेऽपि गमनमित्यादाविव संयोगाद्यवच्छिन्नस्पन्दे धातोर्लक्षणैव। न चैवं लक्षणया अपि गमित्यजिभ्यां त्यागगमनयोरबोधप्रसङ्ग इति वाच्यम्। शक्तिलक्षणान्यतरसंबन्धेन संयोगाद्यवच्छिन्नसपन्दबोध-कत्वानुपपत्तेर्निर्णयानन्तरमेव गम्यादिना विभागाद्यवच्छिन्नस्पन्दबोधनात्। एवं च-

परसमवेततत्तद्धात्वर्थान्वर्थान्वयिफलविशेषशालित्वं तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वम्।

अत एव गम्धातोः पूर्वदेशे न कर्मत्वं तस्य विभागरूप-फलेनानन्वयात्। एवं पतेरपि गुरुत्वासमवायिकारणप्रयोज्या विजातीयक्रियैव अर्थः। तस्याश्चाधःसंयोगरूपफलेनान्वयः। एवं ददात्यादेरपि व्यापारमात्रार्थत्वे द्वितीयादीनां (?दिना) तत्तत्फलविशेषान्वयो बोध्य इत्याहुः।

कर्म च त्रिविधं- प्राप्यं, विकार्यं, निर्वर्त्यं चेति।

संयोगादिफलशालि प्राप्यं, यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादिः। क्रिया यद्ध (?त्क)र्मनाशकं फलं जनयति तद्विकार्यं, काण्डं लुनाति इत्यत्र काण्डपदेन लक्षणयावयवा उच्यन्ते। लुनातिना चारम्भकसंयोगविरोधिविभागहेतुः कुठारादिव्यापारः। तथा च काण्डावयववृत्तिता-दृशविभागावच्छिन्नव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीः। एवं च प्राप्यविकार्ययोः कारकत्वात्तादृशफलाश्रयत्वाच्च मुख्यकर्मत्वम्।

निर्वर्त्यं च निष्पाद्यं, यथा कटं घटं वा करोतीति। अत्र च कृञ्धातोः फलावच्छिनन्व्यापाराबोधकत्वात् कटादेस्तादृशफलानाश्रयत्वेन गौणं कर्मत्वम्। तच्च साध्यत्वेन विषयत्वम्। अत एव वीरणादेरुपादानत्वेन विषयत्वेऽपि वीरणं करोतीति न प्रयोगः।

प्राञ्चस्तु कटादेर्गौणकर्मत्वेऽपि कारकत्वोपपत्त्यर्थमवयवे लक्षणा कटस्यासिद्धत्वेनाकारकत्वात्। न चैवं कदाचित् वीरणं करोतीति मुख्यप्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। करोतिपदसमभिव्याहारे कर्मवाचकपदस्यावयवे निरूढलक्षणानियमादित्याहुः।

ओदनं पचतीत्यादौ ओदनपदस्य तण्डुले तदवयवे वा लक्षणा। धातुना च रूपादिपरावृत्तिफलाकाधःसंतापनादि। तथा च तत्तद्धात्वर्थ-तावच्छेदकरूपादिपरावृत्तिशालित्वात् कर्मत्वं, अत्र च पूर्वरूपविरोधेन रूपान्तरापत्तिर्यदि विकारस्तदा विकार्यमध्ये अन्यथा तु प्राप्यमध्ये अस्यान्तर्भावः।

स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणे द्वितीया, विशेषणविभक्तिवत् प्रयोगः साधुः। धात्वर्थे स्तोकस्याभेदः संसर्गः। नामार्थधात्वर्थ-योर्भेदान्वयबोध एव प्रकारीभूतविभक्तार्थोपस्थितेस्तन्त्रत्वात्। नीलं घटमित्यादौ विशेषण-विभक्तेरभेदार्थकत्वे तु अस्या अपि अभेदार्थकत्वमिति।।

कर्मत्ववादः

अथ किं कर्मत्वं? न करणव्यापार्यत्वम्। तद्धि करणजन्यव्यापारवत्त्वं दात्रेण धान्यं लुनातीत्यादौ हस्तादिकरणव्यापार्ये दात्रादावतिव्याप्तम्। नापि परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वम् गमिपत्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्देशे, त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देशे, स्पन्देः पूर्वपरयोः प्रसङ्गात्। नदी वर्धत इत्यादौ वृद्धेरवयवोपचयरूपायाः परंपरया फलस्य तीरप्राप्तिरूपस्याश्रये तीरे कर्मत्वापत्तेश्चेति चेत्, अत्र वदन्ति-

धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम्।

तादृशं च फलं गमेः संयोगस्त्यजेर्विभागः पतेरधः संयोगस्तदवच्छिन्ने स्पन्दे तेषां शक्तेः, स्पन्दमात्रे तेषां शक्तौ पर्यायतापत्तेः, स्पन्देर्वृद्धधातोश्च न फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तिरिति न कोऽपि दोषः। फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव च धातूनां सकर्मकत्वव्यवहारो मुख्यः। जनातीत्यादीनां तु नामार्थान्वितोद्देश्यत्वातिरिक्तविषय-त्वरूपविभक्त्यर्थान्वय्यर्थकत्वं गौणं सकर्मकत्वम्। घटं जनातीत्यादितो घटविषयिताशालिज्ञानाश्रयत्ववानिति बोधात्। तादृशधातुयोग एव च कर्मप्रत्ययः। अत एवाभुजानेऽपि भोजनाय यतते इति प्रयोगात् यतधात्वर्थे नामार्थान्वितस्य चतुर्थ्यर्थोद्देश्यत्वस्यैवान्वयात् न यतेः सकर्मकत्वं, न वा भोजनं यतते इति प्रयोगः।

'भूमिं प्रयाति विहगो विजहाति महीरुहं नतु स्वात्मानम्' इतिप्रयोगात् स्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगविभागरूपफलशालित्वेपि कर्मत्वाभावात् परसमवेतक्रियाजन्यत्वमपि धात्वर्थतावच्छेदकफले निवेश्यम्। न चैवमपि मल्लो मल्लं गच्छतीत्यादौ उभयकर्मसंयोगरूपफलस्य तादृशत्वात्स्वकर्तृक-क्रियाकर्मत्वरूपव्यवहारः स्वस्मिन् स्यादिति वाच्यम्। परसमवेमयत्क्रिया-जन्यतादृशफलशालित्वं यत्र तत्र तत्क्रियाकर्मत्वस्य स्वीकारात्। इत्थं च द्वितीयादेः क्रियान्वयि परसमवेतत्वमप्यर्थः। परत्वं स्वप्रकृत्यर्थापेक्षया सुपा, स्वार्थफलान्वय्यपेक्षया कर्माख्यातेन च बोध्यते। तथा च भूमिं प्रयातीत्यतो भूमिभिन्नसवेत- भूमिवृत्तिसंयोगजनक- स्पन्दानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः। भूमिर्गम्यत् इत्यादौ कर्माख्यातस्थले फलं परसमवेतत्वं चाख्यातार्थः। भूमिपदार्थस्य परत्वे विशेषणत्वेन, फलं प्रति विशेष्यत्वेन चान्वयः। तथा च स्वभिन्नसमवेतं स्ववृत्तिसंयोगजनकं यन्मल्लान्तरवृत्तिगमनं तदनुकूलकृतिमत्त्वस्य स्वस्मिन्नभावादेव न मल्लः स्वं गच्छतीति प्रयोगः।

नन्वत्र परत्वेस्वप्रकृत्याद्यर्थस्यान्वयितावच्छेद-कावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वेन प्रतियोगितामात्रेण वान्वयः। नाद्यः, पृथ्वीं प्रयाति खग इत्यादौ अनन्वयापत्तेः। खगस्य पृथ्वीत्वावच्छिन्नभिन्नत्वाभावात्। न द्वितीयः, स्वात्मन्यापि स्वघटोभयभेदस्य सत्त्वात् स्वं प्रयातीत्यापत्तेरिति चेन्न, द्वितीयाद्यर्थफले यव्द्यक्तेरन्वयस्तव्द्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वसंबन्धेन प्रकृत्यर्थस्य कर्माख्यातार्थफलान्वयिनश्च परत्वेऽन्वयात्। इत्थं च पृथ्वीं प्रयातीत्यादौ

यत्पृथिवीव्यक्तिवृत्तिसंयोगजनकत्वं प्रयाणस्य तद्व्यक्तिभिन्नत्वं विहगेस्तीति न दोषः।

परे तु पृथिवीं प्रयातीत्यादौ पृथिवीपदं कर्मीभूततत्तत्पृथिवीव्यक्तिपरमेव-मन्यत्र कर्मवाचकं सामान्यपदं लक्षणया विशेषपरम्। इत्थं चान्वयि-तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्युत्पत्तेर्न भङ्ग इत्याहुः।

यत्तु परसमवेतत्वं नार्थः किंतु अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं क्रियान्वयि द्वितीयार्थः। तथा च भूमिवृत्तिसंयोगजनक- भूमिनिष्ठान्योन्या-भावप्रतियोगितावच्छेदक- प्रयाणानुकूलकृतिमानित्यर्थः। स्ववृत्तिक्रियायाः स्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्न स्वं प्रयातीति प्रयोग इति। तन्न, एवमपि येन मल्लेन मल्लातरं न गतं सोऽपि मल्लो मल्लं गच्छतीति प्रयोगापत्तेः। मल्लान्तरनिष्ठभेदप्रतियोगिता-वच्छेदिकायास्तन्मल्लवृत्तिक्रि-यायास्तन्मल्लवृत्तिभूमिसंयोगजनकत्वात्। यन्मल्लव्यक्तेः फलान्वयस्तस्या एवान्योन्याभावेऽन्वयोक्तौ (दोषवारणे तु) तद्व्यक्तित्वादेः प्रकारत्वे (शक्तयानन्त्यम्। कथंचित्) कर्मवाचकपदस्य तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नलक्षणा-स्वीकारे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधप्रसङ्ग।

ननु नान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं क्रियान्वयि द्वितीयार्थः न वा परसमवेतत्वम्, कर्मवाचकपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितद्वितीयार्थ-समवेतत्वत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नतत्तत्कर्मसमवेततत्वनिष्ठप्रतियोगिताका-भावात्मक- स्वप्रतियोगिकाभाव- संबन्धेन कर्मवाचकपदार्थान्वितद्वितीया-र्थसमवेतत्वस्य धात्वर्थक्रियायामन्वयस्वीकारात्। सामान्यरूपेण विशेषा-भावानभ्युपगमेऽपि यद्व्यक्तेर्द्वितीयार्थसमवेतत्वेऽन्वयस्तद्व्यक्तिसमवेतत्वत्वा-वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात्मकस्वप्रतियोगिकाभावसंबन्धेन कर्मवाचक-पदार्थान्वितद्वितीयार्थसमवेतत्वस्य धात्वर्थक्रियायामन्वयस्वीकारादेव न विहगः स्वं प्रयातीति प्रयोगः। ईदृशसंबन्धेनान्वयबोधस्य क्वाप्यदृष्टचरत्वेऽपि प्रकृते गत्यन्तरविरहेण स्वीकारात्। अत एव च न कर्मवाचकपदस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तद्व्यक्तिबोधकतया सामान्यरूपेण बोधकतया च युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति चेन्न, नव्यनये क्रियाया अव्याप्यवृत्तितया तन्निष्ठतदाश्रय-द्रव्यसमवेतत्वस्यापि अव्याप्यवृत्तित्वात्, मल्लः स्वं गच्छतीति प्रयोगप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वापत्तेः। एतेन तत्तत्क्रियानधिकरणत्वे सति तत्तत्क्रियावच्छेदकफलशालित्वं

तत्तत्क्रियाकर्मत्वं द्वितीयादेरपि तत्तत्क्रियानधिकरणत्वमर्थ इत्यपास्तम्। शक्तयानन्त्यापत्तेश्च।

यत्तु क्रियान्वयि परसमवेतत्वमपेक्ष्य कर्त्रन्वयि परत्वमेव लाघवात्कर्म-प्रत्ययार्थ इति। तन्न, द्वितीयार्थफलपरसमवेतत्वयोरेकान्वयित्वे लाघवात्, ग्रामो गमेः कर्म न तु चैत्र इत्यादौ फलपरसमवेतक्रियाजन्यत्वघटितस्यैव कर्मपदार्थतया तस्यैव कर्मप्रत्ययार्थत्वात्, गम्यते ग्रामः स्वयमेवेत्यादौ परत्वान्वयिविरहाच्चेति दिक्।

अथैवमपि पतेरधः संयोगावच्छिन्नस्पन्दार्थकतया धात्वर्थता-वच्छेदकफलशालिनो भूतलादेः कर्मत्वे वृक्षात्पर्णं भूतलं पततीति प्रयोगः स्यादिति चेत्, तथा विवक्षायां भवत्येव। अत एव 'द्वितीया श्रिता' इति सूत्रे पतितशब्दयोगे द्वितीयासमासविधानं तदुदाहरणं च नरकं पतितो नरकपतित इति साधु संगच्छते। क्वचित्सप्तम्यपि साधुः। यथा भूमौ पतति, ग्रामे गच्छतीत्यादौ।

परे तु भूतलादेः कर्मत्वेऽपि न द्वितीया। यत्र फलस्य संबन्ध्याकाङ्क्षा तत्रैव तत्स्वीकारात्। अत्र तु फलस्याधोदेशवृत्तितया उपस्थितेर्न संबन्ध्याकाङ्क्षा। यद्वा कर्तृभिन्नान्वयिफलावच्छिन्नव्यापारबोधकस्यैव धातोः सकर्मकत्वं गम्यादेः, न तु पततेः। अधः संयोगरूपफलस्य पर्णान्वितत्वात्। अध इत्यस्य संबन्धिसाकाङ्क्षतया संबन्धित्वेन पर्णस्यैवान्वयात्। भूतलं हि पर्णस्याधः न तु भूतलस्येति न भूतलं पततीति प्रयोग इति। अथ कथं वृक्षात्पर्णमधः पतति इति प्रयोग इति चेत्, भ्रमात् अत्यधोविवक्षया वा। गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः इत्यत्र व्यक्तिविशेषस्याधो धाम पततीत्यर्थात् न दोष इत्याहुः।

यत्तु त्यजिगम्यादेः स्पन्दाद्यात्मकव्यापारमात्रे शक्तिः, फलस्य द्वितीयादिलभ्यत्वात्। अत एव ग्रामं त्यजति गच्छतीत्यनयोर्नैकार्थता त्यजिगम्योर्योगे द्वितीयादिना विभागसंयोगयोर्बोधनात्। त्यजेर्विभागावच्छिन्न-स्पन्दशाब्दत्वस्य, गमेः संयोगावच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वस्य कार्यताव-च्छेदकत्वात्। अत एव गमनं त्याग इत्यनयोरपि नैकार्थता। उक्तकार्य-कारणभावानुरोधेनात्रापि त्यजिगम्योर्विभागसंयोगावच्छिन्नस्पन्दे लक्षणाङ्गीकारात्। विभागाद्यवच्छिन्न-स्पन्दशाब्दत्वं च विभागादिस्पन्दोभय-वैशिष्ट्यावगाहिशाब्दत्वम्। तेन चैत्रेण ग्रामस्त्यज्यते इत्यादि-वाक्यजन्यस्पन्दविविशेषणकविभागादि-

विशेष्यकशाब्दबोधसंग्रहः। इत्थंच परसमवेततत्तद्धात्वर्थान्वितफल-विशेषशालित्वं तत्तद्धात्वर्थकर्मत्वम्। तेन त्यजादेर्नोत्तरदेशादौ कर्मत्वमिति। तन्न, विभागाद्यवच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे तादृशस्पन्दे शक्तेर्दुर्वारत्वात्। परेषामितरान्विते शक्तिग्रहे इतरांशवद्विभागाद्यंशस्य त्यागस्तु न युक्तः, त्यागगमनयोरेकार्थतावारणाय तत्फलविशिष्टस्पन्दे शक्तिसिद्धेः, विनापि तल्लक्षणाप्रतिसंधानं तथा प्रतीतेरिति दिक्।

एवं ददातेर्मूल्यग्रहणं विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागः, यजतेर्देवतोद्देश्यकस्वसवत्वध्वंसफलकत्यागः, जुहोतेस्ता-दृशाग्निप्रक्षेपपश्चार्थः। अत एव ऋत्विजां तादृशत्यागाभावेऽपि होतृत्वम्। अग्निप्रक्षेपश्च अग्निसंयोगानुकूल-क्रियानुकूलघृतादिवृत्तिनोदनादिव्यापारः। न चैवमग्नौ जुहोतीत्यादौ सप्तम्यर्थ-स्याग्निसंयोगेऽन्वये निराकाङ्क्षतापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र संयोगानुकूल-क्रियानुकूलव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात्। न च तथाप्यग्नेः कर्म-त्वापत्तिः। संयोगस्य धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदकतया तद्वतोऽग्नेः कर्मत्वाभावात्। क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकतया तच्छालिनो घृतस्यैव कर्मत्वात्। द्वितीयार्थश्च वृत्तित्वं, तच्च धात्वर्थतावच्छेदकेऽन्वेति।

इत्थं च विप्राय गां ददाति, विष्णुं यजते, घंतृ जुहोतीत्यादौ मूल्यग्रहणं विना विप्रोद्देश्यकगोवृत्तिस्वस्वत्व-ध्संपरस्वत्व-फलकत्यागानुकूलकृतिमान्, विष्णूद्देश्यक-स्वस्वत्व-ध्वंसफलकत्यागानुकूलकृतिमान्, घृतवृत्त्यग्निसंयोगा-वच्छिन्न-क्रियानुकूल-व्यापारनुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः। विष्णोरुद्देश्यत्व-संबन्धेन स्वस्वत्वध्वंसफलवत्त्वात्कर्मत्वम्।

एवं मूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजनकस्त्यागो विक्रयः। मूल्य-दानप्रयुक्तस्वस्वत्वोत्पादकस्वीकारः क्रयः। दत्तद्रव्यस्य स्वस्वत्वजनकस्वी-कारः प्रतिग्रहः। तथा च गां विक्रीणाति क्रीणति प्रतिगृह्णातीत्यादौ गोवृत्ति-मूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्व-ध्वंसपरस्वत्वजनकत्यागानुकूलकृतिमान्, गोवृत्ति-मूल्यदानप्रयुक्तस्वस्व-त्वानुकूलस्वीकारानुकूलकृतिमान्, गोवृत्तिदत्तद्रव्य-स्वस्वत्वजनकस्वीकारवानिति क्रमेणान्वयधीरिति संप्रदायः।

इदमत्रावधेयम्। दानस्य परस्वत्वजनकत्वे तत एव विक्रयवारणे मूल्यग्रहणं विनेति व्यर्थम्। अथ-प्रतिग्रह एव स्वीकारविशेषतया स्वत्वहेतुः। अस्वामिके स्वीकारस्य स्वत्वहेतुत्वकल्पनात्। अत एव 'याजनाध्यापन-प्रतिग्रहैर्ब्राह्मणो

धनमर्जयेत्' इत्यादिकं साधु संगच्छते। अन्यथा प्रतिग्रहवैफल्यापत्तेः। दानं तु स्वस्वत्वध्वंसमात्रं जनयत्परस्वत्व-प्रयोजकमिति-मतम्। तथापि पूर्वोक्तलक्षणमसम्यक् तदुपादानेऽप्युपेक्षायामतिव्याप्तेः। तस्या अपि स्वस्वत्वध्वंसद्वारा परस्वत्वप्रयोजकत्वात्। तद्वारणाय त्यागे वैजात्योपादानस्यावश्यकत्वात्।

वस्तुतो दूरस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तद्रव्यस्य प्रतिग्रहात्प्रागस्वामिकस्यानुद्देश्येन पुरुषेण प्रतिग्रहात्स्वत्वं स्यात्। अन्योद्देश्यकत्यागादेः प्रतिबन्धकत्वे तु गौरवम्। न च तादृशत्यागो दानाभास एव ससंप्रदानकोहि त्यागो दानं, संप्रदानं च ददस्वेत्यनुमतिप्रकाशनद्वारा दानक्रियाहेतुत्वेन, न च असन्निहितस्य तत्त्वमिति, न ततो दातुः स्वत्वनाश इति वाच्यम्।

तीर्थे संकल्पितं द्रव्यं यदन्यत्र प्रदीयते।
दाता तीर्थफलं भुङ्क्ते प्रतिग्राही न दोषभाक् ।।
मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिक्षिपेत्।
विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते।।

इत्यादिवाक्यात्तादृशस्य दानत्वसिद्धेः। तस्माद्दानमेव परस्वत्वजनकम्। प्रतिग्रहप्रागभावस्यापेक्षणीयत्वान्न प्रतिग्रहवैफल्यम्। अत एव यस्मै दत्तं तस्य प्रतिग्रहेण दातुः स्वत्वनिवृत्तिः।

अस्तु वा दत्तद्रव्यस्वीकारत्वरूपप्रतिग्रहत्वेन स्वीकर्तव्यद्रव्यदानत्वेन वेति विनिगमकाभावात् दानं स्वस्वत्वध्वंसद्वारा परस्वत्वजनकं प्रतिग्रहश्च स्वस्वत्वजनकः। उभयथापि मूल्यग्रहणं व्यर्थम् विक्रयस्य परस्वत्वजनकत्वे मानाभावात्। न च विक्रीतद्रव्यस्वीकारत्वं क्रयत्वमित्यत्रापि विनिगमनाविरहः।

मूल्यदानपूर्वकस्वीकारस्यैव क्रयत्वात् विक्रयत्वात् विक्रयत्वस्य गौरवेणानिवेशात्। किंच स्वस्वध्वंसजनकेत्यपि व्यर्थम्, अव्यावर्तकत्वात्। अपि चाग्निप्रक्षेपो होम इत्यप्ययुक्तम्, 'देवतोद्देश्यकस्वस्वत्व-ध्वंसफलकत्यागो यागः स एव प्रक्षेपावच्छिन्नो होमः' इति विवेकोक्तेश्च। अस्तु च ऋत्विजा त्यागाद्यजमानस्वत्वध्वंसः, अनुमतदासत्यागाद्वि-देशस्थस्वामिस्वत्वध्वंसवत्।

वस्तुतस्तु दानत्वयागत्वहोमत्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषाः। न च श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वं, ब्राह्मणापेक्षया दानत्वमिति विवेकोक्तेस्तयोः सांकर्यान्न जातित्वमिति वाच्यं, श्राद्धस्य गौणतदुभयरूपत्वात्। वस्तुतः श्राद्धस्य

यागत्वमेव, उद्देश्यपित्रादिस्वत्वाजनकत्वात्। ब्राह्मणस्य स्वत्वमपि न सार्वत्रिकम्, ब्राह्मणाभावेऽपि श्राद्धोक्तेः। 'पिण्डांस्तु गोजविप्रेभ्यः' इत्यादिनान्यत्रापि तत्प्रतिपत्तेः।

विष्णुं यजते इत्यादौ द्वितीयार्थोऽप्युद्देश्यत्वम्। तत्त्वं च तस्येदमित्यारोपज्ञानविषयत्वम्। देवतायाः स्वत्वोपगमे तु यागत्वं दानत्वव्याप्यं, होमत्वं यागत्वव्याप्यमिति सिद्धम्। देवपूजादिकमपि याग एवेति कृतमप्रकृतेन।

अत एव संसृष्टिस्थलेऽसाधारणस्वत्वनाशोत्तरं साधारणस्वत्वोत्पादात् तत्रसकलविशेषणसहितदानलक्षणातिव्यातिव्याप्तिरित्यपास्तम्, दानत्वजातेस्तत्राभावात्। परमात्रस्वत्वानुकूलत्वविशेषणात् संसृष्टिनिरास इत्यन्ये। तत्र न स्वत्वनाशः किंतु परस्वत्वोत्पत्तिमात्रम्। स्वत्वति स्वत्वोत्पत्तिस्त-त्रेच्छाया उत्तेजकत्वात्। स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकत्वविशेषणादेव तन्निरास इत्यन्ये। परे त्वदृष्टविशेजनकत्वविशेषणात्तव्द्यावृत्तिरित्यप्याहुः। एतेन विनिमये विक्रयादिलक्षणातिव्याप्तिरित्यपास्तम्। विक्रयत्वादेर्जातित्वात्। मूल्यातिरिक्तद्रव्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वण्वंसपरस्वत्वानुकूलत्यागो विनिमय इत्यन्ये।

मित्र स्वत्वमिति चेत्। अत्र प्राञ्चः - यथेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वम्। तच्च शास्त्रानिषिद्धविनियोगोपायो यः क्रयप्रतिग्रहादिस्तद्विषयत्वम्। तच्च न बहिरिन्द्रियवेद्यम्। प्रतिग्रहादेर्मानसज्ञानविशेषरूपस्य बहिरिन्द्रियायोग्यत्वादित्याहुः।

नव्यास्तु- प्रतिग्रहादिनाशोत्तरमपि स्वत्वव्यवहारद्दानादितः स्वत्वंनश्यति प्रतिग्रहादितश्च स्वत्वमुत्पद्यते इत्यादिप्रत्यय-व्यवहारप्रामाण्यानुरोधात् स्वत्वमतिरिक्त एव पदार्थः। तच्च स्वत्वं दानादितो नश्यति, प्रतिग्रहादितश्च जायते। तच्च बाहिरिन्द्रिययोग्यं, स्वं पश्यामीति प्रतीतेः। तदीययथेष्टविनियोज्यत्वज्ञानस्य तदीयस्वत्वसाक्षात्कारहेतुत्वान्न यथेष्ट विनियोगाद्यज्ञानदशायां स्वत्वसाक्षात्कारापत्तिः।

वस्तुतस्तदीययथेष्टविनियोज्यत्वे तदीयस्वत्वव्यभिचारित्वग्रहदशायां तद्ग्रहेऽपि स्वत्वसाक्षात्कारानुदयात् तदीयस्वत्वसाक्षात्कारं प्रति तदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्ववदिदमित्याकारकज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यम्। तथा च स्वत्वस्यानुमितिरेव न तु साक्षात्कारः। स्वत्वे लौकिकविषयताकल्पने लौकिकंविषयिताशालितत्साक्षात्कारे तादृग्विशेषदर्शनस्य हेतुत्वकल्पने च गौरवात्। स्वं पश्यामीत्यनुव्यवसायस्तु सुरभि चन्दनं

पश्यामीत्यादिवद्विशेषणांशेऽलौकिकविषयत्वावगाही। न चायोग्यत्वकल्पने लौकिकसाक्षात्कारे स्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यम्, तस्यायोग्यत्वकल्पने लौकिकविषयताविरहादेव तत्रत्यक्ष-वारणसंभवात्। योग्यत्वे तद्गोचरलौकिक-प्रत्यक्षसामग्र्यास्तद्गोचरानुमित्यादौ प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादित्या-हुरित्यलमतिविस्तरेण।

'तच्च कर्म त्रिविधम् - प्राप्यं, विकार्यं, निर्वर्त्यं च।

तत्र संयोगादिरूपक्रियाजन्यफलशालि प्राप्यम्। यथा-ग्रामं गच्छती-त्यादौ ग्रामादिः।

यल्लब्धसत्ताकमेवावस्थान्तरमापद्यते तद्विकार्यम्। यथा-काष्ठं भस्म कराति, सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ यथा काष्ठादिः, काष्ठादिपदलक्ष्यस्य काष्ठावयवादेः सत एव भस्मादिसंबन्धरूपावस्थान्तरप्राप्तेः।

यत्तु क्रिया यत्कर्मनाशकं फलं जनयति तद्विकार्यम्। यथा-काष्ठं लुनातीत्यत्र काष्ठमिति तन्न, काष्ठपदलक्ष्यस्य काष्ठावयवस्य कर्मतयाक्रिया-यास्तन्नाशकत्वाभावात्। अत्र हि काष्ठपदस्य काष्ठावयवो लुनातेरारम्भकसंयोग-प्रतिद्वन्द्विविभागहेतुक्रियानुकूलः कुठारादिव्यापारोऽर्थः। तथा च काष्ठावयववृत्त्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनक्रियानुकूल-व्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीरित काष्ठावयवस्य प्राप्यकर्मतैवावस्था-न्तराप्रात्यभावान्न विकार्यता। तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलपद-लक्ष्यस्तण्डुलावयवः पच्यर्थो रूपादिपरावृत्त्यवच्छिन्नो विक्लित्त्यवच्छिन्नो वा तेजस्संयोगः। तथाच धात्वर्थजन्य-फलशालित्वात्सतोऽवस्थान्तरप्राप्तेश्च उभयविधकर्मत्वं तण्डुलावयवस्येष्टम्। असंकीर्णस्थानमुक्तमेवेत्यदोषः।

यत्क्रियया निष्पद्यते तन्निर्वर्त्यम्। यथा-घटं कटं वा करोतीत्यादौ घटादि। अत्र कृञः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वाभावाद्गौणकर्मत्वम्। तच्च साध्यताख्यकृतिविषयत्वम्। अत एव वीरणं करोतीत्यादिर्न प्रयोगः। वीरणादावुपादानताख्यकृतिविषयताया एव सत्त्वात्।

यत्तु कटादिपदस्य कटाद्यवयवे निरूढलक्षणा। तत्र विना लक्षणां कटादेर्गौणकर्मत्वसंभवेऽपि कारकत्वासंभवात्, निरूढलक्षणाया मुख्यप्रयोगापवादकत्वाच्च न वीरणं करोतीति मुख्यप्रयोग इति। तन्न, घटंजानाति अतीतमित्यादौ घटादेरिव कटादेरपि गौणकारकत्वसंभवात्।

स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणपदोत्तरद्वितीया विशेषणविभक्तिवत् प्रयोगसाधुत्वाय नामार्थधात्वर्थयोरभेदान्वयस्वीकारेणाभेदस्य संसर्गत्वात्। तदस्वीकारे तु विशेषणविभक्तिवदस्तु साऽभेदार्थिका। तस्याः कारकत्वाभावस्तु क्रियान्वितकर्तृत्वाद्यन्वितत्वाभावादिति दिक्।।

३ - साक्षाद्धात्वर्थतावच्छेदकनिरुक्तक्रियाद्वयरूपफ-लान्वयिनोरजापयसो-र्मुख्यकर्मत्वम्। तादृशक्रियानुरूप-फलान्वितान्वयिनोर्गोग्रामयोर्गौणकर्मत्वम् उभयत्रापि धात्वर्थान्वित-विभक्त्यर्थान्वितत्वमस्ति। फलद्वयस्यापि धात्वर्थता-वच्छेदकत्वात्। अत एव कर्मद्वयसाकांक्षफलबोधकधातुत्वं द्विकर्मकत्वं सूपपादम्। यत्तु विभागानुकूलक्रिया दुहेरर्थः, संयोगानुकूलक्रिया नयतेरर्थः। न तु तदुभयानुकूलकर्तृव्यापारः कर्मद्वयस्याप्येकत्र फले अन्वय इति। तत्र, प्रयोज्ययोः कर्मत्वानुपपत्तेः- परसमवेतत्वस्य क्रियायामभावात् । कर्मद्वयस्याप्येकत्र अन्वये च गौणमुख्यव्यवहारो न स्यात् । एतेन विभागाद्यनुकूला कर्तृगता चेष्टैव दुहादेरर्थ इत्यपास्तम् , फलद्वयाप्रवेशे गौणमुख्य व्यवहारानुपपत्तेः। यद्यपिः गामित्यस्यार्थो गोवृत्तित्वं पयस्येवान्वेतीति गौणं कर्म न लक्ष्यमिति तदपि न, गौः पयो दुह्यते इत्यादौ गोः कर्मत्वस्य दुरुपपादत्वात्। अजां ग्राममित्यादौ ग्रामवृत्तित्वस्य प्रागजायामसत्त्वेनान्वयायोगात् । काशीतः प्रयागे नीयमानामजां काशीं नयतीति प्रयोगापत्तेश्च। तत्र तत्तत्क्रियानुकूलकृत्रिमत्वं तत्तत्क्रियाकर्तृत्वम्। काष्ठादौ पाकाद्यनुकूलव्यापारवत्त्वप्रतिसंधानेऽपि कर्तृपदाप्रयोगात्, कृताकृतविभागादिना सिद्धयत्नशक्तिकेन कृधातुनातृजंतेन सिद्धस्य कर्तृपदस्य यत्नाश्रयबोधकत्वाच्च।। अचेतनेऽपि कर्तृपदप्रयोगस्तु गौणः। गुरुतरभारोत्तोल-नादिक्रियाविषयकयत्नसत्त्वेऽपि तत्क्रियाया अनिष्पत्तौ तत्क्रियायां कर्तृत्वाव्यवहारात् विषयत्वं विहायानुकूलत्वमूपात्तम् । यदि च मत्तो भूतं न तु मया कृतमिति व्यपदेशान्नान्तरीयककृतिसाध्यस्य पिष्टमध्यस्थशर्कराभोजनस्य न कर्तृत्वं तदा विषयत्वमपि निवेश्यम्। तच्च साध्यत्वेन। तेन यागादिकृतेरुद्देश्यत्वेन स्वर्गादिविषयकत्वेऽपि न यागादिकर्तुः स्वर्गकर्तृत्वम् । अस्मदादिकर्तृक-यागादिकर्तृत्वमीश्वरस्येष्टम्। तथा विवक्षायामीशः पचतीति प्रयोगोऽपीष्ट एव।। न चेत् कार्यत्वा-नवच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वमसाधारणत्वं निवेश्यमिति नैयायिकाः। वैयाकरणास्तु "अनभिहिते कर्तरि" इत्यनुशासनात् -अचेतनेऽपि कर्तृपदप्रयोगात्क्रियाश्रयत्वमेव कर्तृत्वम् । कारककर्मादिपदव

कृधातुरप्यत्र क्रियार्थक एव। आश्रयत्वमिहाख्यातार्थः। तथा च यागाद्यसभिव्याहृताख्यातेन यद्धात्वर्थान्वितयद्धर्मवत्त्वं बोध्यतेतद्धात्वर्थ-निरूपिततद्धर्मवत्त्वं तद्धात्वर्थकर्तृत्वम्। यथा पचतीत्यादौ पाकानुकूलव्यापारवत्त्वम् , जानातीत्यादौ ज्ञानाश्रयत्वम्, नश्यतीत्यादौ नाशप्रतियोगित्वम् इति चैत्रेण तंडुलः पच्यते इत्यादौ पाकजन्यफलाश्रयत्ववारणाय यागाद्यसमभिव्याहृतेति। अत्र चैत्रादेः कर्तृत्वं तु पचतीत्याद्याख्यातबोध्यधर्ममादायैवेति बोध्यम्। धात्वर्थान्वित-द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वकरणत्वमादाख्यातेनेति जाना-तीत्याद्याख्यातार्थ आश्रयत्वम् , न पाककर्तृत्वम् । हतीत्यादौ हिंसाश्रयत्वम् , न गमनकर्तृत्व तत्संपत्तये यत्तदिति धात्वर्थविशेषणम्। यदि च काष्ठं पचति, स्थाली पचतीत्यादिप्रयोगवशात्करणादीनां कर्तृत्वमिष्टम् । तदा पच्यत ओदनः स्वयमेवेत्यादौ कर्मकर्तृकर्मणोऽपि तादिष्टम् ओदनः स्वयं पचतीत्यप्रयोगस्त्वसाधुत्वात्।। कर्माख्यातयागादिर्नेह विभाव्यते। कर्मत्वविशिष्टस्य कर्तृत्वरूपतान्वारणाय तदुपादेयम्। न हि कर्मत्वादेः कर्तृत्वरूपत्वे "अनभिहिते कर्त्तरि" इत्यनुशासनार्थः संगच्छत इत्याहुः। यत्र स्वतंत्रः कर्त्ता' इति पाणिनिसूत्रात्कारकांतराप्रयोज्यत्वे सति कारकांतरप्रयोजकत्वं कर्तृत्वम्। सत्यंतेन पुरुषादिजन्यसंयोगरूप-व्यापारवत्त्वरूपं तत्। प्रयोज्य-त्ववत्कुठारादेर्व्युदासः। तत्र, ईश्वरप्रयोज्यानां जीवानां कर्तृत्वानापत्तेः। दण्डजन्यसंयोगरूप-व्यापारवति कुलालादावव्याप्तिश्चेति दिक्। कर्म करणव्यापारित्वम्। तद्धि करणजन्यव्यापारवत्त्वं दात्रेण धान्यं लुनातीत्यादौ हस्तादिकरणव्यापारवति दात्रादावतिव्याप्तम् । नापि परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वम् । गमिपत्योः कर्मत्वस्य पूर्वस्मिन्देशे त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देशे स्यंदेः पूर्वपरयोः प्रसंगात्। नदी वर्द्धत इत्यादौ वृद्धेरवयवोपचयरूपायाः परंपरया तीरप्राप्तिरूपयत्नस्याश्रये तीरे कर्मत्वप्राप्तिश्चेत् - अत्र वदन्ति-'धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वम्' तादृशं फलं गमेः संयोगस्त्यजेर्विभागः पतेरधःसंयोगस्तदवच्छिन्ने स्पन्दे शक्तिः, स्पन्दमात्रे तेषां शक्तौ पर्यायतापत्तेः, स्पन्देर्वृध्धातोश्च न फलावच्छिन्नव्या पारे शक्तिरिति न कोपि दोषः। फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वादेव धातूनां सकर्मकत्वव्यापारो मुख्यः। ज्ञाधात्वादीनां नामार्थान्वितोद्देश्यत्वाति-रिक्तविषयित्वरूपविभक्त्यर्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम्। घटं जानातीत्यादितो घटविषयिता शालिज्ञानाश्रयत्ववानिति बोधः तादृशधातुप्रयोगे एवं च कर्मप्रत्ययः। अत एवाभुंजान एवं भोजना यतते इति प्रयोगात्-यत्धात्वर्थे नामार्थान्वितस्य

चतुर्थ्यर्थोद्देश्यत्वस्यैवान्वयात्-न यतेः सकर्मकत्व न वा भोजनं यतते इति प्रयोगः। "भूमिं प्रयाति विहगो विजहाति महीरुहम्। नतु स्वात्मानम् इति योगात्। स्वस्यधात्वर्थतावच्छेदकसंयोगवि भागरूफलशालित्व-रूपसकर्मकत्वाभावात् ... समवेतक्रियाजन्यत्वमपि धात्वर्थतावच्छेदक फले निवेश्यम्। न चैवमपि मल्लो मल्लं गच्छतीत्या दौ उभयकर्मजसंयोगरूपफलस्य तादृशत्वात्स्व कर्तृकक्रिया-कर्मत्वरूपव्यवहारस्स्वस्मिन्स्यादिति.... वाच्यम्। परसमवेत-क्रियाजन्यतादृशफलशालित् .... तत्र कर्मत्वस्य स्वीकारात्। इत्थं च द्वितीयादे क्रियान्वयिपदसमवेतत्वमप्यर्थः। परत्वं स्वप्रकृत्य-र्थपेक्षया सुपा स्वार्थफलान्वय्यपेक्षया कर्माख्यातेन च बोधयते। तथा च भूमिर्गम्यत इत्यादौ कर्माख्यातस्थले फलं परसमवेतत्वं चाख्यातार्थः। भूमि पदार्थस्य परत्वे विशेषणत्वेन फलं प्रति विशेष्यत्वे न चान्वयः। तथा च भूमिभिन्नसमवेतक्रियाजन्यफ लशालिनी भूमिरित्यन्वयबोधः। भूमिं प्रयातीत्यतो भूमिभिन्नसमवेतभूमिवृत्तिसंयोगजनकस्पन्दानुकूलकृतिमा-नित्यन्वयबोधः। एवं च स्वभिन्नसमवेतं स्ववृत्तिसंयोगजनकं यन्मल्लान्तरवृत्तिगमनं तदनुकूलकृतिमत्त्वस्य स्वस्मिन्नभावादेव न मल्लः स्वं गच्छतीति प्रयोगः। नन्वत्र परत्वे स्वप्रकृत्यर्थस्या-न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन, प्रति योगतामात्रेण वान्वयः। नाद्यः, पृथ्वी प्रयाति विहग इत्यादौ अनन्वयापत्तेः। खगस्य पृथ्वीत्वा......त्वात्। न द्वितीयः, स्वामन्यपि खगपृथ्व्युभयभेद-सत्त्वात् स्वं प्रयातीत्यापत्तेरिति चेन्न, द्वितीया-द्यर्थफले यव्द्यक्तेरन्वयस्त-व्द्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रकृत्यर्थस्य कर्माख्यातार्थफलान्वयिनश्च परत्वेऽन्वयात्। इत्थं च पृथ्वीं प्रया.... तीत्यादौ यत्पृथिवीव्यक्तिवृत्तिसंयोगजनकत्व प्रयाणस्य तव्द्यक्तिभिन्नत्वं विहगेऽस्तीति न दोषः परे तु पृथिवीमित्यादौ पृथिवीपदं कर्मत्ववत्पृथिवी व्यक्तिपरमेवमन्यत्र कर्मवाचकं सामान्यपदलक्षणया विशेष्यपरम्। इत्थं चान्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृग्व्यक्तेर्न भङ्ग इत्य हुः। यत्तु परसमवेतत्वं नार्थः। किंतु अन्योन्या भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं क्रियान्वयिद्वितीयार्थः। तथा च भूमिवृत्तिसंयोगजनकभूमिनिष्ठान्योन्या-भावप्रतियोगितावच्छेदकप्रयाणानुकूला.....नित्यर्थः। स्ववृत्तिक्रियायाः स्वनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्न स्वं प्रयातीति प्रयोग इति। तन्न, तथापि येन मल्लेन मल्लांतरं न गतं सोपि मल्लो मल्लं गच्छतीति

प्रयोगापत्तेः। मल्लांतरनिष्ठ-भेदप्रतियोगितावच्छेदिकाया स्तन्मल्लवृतिक्रियायास्त-न्मल्लवृत्तिभूमिसंयोगजन कत्वात्। यन्मल्लव्यक्तेः फलान्वस्तस्याएवान्योन्या-भावेऽन्वयोक्तौ दोषवारणे तु तव्द्यक्तित्वादेः प्रकारत्वे शक्तयानन्त्यम् कथंचित्कर्मवाचकपदस्य तव्द्य क्तित्वाच्छिन्न लक्षणास्वीकारे युगपद्वृत्तिद्वयाविरोधप्रसङ्गः। ननु नान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक त्वात् क्रियान्वयिद्वितीयार्थः। नवा परमवेतत्वंसमवेतत्वस्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नतत्कर्मसमवेतत्व-निष्ठप्रतियोगिताकाभावात्मकस्वप्रतियोगिताकाभावसंबंधेन कर्मावाचकपदार्थान्वितद्वितीयार्थासमवेतत्वस्य क्रियायामन्वयस्वीकारात्। सामान्यरूपेण विशेषाभावानभ्युपगमे यव्द्योक्तेर्दितीयार्थसमवेत-त्वेऽन्वयस्तव्द्यक्तिसमवेतत्वावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावा-त्मकस्वप्रतियोगिताकाभावसं बंधेनकर्मवाचक-पदान्वितद्वितीया-यार्थासमवेतत्वस्य धात्वर्थक्रियायामन्वयस्वीकारात् । क्वाप्यदृष्टचर त्वेऽपि प्रकृते गत्यंतरविरहेण स्वीकारात् । अत एव न कर्मवाचकपदस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तद्व्यक्तिबोधकतया सामान्यरूपेण बोधकतया च युग पद्वृत्तिद्वयविरोध इति चेन्न, नव्यनये क्रियाया अव्याप्यवृत्ति-तयातान्निष्ठतदाश्रयद्रव्यसमवेतत्वस्या-पिअव्याप्यवृत्तित्वात्-मल्लः स्वं गच्छतीति प्रयोग प्रसंगस्यदुर्वारित्वापत्तिः। एतेन तत्तत्क्रियानधिकरणत्वे सति तत्तत्क्रियावच्छेदकफलशालित्वं तत्तत्क्रियाकर्मत्वं द्वितीयादेरपि तत्तत्क्रियानधिकरण विशेष........ इत्यपास्तम् । शक्त्यानंत्यापत्तेश्च। यत्तु क्रियान्वयि परसमवेतत्वमवेक्ष्य कर्त्रन्वयिपरत्वमेव लाघवात्कर्मप्रत्ययार्थ इति। तन्न, द्वितीयार्थफलपरसमवेतत्वयोरेकान्वयित्वेन लाघवात् । ग्रामो गमेः कर्म न तु चैत्र इत्यादौ परसमवेतक्रियाजन्यत्वघटितस्यैव कर्मपदार्थतया तस्यैव कर्मप्रत्ययार्थत्वात् । गम्यते ग्रामः स्वयमित्यादौ परत्वान्वयिविरहाच्चेति दिक्। अथैवमपि पतेः संयोगावच्छिन्नस्पन्दार्थकतया धात्वर्थतावच्छेदकफलशालिनो भूतलादेः कर्मत्वे वृक्षात्पर्णं भूतलं पततीति प्रयोगः स्यादिति चेत्-तथा विवक्षायां भवत्येव। अत एव "द्वितीयाश्रिता" इति सूत्रे पतितशब्दयोगे द्वितीयासमासविधानम् । तदुदाहरणं च नरकं पतितो नरकपतित इति साधु संगच्छते। क्वचित्सप्तम्यपि साधुः। यथा भूमौ पतति, ग्रामे गच्छतीत्यादौ। परे तु भूतलादेः कर्मत्वेऽपि न द्वितीया। यत्र

फलसंबंध्याकांक्षा तत्रैव तत्स्वीकारात् । अत्र तु फलस्याधोदेशवृत्तितया उपस्थितत्वेन न संबंध्याकांक्षा। तथाहि कर्तृभिन्नान्वयिफलावच्छिन्नव्यापारबोधकस्य धातोः सकर्मकत्..... न तु पततः। अधः संयोगरूपफलस्य पर्णान्वितत्वात् । अध इत्यस्य संबंधिसाकांक्षतया संबंधित्वेन पर्णस्यैवान्वयात् । भूतलं पर्णस्याधः न तु पर्णं भूतलस्येति न भूतलं पतति प्रयोग इति। अथ कथं वृक्षात्पर्णमधः पतति इतिप्रयोग इति चेत् भ्रमादयंविवक्षयावा 'गतंतिरश्चीनमनूरुसारथेः' इत्य त्र व्यक्तिविशेषस्याधो धामपततीत्यर्थात् नदोष इत्याहुः। यत्तुत्यजगम्यादेः स्पन्दाद्यात्मकव्यापारमात्रे शक्तिः, फलस्य द्वितीयादिलभ्यत्वात् । अतएव ग्रामं त्यजतिगच्छतीत्यनयोर्नैकार्थता। त्यजगम्योर्योगे द्वितीयादिना विभागसंयोगयोर्बोधनात्-त्यजेर्विभागा-वच्छिन्नस्पन्दशब्दत्वस्य गमेः संयोगावच्छिन्नस्पन्दशब्दत्वस्य च कार्यतावच्छेदकत्वात् । अत एव गमनं त्याग इत्यनयोरपि नैकार्थता। उक्तकार्यकारणभावानुरोधेनात्रापि त्यजगम्योर्विभाग-संयोगावच्छिन्न-स्पन्दे लक्षणांगीकारात् विभागाद्यवच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वं च विभागादिस्पन्दोभयवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दत्वम् । तेन चैत्रेण ग्रामस्त्यज्यते इत्यादिवाक्यजन्यस्पन्दविशेषण-कविभागादिविशेष्यकशब्दत्वसंग्रहः। इत्थं च परसमवेततद्धात्वर्थान्वितफलविशेषशालित्वं तत्त द्धात्वर्थकर्मत्वम्। तेन त्यजादेर्नात्तरदेशादौ कर्मत्वमिति। तत्र, विभागाद्य-वच्छिन्नस्पन्दशाब्दत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वे तादृशस्पन्दे शक्तेर्दुर्वारत्वात् परेषामितरान्विते शक्तिग्रहे इतरांशवद्विभागाद्यंशस्य त्यागो न युक्तः। त्यागगमनयो रेकार्थतावारणाय तत्फलविशिष्टे स्पन्दे शक्ति प्रसिद्धे विनापि तल्लक्षणानुसंधानं तथा प्रतीतेरिति ददातेर्मूल्यग्रहणं विना स्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वजयागत्यागः, यजतेर्देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसफल त्यागः, जुहोतेस्तादृशाग्निप्रक्षेपश्चार्थः। अत एव त्विजां तादृशत्यागाभावेपि। होतृत्वम्। अग्निप्रक्षेप अग्निसंयोगानुकूलक्रियानुकूल घृतादिवृत्तिनोदना दिव्यापारः। नचैवमग्नौ जुहोतीत्यादौ सप्तम्यर्थ स्याग्निसंयोगेऽन्व-येनिराकांक्षतेतिवाच्यम्। अत्र योगानुकूलक्रियानुकूल-व्यापारस्यैव धात्वर्थात्। च तथाप्यग्ने कर्मत्वापत्तिः। संयोगस्य धात्वर्थतानवच्छेदकतया तद्वतोऽग्नेः कर्मत्वाभावत् । क्रियाया एव धात्वर्थतावच्छेदकतया तच्छालिन घृतस्यैव कर्मत्वात् । द्वितीयार्थश्च वृत्तित्वं, तद् धात्वर्थतावच्छेदकेऽन्वेति। इत्थं च विप्राय गां ददाति, विष्णुं यजते, घृतं जुहोतीत्यादौ मूल्यग्रहणं विना

विप्रोद्देश्यकगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्व-फलकत्यागानुकूल-कृतिमानित्यन्वर्थबोधः। विष्णोरुद्देश्यत्वसंबंधेन स्वस्वत्वध्वं-सफलवत्त्वात्कर्मत्वम्। विष्णूद्देश्यकस्वस्वत्वध्वं-सफलकत्यागानुकूल-कृतिमानित्यन्वयबोधः। घृतवृत्त्यग्निसंयोगावच्छिन्नाक्रियानुकूल-व्यापारानुकूल-कृतिमानित्यन्वयबोधः। एवं मूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वध्वंसफलकत्यागो विक्रयः। मूल्यदानप्रयुक्तस्वत्वोत्पादकस्वीकारःक्रयः। दत्तद्रव्यस्वस्यस्वत्वजनक स्वीकारः परिग्रहः। तथा च गां विक्रीणाति, गां क्रीणाति गां, प्रतिगृह्णातीत्यादौ गोवृत्तिमूल्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वध्वं-सफलकत्यागानुकूलकृतिमान्, गोवृत्तिमूल्यदानप्रयुक्तस्वस्वत्वानुकूल-स्वीकारानुकूलकृतिमानिति क्रमेणान्वयधीरिति संप्रदायः इदमत्राभिधेयम् दानस्य परस्वत्वजनकत्वे तत एव विक्रयवारणे मूल्यग्रहणं विनेति व्यर्थम् । अथ प्रतिग्रह एव स्वीकारावि‌शेषतया स्वत्वहेतुः। अस्वामिके. स्वीकारस्यस्वत्वहेतुत्वाकल्पनात्। अतएव 'याजनाध्यापनप्रति-ग्रहैर्ब्राह्मणो धनमर्जयेत् इत्यादिकं साधु संगच्छते। अन्यथा प्रतिग्रहवैफल्यापत्तेः। दानं तु स्वस्वत्वध्वंसमात्रं जनयत्पर स्वत्वप्रयोजकमिति मतम् । तथापि तद्वैयर्थ्यं तदुपादानेऽप्यु-पेक्षायामतिव्याप्तेः। तस्या अपि स्वस्वत्वध्वंसद्वारा परस्वत्वप्रयोजकत्वात्। तद्वारणाय वैजात्योपादानस्यावश्यकत्वात् । वस्तुतो दूरस्थपात्रमुद्दिश्य त्यक्तद्रव्यस्य प्रतिग्रहात्प्रागस्वामि-कस्यानुकूलोद्देश्येन पुरुषेण प्रतिग्रहात्स्वत्वत्स्वत्वं स्यादिति। अन्योद्देश्यकत्वादेः प्रतिबंधवत्त्वे च गौरवम् । न च तादृशत्यागो दानाभास एव ससंप्रदानको हि त्यागो दानं संप्रदानं च, ददस्वेत्यनुमतिप्रकाशनद्वारा दानक्रियाहेतुत्वेन। न च असन्निहितस्य तत्त्वमिति, न ततो दातुः स्वत्वनाश इति वाच्यम् । "तीर्थे संकल्पितं यद्यत्तदन्यत्र प्रदीयते। दाता तीर्थफलं भुंक्ते प्रतिग्राही न दोष भाक् ।। मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिक्षिपेत् । विद्यते सागरस्यांतो दानस्यांतो न विद्यते।।" इति वाक्यात्तादृशदानसिद्धेस्तस्माद्दानमेव परस्वत्वजनकं प्रतिग्रहप्रागभावस्यापेक्षणीयत्वात् न प्रतिग्रहवैफल्यम् । अत एव यस्मै दत्तं तस्य प्रतिग्रहेण दातुः स्वत्वनिवृत्तिः। अस्तु वा दत्तद्रव्यस्वीकारत्वरूपप्रतिग्रहत्वेन स्वीकर्त्तव्यद्रव्यदानत्वेन वेति विनिगमकाभावात्। दानं स्वस्वत्वध्वंसद्वारा परस्वत्वजनकम् । प्रतिग्रहश्च स्वस्वत्वजनकः। उभयथापि मूल्यग्रहणं विनेति व्यर्थम् । विक्रयस्य

परस्वत्वजनकत्वे मानाभावात्। न विक्रीतद्रव्यस्वीकारत्वरूपक्रयत्वेन स्वीकर्तव्यद्रव्यविक्रयत्वेन वा क्रयत्वमित्यत्रापि विनिगमनाविरहः। मूल्यदानपूर्वकस्वीकारस्यैव क्रयत्वात विक्रयत्वस्य गौरवेणानिवेशात्। किंच स्वस्वत्वध्वंसजनकेत्यपि व्यर्थम् , अव्यावर्तकत्वात् । अपिचाग्निप्रक्षेपो होम इत्यप्ययुक्तम्, 'देवतोद्देश्यकस्वस्वत्वध्वंसफलकत्यागो यागः स एव प्रक्षेपार्वच्छिन्नो होम' इति वाचस्पतिमिश्राद्युक्तेः, 'यागएव विशिष्टदेशप्रक्षेपोपहितः होम' इतिविवेकोक्तेश्च। अस्तु च ऋत्विजां त्यागाद्यनुमानस्य स्वस्वत्वध्वंसोनुमतः देशत्यागात् विदेशस्थस्वामा-स्वस्वत्वध्वंसवत् । वस्तुतस्तु दानत्वयागत्वहोत्वादयो मानसप्रत्यक्षगम्या जातिविशेषाः। न 'श्राद्धस्य पित्रपेक्षया यागत्वं' ब्राह्मणापेक्षया दानत्वम्' इति विवेकोक्तेस्तयोः सांकर्यान्न जातिरितिवाच्या, श्राद्धस्य गौणतदुभयरूपत्वात् । वस्तुतः श्राद्धस्य यागत्वमेव, उद्देश्यपित्रादिस्व त्वाजनकत्वात। ब्राह्मणाभावेपि श्राद्धोक्तेः। "पिंडास्तु गोज....प्रेभ्य" इत्यादिनान्यत्रापि प्रतिपत्तेः। विष्णुं यजते इत्यादौ द्वितीयार्थोप्युद्देश्यत्वम। तत्त्वं च तस्येदमित्यादिज्ञानविषयत्वम् । देवतायाः स्वत्वोपगमे तु यागत्वं दानत्वव्याप्यं होमत्वं यागत्वव्याप्यमिति सिद्धम्। देवपूजादिकमपि याग एवेति वृत्तमप्रवृत्तेन। अत एवं संसृष्टिस्थलेऽसाधारणस्वत्वनाशोत्तरं साधारणस्वत्वोत्पादात्- तत्र सकलत्वविशेषणरहित-दानलक्षणाव्याप्तिरित्यपास्तम् दानत्वजातेस्तत्राभावात्। परमत्र स्वत्वानुकूलत्वविशेषणात् - संसृष्टिनिरास इत्यन्ये। तत्र न स्वत्वनाशः किंतु परस्वत्वोत्पत्तिमात्रम्। न स्वस्वत्ववति परस्वत्वानुपपत्तिः। तत्रेच्छाया यत्तेजकत्वात् । स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकत्वाविशेषणां... तन्निरास इत्यन्ये। परे त्वदृष्टविशेषजनकत्वविशे ...णात्तद्व्यावृत्तिरित्याहुः। एतेन विनिमये विक्रयतत्..क्षणातिव्याप्तिरित्यपास्तम् । विक्रयत्वादेर्जातिजातिरेव....त। मूल्यातिरिक्तद्रव्यग्रहणप्रयुक्तस्वस्वत्वध्वंस... रस्वत्वानुकूलत्यागो विनिमय इत्यन्ये। किम् स्वत्वामिति चेत् । अत्र प्राचीनाः - यथेष्टविनि..योज्यत्वं स्वत्वम् तच्च शास्त्रानिषिद्धविनियोगोपाय... क्रयप्रतिग्रहादिस्तद्विषयत्वम्। तच्च न बहिरिन्द्र...यवेद्यम् । प्रतिग्रहादेर्मानसज्ञानविशेषस्य बहिरिन्द्र... यायोग्यत्वात्। नव्यास्तु-प्रतिग्रहादिनाशोत्तरमपि स्वत्वव्यवहार-प्रामाण्यानुरोधात् स्वत्वमतिरिक्त एव पदार्थः। तच्च स्वत्वं दानादितो नश्यति, प्रतिग्रहादितश्च स्वत्वमुत्पद्यते। तच्च बहिरिं द्रिययोग्यं स्वं पश्यामीति प्रतीतेस्तदीययथेष्टविनि

योज्यत्वज्ञानस्य तदीयस्वत्व-साक्षात्कारहेतुत्वात्। न यथेष्टविनियोगाद्य-ज्ञानदशायां-स्वत्वसाक्षात्कारापत्तिः। वस्तुतस्तदीययथेष्टविनियोज्यते तदीयस्वत्व-व्याभिचारित्वग्रहदशायां तद्ग्रहेऽपि स्वत्वसाक्षात्कारानुदयात्। तदीयस्वत्वसाक्षात्कारं प्रति तदीयस्वत्वव्याप्यतदीययथेष्टविनियोज्यत्वव-दिदमित्याकारकज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च स्वत्वस्यानुमितिरेव नतु साक्षात्कारः। स्वत्वेलौकिकविषया-कल्पनेलौकिकविषयिता-शालितत्साक्षात्कारे तादृग्विशेषदर्शनस्य हेतुत्वकल्पने च गौरवात् । स्वं पश्यामीत्यनुव्यवसायस्तु-सुर-भि चन्दनं पश्यामीत्यादिवद्विशेषणांशो लौकिकविषयत्वावगाही। न चायोग्यत्वकल्पने लौकिक साक्षात्कारे स्वत्वस्य प्रतिबंधत्वकल्पने गौरवा..ति वाच्यम्, तस्यायोग्यत्वकल्पने लौकिकविष यताविरहादेव तत्रत्यक्षवारणसंभवात् । योग्यतद्गोचरलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यास्तद्गोचरानुमितौ गौरवादित्याहुः। तच्च कर्म त्रिविधं - प्राप्तंविकार्यं, निर्वर्त्यं च। तत्र संयोगादिक्रियाजन्यलशालि प्राप्तम्। यथा-ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामादिः। यल्लब्धसत्ताक-मेवावस्थांतरमापद्यते तद्विकार्यम् । यथा-काष्टं भस्म करोति, सुवर्णं कुंडलं कतीत्यादौ काष्ठादिपललक्ष्यस्य काष्ठावयवादेः एव भस्मादिसंबंधरूपावस्थांतरप्राप्तिः। यत्तु या यत्कर्मनाशकं फलं जनयति तद्विकार्यम् यथा- काष्ठं लुनातीत्यत्र काष्ठमिति। तन्न, काष्ठलक्ष्यस्य काष्ठावयवस्य कर्मतया क्रियायास्तदंशकत्वासंभवात् । अत्र हिं काष्ठपदस्य काष्ठावय वोलुनातेरारंभकसंयोगप्रतिद्वंद्विविभागानुकूल योव्यापारोऽर्थः। तथा च काष्ठावयववृत्त्यारंभकसं-योगप्रतिद्वंद्विविभाग-जनकक्रियानुकूलव्यापारानु कूलकृतिमानित्यन्वयधीरिति काष्ठावयवस्य प्राप्यकर्मतैवावस्थांतरप्राप्त्यभावान्न विकार्यता। तण्डुलं पचतीत्यादौ तण्डुलपदलक्ष्यस्तंडुलावयवः पच्यर्थो रूपादिपरावृत्त्यवच्छिन्नो विक्लित्त्यवच्छिन्नतेजस्संयोगः। तथाचधात्वर्थजन्यफलशालित्वा-त्सतोवस्थांतरप्राप्तेश्च उभयविधकर्मत्वं तंडुलावयवस्येष्टम् असंकीर्णस्थानमुक्तमेवेत्यदोषः। यत्क्रियया निष्पद्यते तन्निर्वर्त्यम् यथा-घटं कटं वा करोतीत्यादौ घटादिः अत्र कृञः फलावच्छिन्नव्यापारबोध कत्वाभावाद्गौणकर्मत्वम् । तच्च साधनाख्यकृतिविषयत्वम् । अत एव वीरणं करोतीत्यादिर्न प्रयोगः। वीरणादावुपादानताख्यविषयताया एव सत्त्वात्। यत्तु कटादिपदस्य कटाद्यवयवे निरूढलक्षणा। तत्रविनालक्षणांकटादेर्गौण-

कर्मत्वसंबन्धिकारकत्वासंभवात्। निरूढलक्षणाया मुख्य गौणवादकत्वाच्च न वीरणं करोतीति मुख्यप्रद इति। तन्न, घटं जानाति अतीतमित्यादौ घटाकटादेरपि गौणकारकत्वसंभवात् । स्तोकं पचत्यादौ क्रियाविशेषणपदांतरद्वितीयाविशेष भक्तिवत् प्रयोगसाधुत्वाय नामार्थधात्वर्थप दान्वयस्वीकारेणाभेदस्य संसर्गत्वात्। तदाकारे विशेषणविभक्तिवदस्तु साभेदार्थिकास्याः कारकत्वाभावस्तु क्रियान्वितकर्तृत्वाद्य तत्वाभावात् - इति दिक्।।

स्वतन्त्र कर्त्ता स्वातन्त्र्यञ्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानी भूतधात्वर्थाश्रयत्वम्। नचोक्तस्वातन्त्र्यलक्षणे कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति विशेषणं व्यर्थं तद्रहितलक्षणेनैवाऽभिष्टसिद्धेरिति वाच्यम्। कर्मप्रत्ययस्थले पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेनेत्यादौ धात्वर्थस्य फलस्य प्राधान्यात्तदाश्रयस्य तण्डुलस्य कर्तुत्वापत्तेर्दुर्वारतया देवदत्तस्य तदनापत्त्या तदर्थमुक्ततद्विशेषणस्य सार्थक्यात्। एवञ्च धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वं स्वतन्त्रत्वमिति तल्लक्षणं फलितम्। नचैवं देवदत्तेन पाचयति यज्ञदत्त इत्यादौ णिजर्थव्यापाराश्रयस्य धात्वर्थव्यापारा-ऽऽश्रयत्वाऽभावात्कर्तृत्वं न स्यादिति वाच्यम्। णिचो द्योतकत्वेन द्वितीयव्यापारस्यापि धात्वर्थत्वात्तदाश्रयस्य यज्ञदत्तस्य कर्तृत्वे बाधकाऽभावात्। अथवा व्यापाराश्रयस्य भाष्योक्तस्याऽन्याऽनधीनस्य वा स्वतन्त्रत्वाच्च। नचाऽन्यानधीनस्य स्वतन्त्रत्वे णिजन्तस्थले प्रयोज्यकर्तुः प्रयोजकाऽधीनत्वात्कर्तृत्वं न स्यादिति वाच्यम्। सर्वेषां स्वस्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वस्य निर्विवादत्वात्। नचैवं प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम्। उत्तरव्यापारा-धीनत्वेनोक्तव्यवहारोपपत्तेरिति दिक् ।

साधकतमं करणम्। साधकतममित्यस्य प्रकृष्टमिथ्यर्थः। तच्च यद्व्यापाराऽव्यवधानेन कार्य्यनिष्पत्तिस्तत्। उक्तञ्च, क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्। विक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदास्मृतम्। अथवा कारकान्तनिष्ठव्यापारसम्बन्धावच्छिन्नक्रियाहेतुत्वाऽभावत्त्वे सति क्रियाहेतुत्वरूपम्। अथवा व्यापारत्त्वे सति करणत्वं तत्त्वमिति।

ननु क्रियते येनेति व्युत्पत्त्या करणल्युडन्तकरणेतिमहासंज्ञया करणपदादेव साधकत्वे लब्धे साधकपदस्यैव साधकतमार्थपरत्वादिष्टसिद्धौ तमब्ग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्कते- तमबग्रहणं किमिति। उत्तरयति- गङ्गायां घोष इति। अयम्भावः, व्यर्थं तमब्ग्रहणं ज्ञापयति इह कारकप्रकरणे शब्दसामर्थ्यगम्यप्रकर्शाऽश्रयणं न भवतीति। अत एव सत्यदाहमणीभूतोचप्रयोगे सप्तमीसिद्धिः।

अन्यथाऽधिक्रियते-ऽस्मिन्नतिव्युत्पत्त्याऽधिकरणपदादाधारलाभे आधारपदस्य प्रकृष्टाधारपरत्वे तिलेषु तैलं दध्नि सर्पिरित्यादावेवाऽधिकरणसंज्ञया सप्तमी स्यान्नतु गङ्गायां घोश इत्यादावपीति। घोषाऽऽधारत्वस्य तीरधर्मस्याऽत्यन्त-सान्निध्यात्प्रवाहे आरोपादयं प्रयोगः। गङ्गातो व्यवहिते घोषे तु गङ्गाशब्दस्य तीरे लक्षणया तथा प्रयोग इति बोध्यम्। न च महासंज्ञकोक्तार्थलाभासमर्था-तत्प्रत्याधारादिपदस्य चरितार्थत्वेन शब्दसामर्थ्यगम्भ्यप्रकर्षेत्याद्यु-क्तज्ञापनासंभवात्प्रत्युदाहरणस्य का गतिरिति वाच्म्। आधारपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञया गौणधारग्रहणस्य सुलभत्वादित्यलम्।

रामेण वाणेन हतो बालीति। कर्तृत्वशक्तिमान्कर्तृक्रियाभावसम्बन्धश्च कर्तृतृतीयार्थः। करणत्वशक्तिमान् क्रियाकरणभावसम्बन्धश्च करणतृतीयार्थः। रामकर्तृकबाणकरणकप्राणवियोगाश्रयो बालीति बोधः।

प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम्। एतद्विहिततृतीयाऽर्थेऽभेदोऽन्योऽपि, उक्तञ्च प्रकृत्यादिगणज्जाता तृतीया तु तदात्मताम्। अवच्छेदकता-वृत्तिप्रकारत्वादि संशति इति। प्रकृत्या चारुरित्यादितः स्वाश्रयाधिकरणयावत्कालवृत्तिचारुत्वात्, प्रकृत्यभिन्नचारुत्ववानिति वा बोधः।

दिवः कर्म च। ननु पूर्वसूत्रात्करणपदाऽनुवृत्त्यैव कर्मकरणयो-र्विधानसिद्धौ चकारो व्यर्थ इति चेन्न। तस्य संज्ञाद्वयसमा-वेशार्थतवेन सार्थक्यात्। अतएव अक्षैर्देवयते इत्यत्र परत्वात्तृतीया कर्मवाच्चऽकर्मकत्वप्रयुक्तपरस्मैपदाऽभावश्च सिद्ध्यति। विप्रतिषेधशास्त्रबलात्तृतीयैवाऽत्र कर्मत्वकरणत्वेतिशक्तिद्वयं बोधयतीति बोद्ध्यम्। नचोभयसंज्ञाविधानं तृतीयान्तघटितप्रयोगस्य द्वितीयान्तघटित प्रयोगस्य च साधुत्वार्थमेव तत्रोक्तशास्त्रबलेन तृतीयैव चेद्द्वितीयान्तघटित-प्रयोगस्याऽसाधुत्वमेव स्यादिति। वाच्यम्। अक्षाणां फलाश्रयत्वसमानाऽधिकरण-कर्मत्वविविक्षायामक्षान्दीव्यतीति द्वितीयान्तघटितप्रयोगस्य साधुत्वात्। न च दिवः साधकतमस्योभयसंज्ञा-विधानेनाऽक्षाणां देवितेत्यादौ तृतीयाऽऽपत्तिरिति वाचम्। तृतीयातः परत्वात्कृद्योगलक्षणषष्ठ्या एव प्राप्तेः नचैवं मनसा देव इत्यादावपि षष्ठ्यापत्तिरिति वाच्यम्। कर्तरि कर्मण्येव कृद्योगषष्ठीविधानाद्धेतौ तदविधानेन तत्राऽदोषात् तत्र हेतुतृतीयान्तेन मनसेत्यनेन पचाद्यजन्तस्य देवशब्दस्य समासः मनसः, संज्ञायामित्यनेन तृतीयाया अलुक । न च दिवः साधकतमे कारकत्व-करणत्वोभयशक्त्यङ्गीकारे कर्मणि प्रत्यये कृते करणत्वशक्ते-

रनुक्तत्वात्तृतीयाऽऽपत्त्याऽक्षादीव्यन्तामित्यादिप्रयोगे नैवोपपद्येतेति वाच्यम्। अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते इत्यस्योदाहरणभूते गां दोग्धीति प्रयोगे कर्मणि प्रत्यये कर्मत्वशक्तेरुक्तत्वेऽप्यपादानत्वशक्तेरनुक्तत्वेन प्राप्तपञ्चमीनिवृत्त्यर्थं द्रव्यगताऽनेकशक्तिमध्ये एकस्या अभिहितत्वेऽपरस्या अप्यभिहितवदवबोध इति न तत्र पञ्चमी इतिभाष्योक्त्यैव तत्रत्यापत्ते रपि परिहारादित्यलम्।

अपवर्गे तृतीया। अपवर्ग इत्यस्य फलप्राप्तावित्यर्थः, सत्यां फलप्राप्तौ प्रयोजनाऽभावादेव क्रियायामप्रवृत्तिरिति फलप्राप्तिशब्देन फलप्राप्तिपूर्वकस्त्याग उच्यते। तथा च, फलप्राप्तिपूर्वके क्रियात्यागे द्योत्ये सति कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे प्रत्यासत्त्या कालाऽध्ववाचकाभ्यां तृतीयेत्यर्थः।

सहयुक्तेऽप्रधाने। ननु सहेनाऽप्रधाने इत्येव सिद्धे युक्तग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। तस्य सहशब्दयोग एव न किन्तु तदर्थयोगेऽपि तृतीया भवतीत्यर्थकल्पनेन सार्थक्यादित्याशयेनाऽऽहमूले सहार्थेनेति। अर्थयोगेऽपि तृतीयाविधानादेव शब्दयोगं विनाऽपि क्वचिचित्तृतीया भवतीत्याह- विनाऽपितद्योगमिति। प्रमाणञ्चात्र वृद्धोयूने त्यादिनिर्देश एवेति। सहार्थः साहित्यं तच्च स्वसमभिव्याहृतक्रिया-दिसमानकालिकसमभिव्याहृत-क्रियादिमत्त्वरूपम्। क्वचित्समानदेशक्रियावत्त्वमपि तत्। एतद्रूपसाहित्यस्य विवक्षणदेव तिलवापोत्तरं तत्रैव क्षेत्रेमाषवापेतिलैः सह माषान्वपतीति सिद्ध्यति। पुत्रेण सहागतः पितेति नैतत्सूत्रोदाहरणं युक्तम् पुत्रस्याऽऽगमनक्रियाकर्तृत्वादेव ततस्तृतीयासिद्धेः, एवञ्च पुत्रेण सह स्थूल इति मुख्यमुदाहरणं बोध्यम्। पुत्रकर्तृकागमनक्रिया-समानकालिकागमन-क्रियावान्पितेति प्रथमवाक्याद्बोधः। पुत्रसम्बन्धिस्थौल्यसमान-कालिकस्थौल्यवान्पितेति द्वितीयतो बोधः। एवं सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यादितोऽपि पुत्रसम्बन्धिभार-वहनसमानकालिकं गर्दभीकर्तृकभारवहनमित्यादिक्रमेण बोधः। पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्रप्रधानीभूता-त्पितृशब्दात्तृतीयाव्यावृत्त्यर्थमेव सूत्रेऽप्रधानग्रहणं तत्राऽन्तरङ्गत्वा-त्प्रातिपदिकार्थमात्रे पथमैव चेदलमप्रधानग्रहणेन। न च पुत्रेण सह पितुरागमनमित्यादौप्रथमाया अविषये पितुस्तदापत्ति स्तदवस्थैवेति वाच्यम्। (उपपदविभक्तेरि) तिन्यायेन कर्तृकर्मणोः कृति इत्यनेन तत्र षष्ठ्या एव विधानादिति दिक्।

येनाङ्गविकारः। अङ्गमस्यास्तीत्यङ्ग अर्शादित्वादच्, अङ्गस्य

विकारोऽङ्गविकारः अङ्गिनो विकार इति तदर्थ५ प्रयोज्यत्वं षष्ठ्यर्थः, येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयवोलक्ष्यते तत्राऽभेदस्तृतीयार्थः तथा च, यदभिन्नाङ्गवृत्तिविकारप्रयोज्याङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीयेति सूत्रार्थः। अङ्गिविकारः किमिति। अर्शाद्यजन्ताङ्गग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः। समाधत्ते-अक्षिकाणमस्येति। अयम्भावः, अर्शाद्यजन्ताङ्गस्याऽग्रहणे-यदभिन्नाङ्गवृत्तिविकारोलक्ष्यतेततस्तृतीयेत्यर्थे प्रत्युहदारणभूतोक्तप्रयोगे प्रथमां वाधित्वा तृतीयऽऽपत्तिः, तद्ग्रहणसत्त्वे तु पूर्वोक्तार्थे नोक्तापत्तिः, अङ्गिनो विकारस्येहाऽलक्ष्यत्वात्। अक्ष्णा काण इत्यत्र तु तृतीया न स्यादङ्गवृत्तिविकारस्याऽलक्ष्यत्वात्। यद्यपि अक्ष्येव काणं तथापि, अवयवधर्मस्य काणत्वस्य समुदाये आरोपेण शरीरे शरीरावच्छिन्ने आत्मनि च काणत्वव्यवहार इति बोध्यम्। नचाऽक्षिगतविकारवाचकस्यैव काणशब्दत्वेन प्रसिद्धत्वादर्थादेवाऽक्ष्णो लाभे तस्योक्तार्थानामिति, न्यायेन प्रयोगाप्राप्त्याऽक्ष्णा काण इत्यस्य साधुत्वं न स्यादिति वाच्यम्। द्वौ विप्राविितिवदुक्तप्रयोगस्य साधुत्वात्। अनेन प्रकारेणेदृशप्रयोगसाधुत्वे एतत्सूत्रमेव प्रमाणमित्यलम्।

इत्थम्भूतलक्षणे। इत्थंशब्दोऽत्र प्रकारमात्रपरः, प्राप्त्यर्थकाद्भूधातोः कर्तरि क्तः, कर्मविभक्तान्तेनेत्थंशब्देन भूतशब्दस्य समासः, लक्षणशब्दोऽ करणसाधनः, लक्ष्यते येन तल्लक्षणमिति विग्रहः कर्मषष्ठ्यन्तेनेत्थं-भूतशब्देन लक्षणशब्दस्य समासः तथा च कञ्चित्प्रकारं प्राप्तस्य लक्षणे द्योत्ये प्रत्यासत्त्या लक्षणवाचकात्तृतीयेत्यर्थः। जटाभिस्तापस इति। तापसत्त्वज्ञानजनकज्ञानं जटाज्ञानं तद्विषयत्वं जटाया इति तस्य लक्षणवाचकत्वेन ततस्तृतीयेतिभावः। न च जटाभिस्तापसो ज्ञात इत्थें ज्ञानक्रियायां जटानां करणत्वादेव तत उक्तविभक्त्युपपत्तावलमेतत्सूत्रेणेति वाच्यम्। करणत्वस्याऽविवक्षाया लक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायां तृतीयाविधानार्थमस्याऽऽवश्यकत्वात्। इत्थं भूतस्य यत्र लक्षणवाचकात्पृथगेवोपस्थितिर्भवति तत्रैवाऽनेन तृतीया विधीयते। अत एव कमण्डलुपाणि छात्रमद्राक्षीदित्यादौक मण्डलुपदात्तृतीया न भवति। न च सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यनेन कमण्डलुपदादुत्पन्नायास्तृतीयाया लुकि न दोष इति वाच्यत्। समासे कृते तृतीयोत्पत्तिरिति तस्याः समासरूप प्रापिदिकाऽनवयवत्वेन लुगनापत्त्या दोषस्य तादवस्थ्यादिति कैयटः। शेखरकृतस्तु, कमण्डलुः पाणौ यस्येति बहुब्रीहिः, कमण्डलुयुक्तपाणिरूपस्य

कमण्डलुपाणित्वस्यैव लक्षणात्वेन तस्यैवलक्षणवाचकत्वेन तत एव तृतीयाऽऽपत्तिः अनुर्लक्षणे इति सूत्रे भाष्येऽप्युक्तमेतत, तत्र हि, सकृदसौ कमण्डलुपाणिशच्छासत्रो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणम्भवतीत्युक्तम्। तत्र तदेवेत्यस्य कमण्डलुपाणित्वमेवेत्यर्थः। कमण्डलोर्लक्षणत्वे तु कमण्डलुपाणिरेव लक्षणमित्यर्थकः स एव लक्षणमिति वदेत् कैयटमतेऽपि तत्प्रदर्शितं तीतृतीयालुगनापत्तिरूपदूषणं तु न युक्तम्, कमण्डलुशब्दात्तृतीयाविधानेऽपि तन्मध्यपतितन्यायेन तस्याः समासरूपप्रातिपदिकत्वस्याऽक्षतत्वेन लुको दुर्वारत्वात्। अत एव नरं मन्य इत्यादौ सुपोधात्विति अमः कुतो न लुगित्याशंक्याऽम्विधानसामर्थ्यान्न लुगिति समाहितम्भाष्ये। कैयटमते तु अमः समासरूपप्रातिपदिकाऽनवयवत्वेन लुकोऽप्राप्त्या भाष्यकृत्कृतस्य शंकासमाधानस्य स्पष्टैवाऽसङ्गतिस्तस्मान्मदुक्तमेव ज्याय इत्याहुः।

ननु शास्त्रीयहेतोः कर्तृत्वाल्लौकिकहेतोः करणत्वाच्च तृतीयासिद्धौ हेताविति सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्क्य हेतुत्वकरणत्वयोर्भेदप्रदर्शनेन समाधत्ते द्रव्यादिसाधरणमिति। आदिपदेन गुणक्रिययोर्ग्रहणं तथा च द्रव्यगुणक्रियाऽन्यतमत्वेसति नियतव्यापाररहितत्वं हेतुत्वम् द्रव्याद्यन्यतमत्वे सति नियतव्यापारसहिततत्वं करणत्वमिति लक्षणं पर्य्यवसितम्। हेतोरुदाहरणं दण्डेन घटः, दण्डहेतुको घट इत्यर्थः। अत्र दण्डस्य व्यापारवत्त्वेऽपि क्रियाजनकत्वाभावान्न करणत्वम्। करणस्योदाहरणं पुण्येन दृष्टो हरिः। पुण्यकरणकं हरिदर्शनमित्यर्थः अत्र पुण्यस्य क्रियाजनकत्वेऽपि व्यापाररहितत्वान्न हेतुत्वमिति हेतुकरणयोर्भेदन करणतृतीयया हेतुतृतीयया आगतार्थत्वाद्धेताविति सूत्रमावश्यकमिति भावः।

ननु अलं श्रमेणोत्यादौ क्रियावाचकपदाऽसत्त्वेन क्रियाया अप्रतीत्या करणत्वाऽभावातृतीया न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते गम्यमानापि क्रियेत्यादि। श्रमेणोत्यादिपदजन्यबोधविषयाऽपीति तदर्थः। नतूच्चार्य्यमाणक्रिया-वाचकपदजन्यबोधविषयैवेति तदाशयः। अलं शब्दस्य निषेधोऽर्थः, श्रमेण साध्यं नास्तीत्यर्थः, वाक्यैकदेशस्य प्रयोगेण साधनक्रियाम्प्रति श्रमस्य

करणत्वात्तृतीयेति। न च साध्यमित्यर्थज्ञानेऽपि साध्यमित्यस्य श्रमेणेति सुबन्तार्थत्वेन क्रियात्वाऽभावात् कथं श्रमस्य करणत्वमिति वाच्यम्। साध्यमित्यत्र प्रकृतिभूतधात्वर्थं प्रति श्रमस्य करणत्वाक्षतेरिति दिक्।

अशिष्टव्यवहारेति। अशिष्टानां संकीर्णाचाराणं यो व्यवहारः क्रिया तद्बोधकप्रयोगे प्रत्यासत्त्या यत्सम्बन्धेन व्यवहारस्य संकीर्णाचारत्वं तद्वाचकात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीयेत्यर्थः । दास्यासंप्रयच्छत इति। दासीसम्प्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः।

करणत्वविवेचनम्

करणत्वं च—

अपि च कारकान्तरेऽचरितार्थत्वे सति फलहेतुत्वम्।

तत्र चरितार्थत्वं च तद्व्यापारमुत्पाद्यैव फलहेतुत्वम्। कर्ता हि सिद्धं कुठारादि व्यापारयञ्छिदालक्षणं फलमुत्पादयतीति करणे चरितार्थो न तु फले। कर्मापि करणे चरितार्थं कर्मासिद्धौ करणव्यापारासिद्धेः। नहि छेद्यासिद्धौ कुठारादिकरणानां छिदानुकूलव्यापारः संभवति। अत एव करणव्यापारविषयत्वं कर्मत्वमिति प्राञ्चः। अधिकरणमपि कर्तृकर्मान्यतरव्यापारद्वारा क्रियानिष्पादकम्। यथा गृहे चैत्रः स्थाल्यां तण्डुलं पचतीत्यत्र चैत्रव्यापारसंपादनेन गृहस्य तण्डुलव्यापारसंपानेन स्थाल्याश्च कारकत्वम्। संप्रदानापादानयोश्च न क्रियासामान्यहेतुत्वम्। किं तु दाने अनुमतिप्रकाशनेन कर्तुरिच्छामुत्पाद्य संप्रदानस्य, पतनाश्रये च पर्णादौ पतनप्रतिबन्धकसंयोगनाशजनकविभागमुत्पाद्य चापादानस्य चरितार्थत्वमेवेति।

करणं च कारकान्तरे न चरितार्थम्, तस्य चरमकारणत्वात्। एवं च तदनुकूलव्यापारमद्वारीकृत्य तज्जनकत्वं फलायोगव्यच्छिन्नकाणत्वं पर्यवसितं करणत्वमिति लब्धम्। एवं च तन्मते चरमकारणमेव करणमिति कुठारादौ करणपदं गौणमिति।

वस्तुतस्तु व्यापारवत्कारणं करणम्। तेन हस्तादौ कुठारादौ च नाव्याप्तिः। न चैवमदृष्टद्वारा कार्यमात्रे, विशेशतः ज्ञानेच्छादौ मनोय़ोगद्वारा आत्मनः करणत्वापत्तिः। उपधेयसंकरस्येष्टत्वात्। अनुकूलकृति-समवायित्वलक्षणकर्तृत्वस्य निरुक्तकरणत्वादन्यत्वेनै-वोपाध्योरसंकरात्।

कर्तृभिन्नत्वेन करणलक्षणं विशेषणीयमित्यपि कश्चित्।

इत्थं चानुमितौ व्याप्तिस्मृतिः करणं परामर्शो व्यापारः। चक्षुरादेश्चाक्षुषादिज्ञाने चक्षुरादिसंयोगः, श्रोत्रस्य श्रावणज्ञाने श्रोत्रमनःसंयोगो न तु शब्दो व्यापारः, शब्दाभावप्रत्यक्षे तस्य व्यभिचारात्। न च शब्दश्रावणे शब्दो व्यापारः, लाघवेन श्रावणत्वावच्छिन्नं प्रत्येव श्रोत्रत्वेन हेतुत्वात्, न तु शब्दश्रावणत्वावच्छिन्नं प्रति गौरवात्।

अन्ये तु कुठारादौ करणे कर्तृव्यापारविषयत्वं करणत्वम्। तच्च

फलानुकूलकर्तृव्यापारवत्त्वं कुठारादौ छिदानुकूलकर्तृजन्यन-मनोन्नमनादिमत्त्वमविकलम्। न चैवं स्थाल्यादेरधिकरणस्यापि कर्तृव्यापार्यत्वात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, उपाधेयसंकरस्येष्टत्वात्। छिदादौ चेष्टायाः प्रयत्नरूपकर्तृव्यापारविषयत्वेन हस्तादेश्च तज्जन्यचेष्टावत्त्वेन च करणत्वमिष्टमेव। चेष्टया हस्तादिना च छिनत्तीति प्रयोगस्य सर्वसंमतत्वात्। कर्मादौ विवक्षावशात्प्रयोगो भवत्येव। तण्डुलेन स्थाल्यां पाकं साधयति गवा दानं साधयति ब्राह्मणेन दानं साधयतीति प्रयोगात् चैत्र आत्मना चैत्रेण वा पचतीत्यप्रयोगात् कर्तुः शरीरस्य च वारणाय द्रव्यासमवायि-क्रियानुकूलकृतिमद् - भिन्नत्वं विशेषणं देयम्। कृतिमत्त्वं च समवायेनावच्छेदकतया च बोध्यम्। तेन शरीरस्य आत्मनश्च व्युदासः, विशिष्टाभावाच्च हस्तादिसंग्रहः। इदं च न व्याप्ति-स्मृत्यादिसाधारणम्। तत्र च पूर्वनिरुक्तमेव करणत्वम्। इत्थं च करणपदं नानार्थमेवेत्याहुः।

परशुना छिनत्तीत्यादौ निरुक्तं करणत्वं तृतीयार्थः। प्रकृत्यर्थस्य तत्राश्रयत्वेन धात्वर्थस्य छिदादेश्च निरूपकत्वेनान्वयः। इत्थं च परशुनिष्ठकरणता-निरूपकच्छिदानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीः इति प्राञ्चः।

परशुना छिनत्ति न दात्रेणेत्यादौ निरूपकत्वादेः (संसर्गस्य) प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वाभावान्नञ्र्थानुरोधेन निरुक्तकरणतानिरूपितं जन्यत्वमेव तृतीयार्थः। तत्र च निरुपकतया प्रकृत्यर्थस्य आश्रयतया च धात्वर्थस्यान्वयः। इत्थं च परशु (निष्ठकरणता) निरूपितजन्यता-श्रयच्छिदानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीः इति नव्याः।

जटाभिस्तापसमद्राक्षीदित्यादौ तृतीया न करणत्वे किंतु विशेषणत्वे। तच्च प्रकृते वैशिष्ट्यरूपं, जटाभिस्तापसमित्यस्य जटाविशिष्टं तापसमित्यर्थः। अत्र चोपलक्षणत्वेऽभिधानम्। उपलक्षणत्वं च बोध्यान्यव्यावृत्त्यनवच्छेदकत्वे सति तत्समानधिकरणत्वम्। जटाया अतापसव्यावृत्त्यनवच्छेदकत्वात्। न चैवं शमदमादिना तापस इति न स्यात्। इष्टत्वात्। विवक्षावशादुक्तप्रयोगस्येष्टत्वे च विशेषणोप-लक्षणसाधारणं वैशिष्ट्यमात्रं न तूपलक्षणत्वमपि नियामकम्।

अक्ष्णा काणः पादेन खञ्जः मुखेन त्रिलोचन इत्यादौ वपुषा चतुर्भुजः इत्यादौ (च) येनाङ्गविकार इतिसूत्रेण तृतीया। येनाङ्गेन विकारो हानिराधिक्यं वा तदङ्गवाचकात्तृतीयेति सूत्रार्थः। इत्थं च तृतीयायाः वृत्तित्वमर्थः। तच्चेह

व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्काणादिपदार्थैकदेशे विकार एवान्वेति।

काणत्वं च बहिरवच्छेदेन चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वं, जातप्रभृत्य-न्धस्याकाणत्वे तु चक्षुष्मद्गोलकवत्त्वे सतीति विशेषणीयम्। एकेनार्धेन वा चक्षुषा पश्यन्नपि काण एव गोलकार्धे गोलके वा चक्षुरभाववत्त्वात्। गोलकोपघातेऽपि काण एव तदवच्छेदेन चक्षुरभावात्। यदि च तद्गोलकावच्छेदेन चक्षुःसत्त्वेप्युपघातादेव च न तत्र चाक्षुषं तदोपहतगोलकवत्त्वमेव काणत्वम्। अक्ष्णेतिपदसमभिव्याहारस्थले च काणपदं चक्षुःशून्यत्वविशिष्टस्य उपहतत्वविशिष्टस्य वा बोधकम्। अक्षिपदं च यदाकदाचिच्चक्षुष्मद्गोलकपरम्। एवं च तादृशगोलकवृत्ति चक्षुःशून्यत्वमुपघातो वा तद्विशिष्टवानित्यक्ष्णा काण इति वाक्यार्थः।

एवं खञ्जत्वं तथाविधसंस्थानशून्यपादवत्त्वम्। पादेनेत्यादिपद-समभिव्याहारस्थले च तादृशसंस्थानशून्यवानेव खञ्जपदार्थः। तथा च पादवृत्ति यत्तथाविधसंस्थानशून्यत्वं तद्विशिष्टवानित्यर्थः।

त्रिलोचन इत्यस्य च बहुव्रीहिणा लोचनत्रयवानित्यर्थः। तथा च मुखवृत्तिलोचनत्रयवानिति 'मुखेन त्रिलोचन' इतिवाक्यार्थः। एवमन्यत्राप्यूह्यम्।

अक्ष्णा काण इत्यादौ पूर्वनिरुक्ता एव पदार्थाः। तृतीया चाभेदे। तथा च तादृशगोलकाभिन्नं यच्चक्षुःशून्यमुपहतं वा तद्वानिति वाक्यार्थः। मुखेन त्रिलोचन इत्यत्र तु त्रिलोचनपदं लोचनत्रयविशिष्टवत्परम्। तथा च मुखाभिन्नलोचनत्रयविशिष्टवानिति वाक्यार्थः। एवं पादेन खञ्जः इत्यादावपि बोध्यमित्यपि कश्चित्।

धनेन कुलमित्यादौ तृतीया हेतुत्वे। कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यत्र क्रियासाकाङ्क्षे निरुक्तकरणत्वे तृतीया विहिता, अत्र तु नामार्थेनापि साकाङ्क्षे हेतुत्वसामान्ये हेताविति सूत्रेण तृतीया विहिता इति भेदः।

पुत्रेण सहागत इत्यादौ तृतीयायाः कर्तृत्वमर्थः। सहशब्दस्य समभिव्याहृतक्रियाऽऽगमनादि। तस्य चैकवर्त्मादिरूपैक-देशावच्छेदे-नैककालीनत्वसंसर्गेण समभिव्याहृतक्रियायामन्वयः। एवं च पुत्रकर्तृकतादृशागमनसमानकालीनागमनकर्तेत्यन्वयबोधः।

वस्तुतस्तु सहशब्दस्यापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वादिरूपसाहित्यमर्थः।

तृतीयार्थश्च वृत्तित्वं संख्यामात्रं वा। सहशब्दार्थस्य च संबन्धः प्रथमान्तार्थेनैव (तृतीयार्थेनापि समं वाक्यार्थः?)। निपातातिरिक्तनामार्थयोरेवभेदान्वयस्य विभक्तयर्थद्वारकत्वात्। साहित्यावच्छेदेन च सर्वत्र विधेयान्वयः। एवं च पुत्रेण सहागतश्चैत्रः इत्यस्य पुत्रवृत्तिसाहित्यावच्छिन्नश्चैत्र आगमनकर्तेत्यन्वयबोधः। तेन शिष्येण सहोपाध्यायो ब्राह्मणः सुन्दर इत्यादौ द्रव्यगुणादिविधेयस्थले नानन्वयः।

सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी।

इत्यादौ पुत्रेषु भारवहनकर्तृत्वाभावेऽपि तादृशप्रयोगादेकदेश-विद्यमानेत्यध्याहारेण एकदेशविद्यमानतायामुक्तसाहित्यस्यावच्छेदकतया अन्वयः। अत एवात्र विद्यमानसहार्थे तृतीयेति शाब्दिका वदन्ति। एवं पुत्रेण सह भुङ्क्ते इत्यादावप्यूह्यम्।

एवं धान्येन गोत्रेण गार्ग्यः प्रकृत्याभिरूप इत्यादौ प्रकृत्यादिभ्यश्चेत्यनेनैव तृतीयाऽभेदार्थिका। धान्याभिन्नधनवानिति, गार्ग्यो गर्गकुलोत्पन्नः गोत्राभिन्नगर्गकुलोत्पन्न इति बोधः। प्रकृतिपदस्य साहजिकोऽभिरूपपदस्य रमणीयतावानर्थः। तथा च साहजिकाभिन्नरमणीयतावानित्यन्वयधीः।

करणत्वं कारकान्तरेऽचरितार्थत्वे सति क्रियाहेतुत्वम्।

इत्थमपि कारकान्तरनिष्ठव्यापारद्वारा क्रियाहेतुत्वाभावः सत्यन्तार्थः। कर्तृकारके आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागानुकूलकुठारादिक्रियाया एव छिदादिधात्वर्थतया कर्तुः कुठारादिकरणनिष्ठव्यापारद्वारा छिदादिहेतुत्वान्नाप्रतिप्रसङ्गः। कर्मणस्तु तादृशक्रियाहेतुत्वविरहादेव नातिप्रसङ्गः। अधिकरणमपि कर्तृकर्मान्यतरव्यापारद्वारा क्रियाहेतुः। चैत्रो गृहे स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ गृहस्थाल्याद्यधिकरणं कर्तृकर्मसंयोगद्वारा पाकादिक्रियासाधनम्। संप्रदानं स्वानुमतिप्रकाशनेन कर्तुरिच्छाद्वारा दाननिमित्तम्। अपादानं पतनप्रतिबन्धकसंयोगनाशकपत्रादिविभागद्वारा पतनादिनिमित्तमिति नातिप्रसङ्गः।

न चैवं कुठारादिकरणस्यापि कर्तृनिष्ठव्यापारसापेक्षत्वादसंभवः। कारकान्तरनिष्ठव्यापारसंबन्धावच्छिन्नजनकत्वाभावस्य सत्यन्तार्थतया कुठारादिक्रियारूपच्छिदिक्रियायां कुठारस्य तादात्म्यसंबन्धेन हेतुतया कर्तृनिष्ठव्यापारसंबन्धेनाहेतुत्वात्। न च कुठारादिव्यापारदावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्, तस्यापि एतन्मते लक्ष्यत्वात्। अत एव फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं

करणम् इति वदन्ति।

वस्तुतस्तु व्यापारवत्त्वे सति कारणं करणम्। न चैवं कार्यमात्रे ज्ञानादौ चादृष्टस्य मनोयोगस्य च व्यापारस्य सत्त्वादात्मनोऽपि करणत्वापत्तिः, इष्टत्वात्। उपधेयसंकरेऽपि कर्तृत्वकरण-त्वलक्षणोपाधेरसंकरात् व्यवहारभेदोपपत्तेः। इत्थं चानुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणम्, परामर्शस्य व्यापारत्वात्। चाक्षुषादौ चक्षुरादि, तत्संयोगस्य व्यापारत्वात्। श्रावणज्ञाने श्रोत्रमनः संयोगस्य व्यापारत्वान्न तु शब्दस्य, शब्दाभावप्रत्यक्षे तस्य व्यभिचारात्।

परे तु फलानुकूलकर्तृव्यापारवत्त्वम् अस्ति च कुठारादेः छिदानुकूलकर्तृसंयोगादिमत्त्वम्। न च गृहस्थाल्याद्यधिकरणस्यापि कर्तृव्यापारवत्त्वात्करणत्वापत्तिरिष्टत्वात्। स्थाल्यान्नं साधयतीत्यादिप्रयोगात्। गवा दानं साधयति, ब्राह्मणेन दानं साधयतीत्यादिप्रयोगात् तत्रापि तदिष्टम्।- चैत्र आत्मना चैत्रेण वा पचतीत्यप्रयोगात्, कर्तुः शरीरस्य च वारणाय द्रव्यसमवायिभिन्नात् क्रियानुकूलकृतिमतो भिन्नत्वेन विशेष्यम्। कृतिमत्त्वं समवायेनावच्छेदकतया च। तेन शरीरस्यापि व्युदासः। भिन्नादित्यन्तेन हस्तादिसंग्रहः, हस्तादिना छिनत्तीति प्रयोगात्। व्यापारवत्त्वं च जनकतया। तेन व्याप्तिस्मृत्यादिसाधारण्यमित्याहुः।

अत्र परशुना छिनत्तीत्यादौ निरुक्तकरणत्वं तृतीयार्थः। आश्रयत्वेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य तस्य धात्वर्थे निरूपकत्वेनान्वयः। तथा च परशुनिष्ठ-करणतानिरूपकच्छिदानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थ इति प्राञ्चः।

नव्यास्तु परशुना छिनत्ति न दात्रेणेत्यादौ नञर्थान्वयानुरोधेन निरुक्तकरणत्वनिरूपितं जन्यत्वमेव तृतीयार्थः। तस्य च निरूपितत्वेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य आश्रयतया धात्वर्थेनान्वयः। इत्थं च परशुनिरूपितं जन्यत्वं दात्रनिरूपितजन्यत्वाभावश्च छिदायामन्वेतीत्याहुः।

जटाभिस्तापस इत्यादौ तृतीयोपलक्षणे। तत्त्वं च अतद्व्यावृत्त्यनवच्छेदकत्वे सत्यतद्व्यावृत्तिसामानाधिकरण्यम्। अस्ति च जटायामतापसव्यावृत्त्यनवच्छेदकत्वं शमादिमत्त्वस्यैव तदन्यूना-नतिरिक्तवृत्तितया तदवच्छेदकत्वात्। शमादिना तापस इतित्वपप्रयोगः। विवक्षातस्तथा प्रयोगस्येष्टत्वे तु विशेषणोपलक्षणासाधारणवैशिष्ट्यमेव तृतीयार्थः।

अक्ष्णा काणः, पादेन खञ्जः इत्यादौ 'येनाङ्गविकारः' इत्यनेन तृतीया,

येनाङ्गेन विकारो हानिराधिक्यं वा तदङ्गबोधका तृतीयेति सूत्रार्थः। एवं चात्र तृतीयाया वृत्तित्वमर्थः। तच्च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्काणादिपदार्थस्यैकदेशे विकारेऽन्वेति। काणत्वं बहिरवच्छेदेन चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वम्। जातमात्रान्धस्याकाणत्वे तु चक्षुष्मद्गोलकवत्त्वे सतीति वाच्यम्। यदि च बहिरवच्छेदेन चक्षुसत्त्वेऽपि उपघातादेव न चाक्षुषं तदोपहतगोलकवत्त्वं काणत्वमक्षिपदं चक्षुष्मद्गोलकपरम्। एवं च चक्षुष्मद्गोलकवृत्ति यच्चक्षुःशून्यत्वमुपघातो वा तद्विशिष्टगोलकवानिति अक्ष्णा काण इत्यस्यार्थः।

एवं खञ्जत्वं संस्थानविशेषशून्यपदवत्त्वम्। तथाच पदवृत्ति यत्तथाविधसंस्थानशून्यत्वं तद्विशिष्टपदवानिति पादेन खञ्ज इत्यस्यार्थः। मुखेन त्रिलोचन इत्यत्र बहुव्रीहिः। तथाच मुखवृतिलोचनत्रयवानित्यर्थः।

परे तु अक्ष्णा काण इत्यादावभेदे तृतीया। तथा च तादृशगोलकाभिन्नं यच्चक्षुःशून्यमुपहतं वा तद्वानिति वाक्यार्थः। एवं मुखेन त्रिलाचेन इत्यत्र त्रिलोचनपदं लोचनत्रयविशिष्टवत्परम्। तथा च मुखाभिन्नलोचनत्रयविशिष्टवानित्यर्थ इत्याहुः।

धनेन कुलमित्यादौ हेतुत्वे तृतीया। क्रियान्वयिनिरुक्तकरणत्वार्थिका तृतीया 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' इत्यनेन विहिता। 'हेतौ' इति सूत्रेण तु नामार्थेऽप्यन्वितहेतुत्वार्थिकेति विशेषः।

पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्र तृतीयायाः कर्तृत्वमर्थः। सहशब्द-समभिव्याहृतक्रिया सहशब्दार्थः। एककालीनत्वसंबन्धेन तस्याः समभिव्याहृतक्रियायामन्वयः। तथा च पुत्रकर्तृकमनस्समानकालीनो-गमनकर्तेत्यर्थः। शिष्येण सह गुरुर्ब्राह्मणः, पुत्रेण सह पिता सुन्दरः, इत्यादौ सहार्थो ब्राह्मण्यादि समानकालीनत्वसंबन्धेन ब्राह्मणत्वादिपदार्थैकदेशेऽन्वेति।

परे तु सहार्थः साहित्यमेकधर्ममात्रं, तृतीयार्थो वृत्तित्वं संख्यामात्रं वा, तथा च शिष्यवृत्तिसाहित्यवान्गुरुर्ब्राह्मण इत्यादिर्बोध इत्याहुः।

एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भयम्।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी।।

इत्यादौ पुत्रेषु भारवहनकर्तृत्वाभावेऽपि सहप्रयोगे विद्यमानेत्यस्याध्याहारात् विद्यमानत्वं साहित्यं सहशब्दार्थः। तथा च समानकालीनत्वसंबन्धेन

दशपुत्रवृत्तिविद्यमानत्वविशिष्टविद्यमानत्वाश्रयः इत्याकारकान्वयबोधः। अत एव विद्यमानसहार्थे तृतीयेति शाब्दिकाः।

धान्येन धनी, गोत्रेण गार्ग्यः, प्रकृत्याभिरूप इत्यादौ तृतीयाया अभेदोऽर्थः। तथा च धान्याभिन्नधनवान् , गोत्राभिन्नगर्गकुलोत्पन्नः, साहजिकाभिन्न-रमणीयतावानित्यर्थः। प्रकृतिपदस्य साहजिकार्थत्वाद-भिरूपपदस्य रमणीयतावदर्थकत्वादिति दिक्।।

३- करणत्वं कारकांतराचरितार्थत्वं सति हेतुत्वम्। कारकांतरनिष्ठ-व्यापारद्वारा क्रियात्वाभावः। सत्यंतार्थः। कर्तृकारवेः आरंभक गप्रतिद्वंद्विविभागानुकूलकुठारादिक्रियाया एव च्छिदादिधात्वर्थतया कर्तुः कुठारादिकरणनिष्ठव्यापारद्वारा छिदादिहेतुत्वान्नातिप्रसंगः। कर्मणस्तु तादृशक्रियाहेतुत्वविरहादेव नातिप्रसंगः। अधिकरणमपि कर्तृकर्मान्यतरव्यापारद्वारा क्रियाहेतुः। चैत्रो गृहे स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ गृहस्थाल्याद्यधिकरणं कर्तृकर्मसंयोगद्वारा कर्तृकर्मसंयोगद्वारा पाकादिक्रियासाधनं संप्रदानं स्वानुमितिप्रकाशनेन कर्तुरिच्छाद्वारा दाननिमित्तम् अपादानं पतनप्रति बंधकसंयोगनाशकपत्रादिविभागद्वारा पतनादिनिमित्तमिति नातिप्रसंगः। न चैवं कुठारादिकरणस्यापि कर्तृनिष्ठव्यापारसापेक्षत्वादसंभवः। कारकांतरनिष्ठव्यापार-संबंधावच्छिन्नजनकत्वाभावस्य सत्यंतार्थतया कुठारादिक्रियायां कुठारस्य तादात्म्यसंबंधेन हेतुतया कर्तृनिष्ठव्यापारसंबंधेनाहेतुत्वात्। न च कुठारादिव्यापारादव्याप्तिरिति वाच्यम् , तस्यापि एतन्मते लभ्यमानत्वात्। अत एव फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमिति वदंति। वस्तुतस्तु व्यापारवत्त्वे कारणं करणम् । न चैवं कार्यमात्रे ज्ञानादौ चास्य मनोयोगस्य च व्यापारस्य सत्त्वादात्मनः करणत्वापत्तिः, इष्टत्वात्। उपधेयसंकरे कर्तृकरणत्वलक्षणो-पाधेरसंकरात् व्यवहारभेदापत्तेः। इत्थं चानुमितौ व्याप्तिज्ञानं कारणम् परामर्शस्य व्यापारत्वात्। चाक्षुषादौ चक्षुरादिसंयोगस्य व्यापारत्वात्। श्रावणज्ञाने श्रोत्रसंयोगस्य व्यापारस्य सत्त्वात्। न तस्य, शब्दाभावप्रत्यक्षे तस्य व्यभिचारात् तु फलानुकूलकर्तृव्यापारवत्त्वम् । अस्ति च कर्णादिच्छिदानुकूल-कर्तृसंयोगादिमत्त्वम्। न हिस्थाल्याद्यधिकरणस्यापि कर्तृव्यापारवत्त्व-करणत्वापत्तिरिष्टत्वात् । स्थाल्यान्नं साधयतीत्यादिप्रयोगात्। गवा दानं साधयति, ब्राह्मणेन दानं साधयतीत्यादिप्रयोगात् । तत्रापि तदिष्टं, चैत्रात्मना चैत्रेण वा पचतीत्यप्रयोगात् । कर्तुः शरीरस्य च

वारणाय द्रव्यसमवायिभिन्नतत्त-त्क्रियानुकूलकृतिमतो भिन्नत्वेन विशेष्यम्। कृतिमत्वं समवायेनावच्छेदकतया च। तेन शरीरस्यापि व्युदासः। भिन्नेत्यनेन हस्तादिसंग्रहः। हस्तादिना छिदन्तीति प्रयोगात् । व्यापारवत्त्वं जनकतया। तेन व्याप्तिस्मृत्यादिसाधारण्यमित्याहुः। अत्र परशुना छिनत्तीत्यादौ निरुक्तकरणत्वं तृतीयार्थः। प्रकृत्यर्थान्वितस्य तस्य धात्वर्थनिरूपकत्वेनान्वयः। तथा परशुनिष्ठकरणतानिरूप-कत्वच्छिदानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थ इति प्रांचः। नव्यास्तु परशुना छिनत्ति न दात्रेणेत्यादौ नञर्थान्वयानुरोधेन निरुक्तकरणत्वनिरुपित-जन्यत्वमेव तृतीयार्थः। तस्य निरूपितप्रकृत्यर्थान्वितस्य आश्रयतया धात्वर्थे अन्वयः इत्थं च परशुनिरूपितजन्यत्वदात्रनिरूपितजन्य त्वाभावश्च च्छिदायामन्वेतीत्याहुः। जटाभिस्स इत्यादौ तृतीयोपलक्षणे। तत्त्वं च अतव्द्यावृच्छेदकत्वे सत्यतव्द्यावृत्तिसामानाधिकरण्य अस्ति च घटानाम् अतापसत्वव्यावृत्त्यनवकाश कत्वं शमादिमत्त्वस्यैव तदन्यूनातिरिक्त-वृतितयातदवच्छेदकत्वात्। शमादिनातापस इत्यप्रयत्न विवक्षातः तथा प्रयोगस्येष्टत्वे तु विशेषणोपलक्षणसाधारणवैशिष्ट्यमेव तृतीयार्थः। अक्ष्णाकाणः, पादेन खंज इत्यादौ "येनागंविकारः" इत्यनेन तृतीया, येनांगेन विकारो हानिराधिक्यंवा तदंगबोधकात्तृतीया एवञ्चात्र तृतीयाया वृत्तित्वमर्थः तच्च व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्काणादिपदार्थस्यैव विकारेऽन्वेति। काणत्वं बहिरवच्छेदेन चक्षुःशून्यगोलकवत्त्वम् । जातमात्रांधस्याकाणत्वे तु चक्षुमद्गोलकत्वे सतीति वाच्यम् । यदि च बहिरवच्छेदेन चक्षुःसत्त्वेऽपि उपघातादेव न चाक्षुषं तदागोलकवृत्तियत्तच्छून्यत्वमुपघातो वा तद्विशिष्टः पुरुषः अक्ष्णा काण इत्यस्यार्थः। एवं खंजत्वं संस्थान-विशेषणशून्यपदत्वम्। तथाचपदवृत्तियत्ततथाविधसंस्थानशून्यत्वं तद्विशिष्टः पुरुष इति पादेन खंज इत्यस्यार्थः। परे तु-अक्ष्णा काण इत्याद्यभेदे तृतीया। तथा च तादृशगोलकाभिन्नं यच्चक्षुः शून्यमुपहतं तद्वानिति वाक्यार्थः एवं मुखेन त्रिलोचन इत्यत्रलोचनपदं लोचनत्रयविशिष्टवत्परम् तथा च मुखादिभिन्नलोचनत्रयविशिष्टवानित्यर्थ इत्याहुः। धनेन कुलमित्यादौ हेतुत्वे तृतीया। क्रियान्वयिनिरुक्तकरणत्वार्थिकातृतीया "कर्तृकरणयोस्तृतीया" इत्यनेन विहिता "हेतौ" इति सूत्रेण तु नामार्थान्वित हेतुत्वार्थिकेति विशेष पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्र तृतीयायाः कर्तृत्वमर्थः समभिव्याहृतक्रिया सहशब्दार्थ एककालीनत्व संबंधेन

समभिव्याहृतक्रियायामन्वयः। तथा च पुत्रकर्तृकागमनसमान-कालीनागमनकर्त्तेत्यर्थः। शिष्येण सह गुरुर्ब्राह्मणः, पुत्रेण सह पिता सहार्थो ब्राह्मणादिसमानकालीनत्वसंबंधेन ब्राह्मणत्वादि पदार्थैकदेशेऽन्वेति। अपरे तु सहार्थः साहित्येकधर्ममात्रं, तृतीयार्थो वृत्तित्वं संख्यामात्रंवा, तथाचशिष्यवृत्तिसाहित्यवान्गुरुर्ब्राह्मण इत्याहुः। "एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भयम् । सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी।।" इत्यादौ पुत्रेषु भारवहनकर्तृत्वाभावेऽपि सहप्रयोगे विद्यमानपदाध्याहारात्। विद्यमानत्वं साहित्यं सहशब्दार्थः तथा च समानकालीनत्वसंबंधेन दशपुत्रवृत्तिविद्यमान-त्वविशिष्टविद्यमानत्वाश्रयः। अत एव विद्यमानत्वं सहसब्दार्थ इति शाब्दिकाः। धान्येन धनी, गोत्रेण गार्ग्यः, प्रकृत्याभिरूप इत्यादौ तृतीयाया अभेदोऽर्थः। तथा च धान्याभिन्नधनवान्, गोत्राभिन्नगर्गकुलोत्पन्नः, साहजिकाभिन्नरमणीयतावानित्यर्थः। प्रकृतिपदस्य साहजिकार्थत्वात् । अभिरूपपदस्य रमणीयतापदार्थत्वादिति दिक् ।

।। इति करणनिरूपणम् ।।

कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्। कर्त्रा दाधात्वर्थक्रियाकर्मणा सम्बन्धेच्छाविषयीभूतो यः स सम्प्रदानमिति सूत्रार्थः। सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञाबलेन दानार्थकधातुयोग एवैतत्सूत्रप्रवृत्तिः, दाधात्वर्थश्च स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपः। अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यत्र न चतुर्थी। अत्र दाधातुर्भाक्त, अधीनीकरणरूपेऽर्थे इति तदर्थः। दाधातुप्रयोग एव चतुर्थीविधानादेव, अजां ग्रामं नयति, हस्तं निदधाति वृक्षे इत्यादौ न चतुर्थी, इति वृत्तिकारमतम्। भाष्ये तु दानस्येति क्रियामात्रस्योपलक्षणम्, कर्त्रा क्रियामात्रकर्मणा सम्बद्धुमिष्यमाणस्य सम्प्रदानत्वमित्यर्थः। अत एव खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीति प्रयोगः सङ्गच्छते। अत एव च 'दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने इत्याद्यपि चरितार्थम्। अजाया ग्रामसम्बंधो जायतामित्येवेच्छा न तु ग्रामोऽजासम्बद्धो जायतामित्याकारेच्छेति ग्रामस्याऽजारूपकर्मणा सम्बद्धुमिष्यमाणत्वाऽभावान्न अजां ग्राममित्यादौ सम्प्रदानत्वाऽतिप्रसङ्गः, विप्राय गां ददातीत्यादौ सम्पद्रानत्वशक्तिमान् क्रियाकारकभावसम्बन्धश्च सम्प्रदानचतुर्थ्यर्थः कर्मणा सम्बन्धश्च स्वत्वादिरूपो बोध्यः। देवदत्तकर्तृवृत्तिविप्रोद्देशक-

कर्मणेति किम्। अयम्भावः सूत्रे कर्मणेत्यनुपादाने कर्त्रा क्रियया सम्बद्धुमिष्यमाणस्य सम्प्रदानत्वमित्यर्थे विप्राय गां ददातीत्यादौ गोरूपकर्मणोऽप्युद्देश्यत्वात् अर्थाद्देवदत्तकर्तृवृत्तिदानक्रियया सम्बन्धेच्छाविषयी-भूतत्वात्सम्प्रदानत्वापत्तिः। न च कर्मसंज्ञाया अनवकाशत्वाद्गोः कर्मसंज्ञैव स्यान्न सम्प्रदानसंज्ञेति वाच्यम्। सम्प्रदानसंज्ञायाः कर्मसंज्ञया सह पर्य्यायतया विधानेन कर्मसंज्ञायाः सावकाशत्वात्तया सम्प्रदानसंज्ञाया अबाधेन दोषस्य तादवस्थ्यात्। अतः कर्मणेत्यस्योपादानमावश्यकं सति तस्मिन् गोरूपोद्देश्यत्वाऽभावात्तेनैव सम्बद्धुमिष्यमाणस्य सम्प्रदानत्वेन न तस्याऽऽपत्तिलेशोऽपीतिदिक् ।।

यं स ग्रहणं किमिति। सूत्रेतयोरनुपादाने क्रियाकर्मणा योऽभिप्रैति ब्राह्मणादिः तस्यैव सम्प्रदानत्वापत्तिः। न च कर्तृसंज्ञाया निरवकाशत्वेन तयोक्तसंज्ञाबाधेन नाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। अकर्मकधातुविषये कर्तृसंज्ञायाः सावकाशत्वेन तया सम्प्रदानसंज्ञाबाधाऽनापत्त्या पूर्वोक्ताऽऽ-पत्तेस्तादवस्थ्यात्। न च कर्तुः कर्तृत्वाऽभावेन गोः कर्मत्वमेव न स्यादिति वाच्यम्। कर्मसंज्ञायां कर्तृग्रहणस्य स्वतन्त्रोपलक्षणत्वेनाऽदोषात्। अत एव सार्थाद्धीयते इत्यत्र कर्तुरपादानत्वेऽपि कर्मणि लकारसिद्धिः। एवञ्च यं स ग्रहणमावश्यकमिति भावः।।

ननु सूत्रे कर्मणेत्युक्तावकर्मकक्रियोद्देश्यस्य सम्प्रदानत्वं न स्यादित्यत आह-क्रियया यमभिप्रैति सोऽपि सम्प्रदानमिति। कर्मरहितक्रिययेति तदर्थः। सकर्मकेषु कर्मसंज्ञा सम्प्रदानसंज्ञाया बाधिका स्यादित्याह- पत्ये शेत इति। उद्देश्यत्वं चतुर्थ्यर्थः। पत्युद्देश्यकशयनकर्त्री पत्नीति बोधः। न च तादर्थ्यामुपकार्य्योपकारकभावरूपः सम्बन्धः, दानादयोऽपि सम्प्रदानत्वेनाऽभिप्रेतविप्राद्यर्था एवेति तादर्थ्याचतुर्थ्यैव सिद्धौ 'चतुर्थी सम्प्रदाने' इदं सूत्रं व्यर्थमेवेति वाच्यम्। दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने' इत्येत-तदर्थन्तस्याऽऽवश्यकत्वात्। सम्प्रदाने कारके दाशगौघ्नाविति निपात्येते इति सूत्रार्थः। चतुर्थी सम्प्रदाने इत्यस्यासत्त्वे दाशगौघ्नाविति सूत्रे सम्प्रदानपदेन कारकग्रहणं च स्यादित्येतदर्थं तदावश्यकमितिभावः। अत एव मूले दाशन्ति तस्मै दाशः। गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिरिति तयोरर्थः प्रतिपादितः। न च दाशागोघ्नावित्यत्र सम्प्रदानशब्दस्य सम्यक् प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमित्यर्थकल्पनान्नैतत्सूत्राऽनुपपत्तिरिति वाच्यम्। उक्तरीत्योक्तसूत्रा-ऽनुपपत्तिपरिहारेण तदनावश्यकत्वेऽपि तत्सप्रदानकं दानमिति

बोधार्थं चतुर्थी सम्प्रदाने इत्यस्यावश्यकत्वात्। सम्प्रदानसंज्ञासत्त्वे विप्रसम्प्रदानकं गोकर्मकं दानमिति बोधः। तादर्थ्याचतुर्थ्यां विप्रार्थं गोकर्मकं दानमिति बोधः इत्येवमनयोर्भेदो बोध्यः।

ननु अभिलषतेरुचधातुसमानार्थकतया हरये रोचतेभक्तिरित्यत्रेव हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यत्राप्यर्थग्रहणसामर्थ्यात्परामपि कर्मसंज्ञां बाधित्वा सम्प्रदानसंज्ञा कुतोनेत्याशङ्क्य समाधत्ते-अन्य कर्तृकाऽभिलाषोरुचिरिति। अभिलषितकर्त्रपेक्षया यदन्यदभिललषतिकर्म तत्कर्तृको रुचिरिति तदर्थः। यत्किञ्चिन्निष्ठप्रीत्यनुकूलप्रीतिव्यधिकरणव्यापारो रुचधात्वर्थ इतिफलितम्। यत्किञ्चिद्विषयकप्रीत्यनुकूलप्रीतिसमानाधिकरणव्यापारोऽभिलषतेरर्थः। तथा च हरये रोचते भक्तिरित्यत्र हरिनिष्ठप्रीत्यनुकूलप्रीतिव्यधिकरणव्यापारो भक्तिनिष्ठ इति सम्प्रदानसंज्ञा जाता। हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यत्र तु भक्तिविषयकप्रीतिसमानाधिकरणव्यापारों हरिनिष्ठ इत्युभयोः समानार्थकत्वाऽभावन्नाऽभिलषति योगे सम्प्रदानसंज्ञेति समाधातुराशयः। एवं समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलप्रीतिव्यधिकाव्यापारार्थकप्रीधातुयोगे हरिं प्रीणयति भक्तिरित्यत्रापि न सम्प्रदानसंज्ञा, रुचधातुसमानार्थत्वाभावात् प्रीयमाण इति निर्देशेन प्रीधातुयोगे तदभावकल्पनाच्चेत्यलम्।

प्रीयमाणः किम्। देवदत्ताय रोचते मोदकः पथीति। ननु प्रीयमाणपदाऽभावे क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां सूत्रस्य चारितार्थ्यात्-सम्प्रदानसंज्ञायां मन्दं प्रवृत्तस्य परत्वादधिकरणसंज्ञया बाधेन न प्रत्युदाहरणे काचिदनुपपत्तिरिति चेन्न। देवदत्तं रोचते मोदकः पथीत्यस्यापत्तिरिति प्रत्युदाहरणस्याशयात्। प्रीयमाणपदसत्त्वे तु कर्मसंज्ञाया अस्यापवादत्वेन न दोष इति भावः।।

श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः। एषां धातूनां प्रयोगे बोधनेच्छाविषयीभूतः सम्प्रदानसंज्ञको भवतीत्यर्थः। बोधविषया स्तुतिः श्लाघतेरर्थः। गोपी स्मरात्कृष्णाय श्लाघत इति। स्मरादिति हेतौ पञ्चमी, तथाच, गोपीकर्तृका स्मरहेतुका कृष्णसम्प्रदानिकाऽर्थात्वृष्णबोधविषया स्तुतिरिति बोधः। बोधविषयमितरादर्शनयोग्यदेशस्थापनं ह्नुतेरर्थः। आत्मानमित्यध्याहारः। तथा च, गोपीकर्तृका स्मरहेतुका कृष्णवृत्तिबोधविषया आत्मकर्मिका इतरादर्शनयोग्यदेशस्थापनाऽनुकूला क्रियेतिबोधः। तिष्ठत इति। गोपीकर्तृकास्मरहेतुका कृष्णसम्प्रदानिका स्वाऽभिप्रायबोधाऽनुकूला

स्थितिक्रियेतिबोधः। शपत इति। गोपीकर्तृका स्मरहेतुका कृष्णसम्प्रदानिका स्वाऽभिप्रायबोधाऽनुकूला शपथक्रियेति बोधः। शेखरकृतस्तु स्तुत्यादिना बोधनं श्लाघादेरर्थः। तथाच स्तुत्या आत्मानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। एवं ह्नुत्या स्थित्या शपथेन च आत्मानुरागं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। यद्वा स्तुत्या ह्नुत्या च कृष्णं स्वसखीजनं बोधयतीत्यर्थः। एतत्सूत्रघटकज्ञीप्स्यमानपदे णयर्थकर्मणः प्रकृत्यर्थकर्मणश्च ग्रहणम्। श्लाघादेः स्तुत्यादिमात्रार्थकत्वे कृष्णं श्लाघते न्हुत इत्येव, ज्ञीप्स्यमान इति ज्ञापनवचनाज्ज्ञषेः सन्नन्तात्कर्मणि शानजित्याहुः।।

धारेरुत्तमर्णः। धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णः सम्प्रदानसंज्ञको भवतीत्यर्थः। अत्र सूत्रे धारेरिति धृङ् अवस्थाने इति णयन्तस्य ग्रहणम्, नतु णयन्तस्य धृञः तथा सति मोक्षस्य धृञ्धात्वर्थकर्तृत्वानापत्तेः, धृञः सकर्मत्वेन मोक्षस्य कर्मत्वानापत्तेश्च, धृङो ग्रहणे तु तस्याऽकर्मकत्वा-दणयन्तकर्त्तुर्मोक्षस्य णौ 'गतिबुद्धि' सूत्रेण कर्मत्वमुपपद्यते। भक्ताय धारयति मोक्षं हरिरिति। स्थापनानुकूलव्यापारोऽत्र धारिधात्वर्थः। तथा च भक्तसम्प्रदानको हरिकर्तृको मोक्षकर्मकाऽवस्थापनानुकूलव्यापार इति बोधः। ननु भक्तस्य कारकत्वाऽभावात्सम्प्रदानसंज्ञा न स्यादिति चेन्न। भक्ताऽसत्त्वे प्रेरणाया अभावात्प्रेरणाजनकत्वेन भक्तस्य कारकत्वाक्षतेः। ननु मोक्षस्य ऋणत्वे सत्येव भक्तस्य तत्स्वामित्वादुत्तमर्णत्वेन सम्प्रदानत्वं स्यात्परं मोक्षस्य ऋणत्वमेव न, ऋणं हि नाम यत्र सजातीयदानमङ्गीकृत्य परदत्तद्रव्यादानन्तदुत्तर-कालिकगृहीतद्रव्यसजातीयद्रव्यदाननाश्योऽदृष्टविशेषः प्रकृते सोक्षस्यैवंविधऋणत्वाऽभावेन भक्तस्योत्तमर्णत्वाऽसम्भवादिति चेन्न। अवश्यदेयत्वमात्रेण मोक्षेऽपि ऋणत्वव्यवहारस्य सुलभत्वात्। अत्र सूत्रे उत्तमर्णग्रहणाऽभावे देवदत्ताय शतं धारयति ग्रामे अत्र ग्रामस्याऽपि सम्प्रदानत्वापत्तिः। न च परत्वादधिकरणसंज्ञैव स्यादिति वाच्यम्। सत्येवमुत्तमर्णेऽपि हेतुसंज्ञापत्तेर्दुवारत्वात्। तस्मादुत्तमर्णग्रहणाऽभावे हेतुसंज्ञाया इवाऽधिकरणसंज्ञाया अप्यपवादभूतेयं सम्प्रदानसंज्ञा स्यादिति तद्द्वयावृत्त्यर्थमुत्तमर्णग्रहणमिति दिक् ।।

स्पृहेरीप्सितः। अत्र सूत्रे ईप्सितपदमिच्छाविषयपरं तथा च स्पृहयतेः प्रयोगे इच्छाविषयः सम्प्रदानसंज्ञको भवतीत्यर्थः। पुष्पेभ्यः स्पृहयति। स्पृहयतिरिच्छामात्रवाची, फलावच्छिन्नेच्छावाची च, आद्ये सम्प्रदानत्वं

तत्प्रयोगेवोदाहृतम्। अन्त्ये कर्मत्वं पुष्पाणि स्पृहयतीति यथा, इत्येवाह मूले- प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वाकर्मसंज्ञेति। फलाश्रयत्वेन विवक्षायामित्यर्थः। अस्य सूत्रस्य क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चारितार्थ्येन परत्वात्कर्मसंज्ञेति तद्भावः। पुष्पसम्प्रदानकेच्छेति चतुर्थीसमभिव्याहारे पुष्पकर्मच्छेति द्वितीयासमभीव्याहारे च बोधः। ननु स्पृहयतेः प्रयोगे सम्प्रदानत्वविधानात् कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चेत्यनुपपन्नमिति चेन्न। क्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षायां षष्ठ्या तदुपपत्तेः।।

क्रुधदुहेर्ष्याऽसूयार्थनां यं प्रतिकोपः। एषामर्थ इवाऽर्थो येषां ते तथोक्तास्तेषाम्। विषयतया क्रुधाद्यर्थानां धातुनां प्रयोगे तन्मूलभूतकोपसम्बन्धिनः सम्प्रदानसंज्ञेति तदर्थः। तेषु क्रुधदुहोरकर्मकत्वात्षष्ठ्यां प्राप्त्यामितरयोः कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनमिदम्। क्रोधश्चाऽमर्षरूपो मानसो वृत्तिविशेषः, उत्कर्षविरोधिधर्मा-रोपाऽनुकूलव्यापारात्मकः। द्रोहश्चाऽपकाररूपः। सच तदीयगुणे दोषत्वारोपाऽनुकूलव्यापाररूपः। इति क्रोधद्रोहयोर्भेदः। ईर्ष्या अक्षमा साचपरकीयपाण्डित्यादिगुणानामसहनं तच्च गुणादिज्ञानजन्यद्वेषात्मकम्। असूयाच दोषतादात्म्यारोपः। इति द्रोहादस्य भेदः। हरये क्रुध्यतीत्यादि। हरिसम्प्रदानकः क्रोधः। हरिसम्प्रदानकोद्रोहः। हरि सम्प्रदाननिका ईर्ष्या। हरिसम्प्रदाननिका असूयेति बोधः। ननु कुप क्रोधे इत्यनुशासनात्कोपस्यैव क्रोधपदार्थत्वात्क्रोधस्य कोपप्रभवत्वमनुपपन्नमिति चेन्न। वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयप्ररूढकोपस्यैवाऽत्र क्रोधपदार्थत्वेन तस्य कोपप्रभवत्वोपपत्तेः। एवञ्च कोपक्रोधयोर्भेदान्न कुपधातु योगे सम्प्रदानत्वम्। अत एव कुप्यति कस्मैचिदित्याद्यसाध्येवेत्यलम्।।

तादर्थ्ये चतुर्थी। तादर्थ्यामुपकार्य्योपकारकभावरूपः सम्बन्धः तस्मिन् गम्यमाने उपकार्य्योपकारकवाचकाच्चतुर्थीति तदर्थः। मुक्तये हरि भजतीत्यादितो मुक्तिरूपोपकार्य्योपकारकं हरिकर्मकं भजनमित्यादिक्रमेण बोधः। उक्तरूपः सम्बन्धोऽनेकविधो नतु कार्य्यकारणभावरूप एव, अत एव ब्राह्मणाय दधीत्यादयोऽपि प्रयोगाउपपद्यन्ते। उक्तरूपतादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन विवक्षायां षष्ठ्येव स्पष्टमिदं गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्र भाष्ये।।

क्लृपि सम्पद्यमाने च। क्लृपीति सप्तमी नत्विकानिर्देशः। अत्राऽर्थग्रहणं सम्पूर्वकस्य पद्यतेरुत्पत्त्यर्थः, तथाच क्लृप्त्यर्थकधातुयोगे उत्पद्यमानेऽर्थे वर्त्तमानाद्विकृतिवाचकात्प्रातिपदिकाच्चतुर्थीति वार्तिकार्थः। भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते

ज्ञानरूपेण परिणमते इत्यर्थः। अत्र प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी तयोरभेदाविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव, भक्तिर्ज्ञानं कल्पते इत्यलम्।।

क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। क्रिया अर्थः फलं यस्य तत्क्रियार्थं तेन स्ववाचकं लक्ष्यते क्रियाफलार्थवाचकमुपपदं यस्य स तथोक्तस्तस्य क्रियार्थोपपदस्य, अर्थश्च प्रत्यासत्त्या क्रियारूप एव गृह्यते स्थानिन् शब्दस्याऽप्रयुज्यमानवाचित्वमिति व्याकरण शास्त्रे प्रसिद्धं तथा च यत्फलितन्तदाह- क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्येत्यादि। फलेभ्यो यातीत्यादितः फलकर्मकाऽऽहरणफलकं यानमित्यादिक्रमेण बोधः। यथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोगस्थले प्रविशपिण्डीमित्यादौ तस्यैव पदस्य सकलवाक्यार्थशक्तत्वं तथा प्रकृतेऽस्य समुदायस्याऽऽहरणघटितोक्तार्थे शक्तिरेतच्छास्त्रबलादिति बोध्यम्। सूत्र स्थानिन इत्युक्त्या तुमुनः प्रयोगे न चतुर्थी। पिण्डीमित्यादावप्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्मणि चतुर्थीवारणाय क्रियार्थोपपदस्येति दिक् ।।

ननु 'नमः स्वस्ती' त्यनेन नमः शब्दयोगे चतुर्थीविधानान्नमस्करोति देवानित्यादौ नमः शब्दयोगे चतुर्थी कुतोनेत्याशङ्कां समाधत्ते- उपपदविभक्तेरिति। सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रस्थभाष्ये प्रधाने प्रथमां साधितुमप्रधानग्रहणं प्रत्याख्यातुञ्च वचनरूपेण पठितेयम्। नमः स्वस्तीत्यत्रत्ययोगग्रहणेन ज्ञापितेयमित्याहुः केचित्। क्रिया कारकयोः सम्बन्धोऽन्तरङ्गस्तन्निनिमित्तिका विभक्तिरन्तरङ्गा, उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्तिका विभक्तिरपि बहिरङ्गेत्येतन्मूलिकेयमित्याहुः कैयटादयस्तन्न। नमस्करोति देवानित्यादौ क्रियाकारकभावेनैवान्वये परत्वाच्चतुर्थीमाशंक्याऽनया वारणस्य भाष्योक्तस्याऽसङ्गत्यापत्तेः। कारकविभक्तित्वञ्च क्रियाजनकत्वसमानाऽधिकरणकर्त्रादिषट्काऽन्यतमत्वम् (अभिहिते प्रथमे) ति वार्त्तिकस्वारस्यादन्याऽभिहिताऽनुद्धृतकर्त्राद्यन्यतमार्थत्वं प्रथमाया अपीति तस्या अपि कारकविभक्तित्वमित्यवसेयम्। यथा द्वावित्यादौ द्विशब्दादौविभक्तेश्चैकस्यैव द्वित्वस्य बोधस्तथैव देवदत्तः पचतीत्यादौ उभाभ्यां कर्तृभ्यामेकस्यैव कर्तृत्वस्य बोधो न तु कर्तृत्वबोधाऽऽवृत्तिरिति बोध्यम्। वस्तुतस्तु सूत्रेऽर्थवन्नमः शब्दस्य ग्रहणात्प्रकृतेऽर्थवन्नमः शब्दयोगाऽभावान्न चतुर्थीशङ्काकलङ्ककणिकाऽवसर इति

दिक् ।।

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽपाणिषु। अप्राणिष्वित्यस्य प्राणिवर्जेत्यर्थे तच्च मन्यकर्मविशेषणं तथाच, प्राणिवर्जे मन्यतेः कर्मणि चतुर्थी वा स्यात्तिरस्कारे इति तदर्थः। तत्राऽनादर इत्यस्य तिरस्कारोऽर्थः, तथाहि, अनादरो नाऽऽदराऽभावमात्रमपितु अधर्मादाविव नञो विरुद्धवाचित्यात्तिरस्कार इति। तत्राऽनादर इति मन्यकर्मविशेषणम् तेनाऽनादरद्योतके मन्यतेः कर्मणीत्यर्थः फलितः। तिरस्कारश्च व्याख्यानादपकृष्टनिरूपितोपमेयत्वस्याप्यभावरूप उपमेयेत्यत्र गृह्यते नत्वपकृष्टसादृश्यरूपः तत्प्रीतिश्च नञ्समभिव्याहार एवेत्यलम्।। इति चतुर्थी।।

इत्थमपि विमर्शः सम्प्रदानत्व विवेचनम्

'कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम्' इति पाणिनिसूत्रम्। तत्क्रियाकरणीभूतेन तत्क्रियाकर्मणा यं संबन्धीकर्तुमभिप्रैति कर्ता स संप्रदानमिति सूत्रार्थः। एवं च—

करणीभूतकर्मजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वम्।

इति पर्यवसितम्। ग्रामं गच्छतीत्यत्र गमनकर्मजन्य-फलभागित्वेनोद्देश्यत्वस्य चैत्रादौ सत्त्वात् चैत्रादेस्तत्क्रियासंप्रदानत्वाभावात् तद्वारणाय करणीभूतेति। तत्र गमने ग्रामस्याकरणत्वात्। दानादौ च गवादि देयादिकमेव करणमिति लक्षणसमन्वयः। विप्राय गां ददातीत्यादौ जन्यफलप्रकारकेच्छापूर्वकत्वं चतुर्थ्यर्थः। व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च तदेकदेशे जन्यत्वेऽप्रकृत्यर्थस्यापि कर्मणो गवादेर्निरूपकतासंबन्धेनान्वयः। स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नस्त्यागो ददात्यर्थः। कृतिराख्य-यातार्थः। एवं च विप्रविषयकगोजन्य-फलप्रकारकेच्छापूर्वकगो-वृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्व-त्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागानुकूलकृतिमा-नित्यन्वयधीः।

पितृस्वर्गमुद्दिश्य कृते गोदाने च दानजन्यफलभागित्वेन पिता उद्देश्यो न तु गोजन्यफलभागित्वेनेति पित्रादेर्न संप्रदानत्वम्। यदि च दत्तो गौः पितुः स्वर्गमुत्पादयिष्यतीत्यभिसंधिः तदा अदृष्टाद्वार-कतादृशकर्मजन्यत्वं वाच्यम्।

केचित्तु धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन फलं विशेष्यं, निरूपितत्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः स च धात्वर्थतावच्छेदके फलेऽन्वेति, इत्थं च विप्रनिरूपित-

त्वेनेच्छाविषयगोवृत्तिस्वस्वत्व-ध्वंसपूर्वकपर-स्वत्वोत्पत्त्यवच्छिन्नत्यागानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीः। जन्यस्वत्वस्य गोवृत्तित्वे लब्धे अर्थात् तज्जन्यत्वं लभ्यत एवेति तादृशगोजन्य-स्वत्वनिरूपकत्वेनोद्देश्यत्वं विप्रस्याक्षतम्।-

एवं वृक्षायोदकं सिञ्चति इत्यादौ संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः। वृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। स च धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदक-संयोगान्वयी। वृत्तित्वरूपद्वितीयार्थोऽपि तादृशद्रवद्रव्यक्रियायाम्। एवं च वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयसंयोगानुकूलजलवृत्तिद्रवद्रव्यक्रियावच्छिन्नव्यापारानुकूल-कृतिमानित्यन्वयबोधः।-

न चैवं सिञ्चधात्वर्थतावच्छेदकद्रवद्रव्यक्रियायां द्वितीयार्थवृत्तित्वान्वये पयसा वृक्षमासिञ्चतीति प्रयोगो न स्यात्, तादृशक्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम्। तत्र संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियाया एव धात्वर्थतया तदवच्छेदकीभूतसंयोग एव वृक्षवृत्तित्वान्वयात्। द्रवद्रव्यसंयोग एव तत्र धात्वर्थ इति न युक्तम्। तथा सति फलावच्छिन्नव्यापाराबोधकत्वेन धातोरकर्मकत्वे धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वाभावेन वृक्षादेरकर्मत्वापत्तेः। अत एवाजां ग्रामं नयतीतिवन्न द्विकर्मकत्वं संयोगावच्छिन्नव्यापारर्थकत्वे च तादृशक्रियायामेव द्वितीयार्थवृत्तित्वान्वयात्तत्क्रियावच्छेदकसंयोगे च चतुर्थ्यर्थस्योद्देश्यत्वस्यैवान्वयात्। फलबलेन तथैव व्युत्पत्तिकल्पनात्। नचैवमजा नयति ग्राममित्यादौ ग्रामस्य संप्रदानत्वापत्तिः। तत्र हि संयोगावच्छिन्नगमनानुकूलव्यापारः प्रेरणादिर्धात्वर्थः। द्वितीयाद्वयस्य वृत्तित्वमर्थः। धात्वर्थतावच्छेदकगमनैकदेशे संयोगे ग्रामपदोत्तरद्वितीयार्थस्य, गमने चाजापदोत्तरद्वितीयार्थस्य वृत्तित्वस्यान्वयः। एवं च ग्रामवृत्तिसंयोगजनकाजावृत्तिगमनावच्छिव्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीः। तथा चाजाजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वेन ग्रामस्याप्रत्ययात् न संप्रदानता।-

यत्र तु तथोद्देश्यत्वं विवक्ष्यते तदा ग्रामायाजां नयतीति प्रयोगो भवत्येवेत्याहुः।

वस्तुतस्तु त्यक्तुस्त्यज्यमानद्रव्यस्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वम्। त्यागविशेषश्चात्र ग्राह्यः। तेन विक्रयादौ कर्त्रादैर्न संप्रदानता। श्राद्धादौ पित्रादेर्न स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं, किंतु प्रीतिभागितयेति। अत एव संप्रदाने चतुर्थ्यसंभवात् नमः स्वस्तीत्यादिना सूत्रान्तरेण चतुर्थीविधानम्। रुद्राय गां ददातीत्यादौ रुद्रादेः स्वत्वभागित्वेनोद्देयत्वम्। एवं कर्मणेत्यादिसूत्रमप्येतत्परतयैव

व्याख्येयमिति कर्मणा दानकर्मणा यमभिप्रैति स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यीकरोति तत्संप्रदानमिति। एवं च संप्रदीयतेऽस्मा इति व्युत्पत्त्या संप्रदानसंज्ञाप्यन्वर्थैव।

वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यादौ संप्रदानप्रयोगो गौणः चतुर्थीप्राप्त्यर्थः। अत एव शत्रवेऽस्त्रं मुञ्चति मित्राय दूतं प्रेरयतीत्यादौ धात्वर्थतावच्छेदक-फलोद्देश्यत्वाभावेऽपि चतुर्थीप्रयोग उपपद्यते। विभागानुकूलव्यापारो मोचनम्। गमनानुकूलव्यापारश्च प्रेषणम्। तदवच्छेदक-विभागगमनादिशालित्वेन शत्रुमित्रयोरनुद्देश्यत्वात्। तथाच तत्र तत्र उदकादिजन्यफलपल्लवादि-शस्त्रजन्यदुःखादि-दूतजन्यवार्ताज्ञानादिफल-शालिवेनोद्देश्यत्वमेव गौणश्चतुर्थ्यर्थः।

न चैवं गुरुप्रीतिमुद्दिश्य गुरुपुत्राय दत्ते गुरवे ददातीति स्यात्। तथा विवक्षायामिष्टत्वात्। अत एव यत्र रजकसंबन्धित्वमात्रं तात्पर्यविषयस्तत्र रजकस्य वस्त्रं ददातीति प्रयोगः। यत्र वस्त्रजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वं तात्पर्यविषयः तत्र रजकाय वस्त्रं ददातीति प्रयोगो भवत्येव।

न चैवं श्राद्धादावपि पित्रादेः प्रीतिभागितया उद्देश्यत्वाद्गौण-संप्रदानत्वेन संप्रदाने चतुर्थ्यैवोपपत्तेः नमः स्वस्तीत्यादिसूत्रान्तरं वयर्थमिति वाच्यम्, यत्किंचितक्रियाकर्म-जन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वस्यैव गौणसंप्रदानत्वेन नमःपदादेः क्रियावाचित्वाभावेन पृथक्सूत्रप्रणयनात्।

नारदाय रोचते कलहः, वैश्याय शतं धारयतीत्यादौ तु नारदादेर्न संप्रदानता किंतु 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' **'धारेरुत्तमर्ण'** इति सूत्रद्वयेन संबन्धमात्रे चतुर्थी विधीयते। तत्र चतुर्थ्या संबन्धो धातुना रुचिराख्यातेन विषयताभिधीयते। नारदस्य रुचिविषयः कलहः इत्याद्यस्यः, पुनर्दानमङ्गीकृत्य द्रव्यग्रहणं धारणं, वैश्यः शतकर्मकतादृशग्रहणाश्रय इति चान्त्यस्यान्वयधीः।

संप्रदानस्य कारकत्वं धात्वर्थतावच्छेदकफलनिष्पादकत्वेन ददस्वेत्यनुम-तिप्रकाशनेन कर्तुरिच्छामुत्पाद्य दाननिष्पादनेन वेति।

त्यागजन्यस्वत्वजनकस्वीकारवत्त्वं संप्रदानत्वम्। श्राद्धादौ पित्रादेर्न स्वीकारः। रुद्राय गां ददातीत्यादावपि संप्रदानत्वं गौणमुद्देश्यव-रूपमित्यप्याहुः।।

अपिच विशेषः 'कर्मणा यमभिपैति स संप्रदानम् ' इति पाणिनिसूत्रम्। तत्क्रियाकरणीभूतेन तत्क्रियाकर्मणा यमभिप्रैति (तत्क्रियातत्क्रियाप्रयोजनके-च्छान्यतर) फलभागित्वेनोद्देश्यीकरोति स संप्रदानमिति सूत्रवाक्यार्थः।

करणीभूतकर्मजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वम्।

इति फलितम्। ग्रामं गच्छतीत्यादौ गमनकर्मग्रामजन्यसुखभागित्वे-नोद्देश्यस्य चैत्रादेस्तत्क्रियायां संप्रदानत्वाभावात्तद्वारणाय करणीभूतेति। गमनक्रियाया ग्रामस्याकरणत्वान्न दोषः। दानादौ देयादिकं करणमिति प्रकृतसंगतिः।

पितृस्वर्गोद्देशेन कृतगोदानस्थले दानजन्यफलभागित्वेननैव पितोद्देश्यः, नतु गोजन्यफलभागित्वेनेति न पित्रादेः संप्रदानत्वम्। अत एव पित्रे गां ददातीति न प्रयोगः। यदि चादृष्टद्वारा गोजन्यत्वं फले दत्तो गौः पितुः स्वर्गमुत्पादयिष्यतीति चाभिसंधिस्तदा फले कर्मजन्यत्वमदृष्टाद्वारकं ग्राह्यम्। अत एव न स्वस्मिन्स्व-कर्तृकदानसंप्रदानत्वापत्तिः, न वा चैत्रश्चैत्राय गां ददातीति प्रयोगप्रसङ्गः।

वस्तुतो धात्वर्थतावच्छेदकत्वेन फलं विशेष्यम्। पितुः स्वर्गादिकं न तथेत्यदोषः। इत्थं च विप्राय गां ददातीत्यत्र संबन्धित्वेन परेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। चैत्राय चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादिवारणाय परेति। स च धात्वर्थतावच्छेदकफलेऽन्वेति। वृत्तित्वं द्वितीयार्थः। तथा च विप्रसंबन्धित्वेन परेच्छाविषयगोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वानुकूलत्यागानुकूल-कृतिमानित्यन्वयधीः।

यत्तु अत्र जन्यफलप्रकारकेच्छापूर्वकत्वं क्रियान्वयि चतुर्थ्यर्थः। व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च तदेकदेशे जन्यत्वे कर्मणो गवादेर्निरूप-कत्वसंबन्धेनान्वयः। तथा च विप्रविषयकगो (निरूपित) जन्य-फलप्रकारकेच्छापूर्वं गो-वृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपरस्वत्वानुकूलत्या-गानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीरिति तन्न, गोजन्यफलस्य प्रकृते स्वत्वरूपतया विप्रविषयिका या गोजन्यफलप्रकारकेच्छा तत्पूर्वकत्वस्य दानेऽसंभवात् तादृशेच्छाया एव दानत्वात्, गौरवाच्चेति दिक्।

एवं वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियावच्छिन्न-व्यापारो धात्वर्थः। वृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। स च धात्वर्थतावच्छेदकतावच्छेदके संयोगेऽन्वेति। वृत्तित्वरूपद्वितीयार्थोऽपि तादृशद्रवद्रव्यक्रियायाम्। एवं च वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविषयसंयोगानुकूलोदक-वृत्तिद्रवद्रव्यक्रियानुकूल-व्यापारानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीरिति। अत्र क्रियान्तस्य धात्वर्थत्वे वृक्षस्य कर्मत्वं स्यात्। न तु जलस्य। क्रियाया वृक्षापेक्षयैव

परसमवेतत्वात्। न चैवं पयसा वृक्षमासिञ्चतीति न स्यात्, धात्वर्थताऽवच्छेदकक्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम्। अत्र क्रियान्तस्य धात्वर्थतया धात्वर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकद्रवद्रव्यसंयोगस्य वृक्षवृत्तित्वात्। द्रवद्रव्यसंयोग एवात्र धात्वर्थ इति तु न युक्तम्। तर्हि फलावच्छिन्नव्यापाराबोधकत्वाद्धातोरकर्मकत्वं, धात्वर्थतावच्छेदकफल-शालित्वाभावाद्वृक्षादेरकर्मत्वं च स्यात्।

अत्राजां ग्रामं नयतीतिवद्द्विकर्मकत्वं स्यादिति नाशङ्कनीयम्। क्रियान्तार्थत्वे (धात्वर्थतावच्छेदक) फलद्वयाभावात्, तादृशक्रियानुकूलव्या-पारार्थत्वे च क्रियायामेव द्वितीयार्थवृत्तित्वान्वयात्। क्रियावच्छेदकसंयोगे तु वृक्षायेत्यादिचतुर्थ्यर्थस्योद्देश्यत्वस्यैवान्वयो न द्वितीयार्थस्य, व्युत्पत्तिवैत्र्यात्। चतुर्थीसमभिव्याहृतस्यैव सिचधातोस्तादृशव्यापारार्थत्वात्। अत एवाजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रामस्य न संप्रदानत्वम्। अत्र हि संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारः प्रेरणादिर्धात्वर्थः, द्वितीयार्थो वृत्तित्वम्। संयोगे तु ग्रामपदोत्तरद्वितीयार्थः क्रियायामजापदोत्तरद्वितीयार्थोऽन्वेति। तथैव व्युत्पत्तेः। तादृशफलभागित्वेन ग्रामादेरनुद्देश्यत्वान्न संप्रदानता। तथोद्देश्यत्वविवक्षायां ग्रामायाजां नयतीति भवत्येवेति दिक्।

परे तु त्यज्यमानद्रव्यस्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वम्। त्यागोऽत्र विलक्षणो ग्राह्यः। तेन विक्रयादौ क्रेत्रादेर्न संप्रदानत्वम्। कर्मणा दानकर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमिति 'कर्मणा' इत्यादिसूत्रार्थः। अत एव संप्रदीयतेऽस्मै इति संप्रदानसंज्ञान्वर्थैव। श्राद्धादौ पित्रादेर्न स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं किंतु प्रीतिभागितयेति संप्रदानत्वाभावेन संप्रदानचतुर्थ्यसंभवात् 'नमः स्वस्ति' इत्यादिना सूत्रान्तरेण तत्र चतुर्थी।-

एवं वृक्षायोदकमासिञ्चतीत्यादौ वृक्षादौ संप्रदानप्रयोगो गौणः चतुर्थीप्रात्यर्थः। अत एव शत्रवेऽस्त्रं मुञ्चति, मित्राय दूतं प्रोषयतीत्यादौ धात्वर्थातवच्छेदकफलभागित्वेनोद्देश्यत्वाभावेऽपि चतुर्थी। विभागानुकूलक्रियानुकूलव्यापारो मोचनम्। संयोगानुकूलक्रियानुकूलव्यापारः प्रेषणमिति धात्वर्थतावच्छेदकक्रियावच्छेदकसंयोगविभागरूपफलशालित्वेन शत्रुमित्रयोरनुद्देश्यत्वम्। इत्थं चोदकादिजन्यफलपल्लवाद्यस्त्रादि-जन्यदुःखादिदूतजन्यवार्ताज्ञानादि फलशालि-त्वेनोद्देश्यत्वमेव गौणं

वृक्षायेत्यादिचतुर्थीत्रयार्थः।-

न च गुरुप्रीत्युद्देशेन गुरुपुत्राय दत्ते गुरवे ददातीति स्यात्, तथा विवक्षायामिष्टत्वात्। अत एव रजकसंबन्धित्वस्य तात्पर्यविषयत्वे रजकस्य वस्त्रं ददातीति प्रयोगः। वस्त्रजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वस्य तत्त्वे तु रजकाय वस्त्रं ददातीति भवितव्यम्।-

न चैवं श्राद्धादावपि पित्रादेः प्रीतिभागित्वेनोद्देश्यत्वात् संप्रदानचतुर्थ्यैवोपपत्तेः 'नमः स्वस्ति' इत्यादि सूत्रान्तरं व्यर्थम्। यत्किंचित्क्रिया (कर्म) जन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वस्यैव गौणसंप्रदानत्वरूपतया नमः पदार्थादेः क्रियात्वाभावेन पृथक्सूत्रप्रणयनात्।-

नारदाय रोचते कलहः, वैश्याय शतं धारयतीत्यादौ तु न नारदादेः संप्रदानता किंतु 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः', 'धारेरुत्तमर्णः' इति सूत्राभ्यां संबन्धमात्रे चतुर्थी। तथा च चतुर्थ्या संबन्धो धातुना रुचिराख्यातेन विषयता बोध्यत इति नारदस्य रुचिविषयः कलह इत्याद्यस्यः, पुनर्दानमङ्गीकृत्य द्रव्यग्रहणं धारणं, वैश्यस्य शतकर्मकतादृशग्रहणाश्रय इत्यन्त्यस्यार्थः।

संप्रदानस्य कारकत्वं धात्वर्थतावच्छेदकफलनिष्पादकत्वेन ददस्वेत्यनुमतिप्रकाशनेन दातुरिच्छामुत्पाद्य दानसंपादनेन वेत्याहुः।

परे तु त्यागजन्यस्वत्वजनकस्वीकारवत्त्वं संप्रदानत्वम्। श्राद्धादौ पित्रोदर्न स्वीकारः। रुद्राय गां ददातीत्यादावपि गौणसंप्रदानत्वमुद्देश्य-त्वरूपमित्याहुः।

"कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् " इति पाणि निसूत्रम् । तत्क्रियाकरणीभूतेन तत्क्रियाकर्मणा यमभिप्रैति फलभागित्वेनोद्देशीकरोति स संप्रदानमिति वाक्यार्थः। करणीभूतकर्मजन्यफलभागित्वेनाद्देश्यत्वं संप्रदानत्वमिति फलितम्। ग्रामं गच्छतीत्यादौ गमनकर्मग्राम-जन्यसुखभागित्वेनोद्देश्यस्य चैत्रादेस्तत्क्रियायां संप्रदानत्वाभावात्तद्वारणाय करणीभूतेति। गमनक्रियायां ग्रामस्याकरणत्वान्न दोषः। दानादौ देयादिकं करणमिति प्रकृतिसंगतिपितृस्वर्गोद्देश्येन कृतगोदानस्थले दानजन्यफलभागित्वेनैवपितोद्देश्यः -नतुगोजन्यफलभागित्वेनेति न पित्रादेः संप्रदानत्वम् । अत एव पित्रे गां ददातीति न प्रयोगः। यदि चादृष्टद्वारादत्ता गौः पितुः स्वर्गमुत्पादयिष्यतीत्यभिसंधिस्तदा फले कर्मजन्यत्वमदृष्टद्वारकं ग्राह्यम् । अत एव न स्वस्मिन्स्वकर्तृकदानसप्रदानत्वापत्तिः। न वा चैत्रश्चैत्राय गां ददाति

प्रयोगप्रसंगः। वस्तुतो धात्वार्थतावच्छेदकत्वेन फलं विशेष्यम्। पितुः स्वर्गादिकं न तथेत्यदोषः। इत्थं च विप्राय गां ददातीत्यत्र संबंधित्वेन परेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः चैत्राय चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादिवारणाय परेति। स च धात्वर्थतावच्छेदकफलेऽन्वेति। वृत्तित्वं द्वितीयार्थः। तथा च गोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसविप्रसंबंधित्वेन परेच्छाविषयपूर्वकपरस्वत्वानुकूल-त्यागानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीः। यत्तु अत्र जन्यफलप्रकारकेच्छापूर्वकत्वं क्रियान्वयि चतुर्थ्यर्थः। व्युत्पत्तिवैचित्र्याच्च तदेकदेशे जन्यत्वे कर्मणो गवादेर्निरूपितत्व-संबंधेनान्वयः। तथा च विप्रविषयकगोनिरूपित-जन्यफलप्रकारकेच्छापूर्वक-गोवृत्तिस्वस्वत्वध्वंसपर-स्वत्वानुकूलत्यागानुकूल-कृतिमानित्यन्वयधीरिति। तन्न, गोजन्यफलस्य प्रकृते स्वरूपतया विप्रविषयिका या गोजन्यफलप्रकारकेच्छा तत्पूर्वकत्वस्य दानेऽसंभवात्। तादृशेच्छाया एव दानत्वात् , गौरवाच्चेति दिक् । एवं वृक्षायोदकमासिंचतीत्यादौ संयोगावच्छिन्नद्रवद्रव्यक्रियावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः वृत्तित्वेनेच्छाविषयत्वं चतुर्थ्यर्थः। स च धात्वर्थतावच्छेदके संयोगेऽन्वेति। वृत्तित्वरूपद्वितीयार्थोऽपि तादृशद्रवद्रव्यकियायाम्। एवं च वृक्षवृत्तित्वेनेच्छाविष-संयोगानुकूलद्रवद्रव्यवृत्ति-क्रियानुकूलव्यापारानुकूल-कृतिमानित्य-न्वयधीरिति। अत्र क्रियांतस्य धात्वर्थत्वे वृक्षस्य कर्मत्वं स्यात्। न तु जलस्य। क्रियाया वृक्षक्षयैव समवेतत्वात्। न चैवं पयसा क्षमासिंचतीत्यादौ कर्मत्वं न स्यात्। धात्वर्थताऽवच्छे दकक्रियाया वृक्षावृत्तित्वादिति वाच्यम्। अत्र क्रियांतस्यधात्वर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकद्रवदव्यसंयोगस्य वृक्षवृत्तित्वाद्द्रव्यसंयोग एव धात्वर्थ इति न युक्तम्। तर्हि फलावच्छिन्नव्यापाराबोधकत्वाद्धातोरकर्मकत्वम्। धात्वर्थतावच्छेदक फलशालित्वाभावात् वृक्षादेरकर्मकत्वं स्यात्। अत्राजां ग्रामं नयतीतिवद्द्विकर्मकत्वं स्यादिति नाशंकनीयम्। क्रियांतार्थत्वे धात्वर्थतावच्छेदकफलद्वयाभावात्। तादृशक्रियानुकूलव्यापारार्थत्वे च क्रियायामेव

द्वितीयार्थवृत्तित्वान्वयात् । क्रियावच्छेदकसंयोगे तु वृक्षायेत्यादिचतुर्थ्यर्थस्योद्देश्यत्वस्यैवान्वयः न द्वितीयार्थस्य। व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। चर्तुर्थीसमभिव्याहृतस्य सिचधातोस्तादृशव्यापारार्थत्वात्। अत एवाजां ग्रामं नयतीत्यत्र ग्रामस्य न संप्रदानत्वम् । अत्र हि संयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलव्यापारः प्रेरणधात्वर्थः, द्वितीयार्थो वृत्तित्वम्। संयोगे तु ग्रामपदोत्तरद्वितीयार्थः क्रियायामजापदोत्तरद्वितीयार्थेऽन्वेति। तथैव व्युत्पत्तेः। तादृशफलभागित्वेन ग्रामादेरनुद्देश्यत्वान्न संप्रदानता। तादृशफलभागित्वेनोद्देश्यत्वे तु उद्देश्यत्वविवक्षायां ग्राममजां नयतीति भवत्येवेति दिक् ॥ परे तु त्यज्यमानद्रव्यस्य त्वभागित्वेनोद्देश्यत्वं संप्रदानत्वम् । त्यागोऽत्र विलक्षणो ग्राह्यः। तेन विक्रयादौ क्रेत्रादेर्न संप्रदानत्वम् । कर्मणा दानकर्मणा यमभिप्रैतिससंप्रदानमिति 'कर्मणा' इत्यादिसूत्रार्थः। अत एवदीयतेस्मै इति संप्रदानसंज्ञान्वर्थैव। श्राद्धादौपि त्रादेः स्वत्वभागित्वेनोद्देश्यत्वम् । किंतु भागितयेति संप्रदानत्वाभावेन संप्रदानचतुर्थ भवात्। 'नमः स्वस्ति' इत्यादिना सूत्रांतेऽत्र चतुर्थी। एवं वृक्षायोदकमासिंचतीत्यादौ नप्रयोगो गौणः चतुर्थीप्राप्त्यर्थः। अत एव मुंचति, मित्राय दूतं प्रेषयतीत्यादौ धात्वर्थ फलकफलभागित्वेनो-देश्यत्वाभावेऽपिचतुर्थीप्र गानुकूलक्रियानुकूलव्यापारो मोचनम्। ससंदानुकूलक्रियानुकूलव्यापारः प्रेषणमिति धात्वर्थतावच्छेदकरूपफलजन्यफलशालित्वेन शत्रुमित्रयोरनुद्देश्यत्वम् । इत्थं चोदकादिजन्यफलपल्लवाद्यजन्यदुःखादिदूतजन्यवार्ताज्ञानादिफलशालित्वेनोद्देश्यत्वमेव वृक्षायेत्यादिचतुर्थीत्रयार्थः। न च गुरुप्रीत्युद्देश्येन गुरुपुत्राय दत्तायां गविगुरवे गां ददातीति स्यात् , तथा विवक्षाया मिष्टत्वात् । अत एव रजकसंबंधिनस्तस्य तात्पर्यविषयत्वे रजकस्य वस्त्रं ददातीति प्रयोगः। वस्त्रजन्यफलभागित्वेनोद्देश्यत्वस्य तत्त्वे तु रजकाय वस्त्रं ददातीति भवितव्यम् । न चैवं श्राद्धादावपि पित्रादेः प्रीतिभागित्वेनोद्देश्यत्वात्। संप्रदानचतुर्थ्यैवोपपत्तेः "नमः स्वस्ति" इत्यादि सूत्रांतरं व्यर्थम् । यत्किंचित्क्रियाकर्मजन्य-

फलशालित्वेनोद्देश्यत्वस्यैव गौणसंप्रदानत्वरूपतया नमः पदार्थादेः क्रियात्वाभावत्वेन पृथक्सूत्रप्रणयनात्। नारदाय रोचते कलहः, वैश्याय शतं धारयतीत्यादौ तु न नारदादेः संप्रदानता किंतु "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः", "धारेरुत्तमर्णः" इति सूत्राभ्यां संबंधमात्रे चतुर्थी। तथा च चतुर्थ्या संबंधो धातुना रुचिराख्यातेन विषतया बोध्यत इति। नारदस्य रुचिविषयः कलह इत्याद्यस्य। पुनर्दानमुंगीकृत्य द्रव्यग्रहणं धारणं वैश्यस्य शतकर्मकतादृशग्रहणाश्रय इत्थं तस्यार्थः संप्रदानस्य कारकत्वं धात्वर्थतावच्छेदकस्वत्वनिष्पादकत्वेन ददस्वेत्यनुमितिप्रकाशनेन दातुरिच्छामुत्पाद्य दानसंपादनेनैवेत्याहुः। परे तु त्यागजन्यस्व-त्वजनकस्वीकारकत्वं संप्रदानत्वम्। श्राद्धादौ पित्रादेर्न स्वीकारः। रुद्राय गां ददातीत्यादावपि गौणसंप्रदान-त्वमुद्देश्यत्वरूपमित्याहुः।

।। इति संप्रदानम् ।।

ध्रुवमपायेऽपादानम्। ध्रुगतिस्थैर्य्ययोरित्यस्मात्कुटादेः पचाद्यचि, ध्रुव स्थैर्य्ये इति पाठे तु इगुपधलक्षणे के वा निष्पन्नस्य ध्रुवशब्दस्य स्थैर्यार्थकत्वम्। विभागजनकव्यापारोऽपायशब्दार्थः। तथा च, विभागजनकव्यापारे ध्रुवं स्थिरं उक्तव्यापाराऽनाश्रयमिति यावत् यत्तदपादानंसञ्ज्ञकं भवतीति सूत्रार्थः। भाष्ये माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यादौ बुद्धिपरिकल्पितमपादानमाश्रित्यैव पञ्चमी साधनेन बुद्धिपरिकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धिपरिकल्पितोऽपि विभागो गृह्यते न केवलो वास्तवसम्बन्धपूर्वको वास्तव एवेति बोध्यम्। तथा च प्रकृतधातूपात्तविभागजनकव्यापाराऽनाश्रयत्वे सति प्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वमपादानत्वमिति फलितम्। सूत्रे ध्रुवग्रहणाऽभावे पचत्यादियोगे कर्तृसंज्ञायाश्चारितार्थ्येन, अपायविषये यत्कारकं तदपादानमित्यर्थसम्भवेनाऽपादानसंज्ञायाः कर्तृसंज्ञाऽपवादत्वेन कर्तुरपादानत्वाऽऽपत्तिरिति तद्व्यावृत्त्यर्थं ध्रुवग्रहणमित्यवसेयम्। उक्तञ्च हरिणा, अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम्। ध्रुवमेवाऽतदावेशात्तदपादानमुच्यते इति कैयटादयः॥

शेखरकृतस्तु, उक्तरीत्या ध्रुवपदस्य निश्चलार्थकत्वेन त्रस्तादश्वात्पतति धावतोऽश्वात्पततीत्यादौ त्रासधावनाऽऽश्रयत्वेनाऽनिश्चलत्वाद्ध्रुवत्वाऽभावेनाऽश्वस्याऽपादानत्वं न स्यादिति पूर्वपक्षं विधायाऽत्राऽध्रौव्यमविवक्षितं यतः सतोऽप्यविवक्षा भवतीति समाहितम्भाष्ये। अत्र पतधात्वर्थव्यापाराऽश्रयत्वरूपत्वादुक्ताऽध्रुवत्वस्याऽसत्त्वेन सतोऽध्रौव्यस्याऽविवक्षेति भाष्योक्ति रसङ्गतिमापद्येत। सिद्धान्तेऽपि त्वदुक्तध्रुवपदार्थकथनस्यैवोचित्येन भाष्योक्तस्याऽसङ्गतिः। लोकसिद्धनिश्चलाऽतिरिक्तेऽर्थे ध्रुवपदस्य शक्तिकल्पने गौरवञ्च। नचाऽन्यविधध्रुवत्वाऽभ्युपगमे अतंदावेशादिति हरिकारिकाया असङ्गतिरिति वाच्यम्। तत्राऽतदावेशादित्यस्य तदावेशाऽविवक्षणादित्यर्थेन तत्सङ्गतेः। अतोऽपाये गतिविशेषे सति यत् ध्रुवमवधिभावोपगमाश्रयत्वे सति अवधिभावोपगमातिरिक्तस्या-ऽवधित्वोपयोगिव्यापारस्याऽनाऽऽश्रयं तदपादानमिति सूत्रार्थः। त्रासादेरवधित्वोपयोगित्वाऽऽ-श्रयणादश्वस्याऽपादानत्वं न स्यादिति पूर्वपक्षः। वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ त्रासादेरसत्त्वान्न तस्याऽवधित्वो-पयोगित्वमिति समाधानम्। वृक्षस्य पर्णं पततीत्यादौ वृक्षस्य पर्णद्वारा पातजनकत्वेन प्राप्ताऽपादानत्वव्यावृत्त्यर्थं ध्रुवमपाये इति। सत्येवं अपायपदं कारके इत्यस्य क्रियाजनकत्वेन विवक्षित इत्यर्थे तात्पर्य्यग्राहकं बोध्यम्। ननु मेषपदोपात्तयोरेव

परस्परशब्दार्थत्वात्तयोरवधिभावो-पगमातिरिक्तव्यापाराऽनाश्रयत्वाऽभावेन परस्परान्मेषावपसरत इत्यत्राऽपादानत्वाऽनुपपत्तिरिति चेन्न। वाचकशब्दरूपोपाधिगतभेदस्य वाच्याऽर्थे आरोपात्तयोरप्यर्थयोर्भेदेन तदुपपत्तेः। त्रासाऽऽश्रयाऽभिन्ना-ऽश्वाऽपादानिका देवदत्तकर्तृवृत्तिपतनक्रियेति प्रथमवाक्याद्बोधः। धावनकर्त्रभिन्नाश्वापादानिकादेवदत्तकर्तृवृत्तिः पतनक्रियते द्वितीयतो बोधः। कुड्यापादानकपातकर्त्रभिन्नाऽश्वाऽपादानिका देवदत्तकर्तृवृत्तिपातक्रियते तृतीयतो बोधः। अन्यतरमेषाऽ-पादानिकान्यतरमेषकर्तृकाऽपसरणक्रियते चतुर्थतो बोधः। ननु विभागाश्रयस्याऽपादानत्वविधानाद्व्यधधात्वर्थे विभागस्य प्रवेशात्तद्योगे धनुषा विध्यतीत्यत्राऽप्यपादानत्त्वं दुर्वारमिति चेन्न। व्यधधातोर्निःसरच्छरजन्यबेधार्थत्वेन तद्योगेऽपादानत्वकरणत्वयोः प्राप्तयोः परत्वात्करणत्वस्यैव प्रवृत्तेः। ननु विभागाऽनुकूलव्यापारस्य त्यजधात्वर्थत्वेन तद्योगेऽप्यपादानत्वप्रसक्तेर्दुर्वारत्वाद्वृक्षं त्यजति खग इति प्रयोगो न स्यादिति चेन्न। तत्र व्यापारव्यधिकरणविभागस्यैव धात्वर्थत्वात्कर्मसंज्ञयाऽपादानत्वस्य बाधेन तथा प्रयोगोपपत्तेः। विभागाऽनुकूलव्यापारस्य स्पन्दधात्वर्थत्वेन तद्योगेऽपादानत्वं नाशङ्क्यम्। उक्तधातोर्विभागार्थत्वाऽनङ्गीकारादिति वृक्षे स्पन्दते इत्येव भवति। चलधातोर्विभागार्थत्वत्तद्योगेऽपादानत्वस्य सौलभ्येनाऽऽसनाच्चलित इति प्रयोगो भवत्येव। ननु सार्थस्य धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रय-त्वादपादानत्वाऽप्रसक्तयासार्थाद्धीयते इति प्रयोगो नोपपद्येतेति चेन्न। 'अपादाने चहीयरुहोरि'ति ज्ञापकात्कर्मप्रत्ययान्तहाधातु-प्रयोगेऽपादानत्वस्य ज्ञापनेन तदुपपत्तेः। कर्मसंज्ञायां कर्तृपदस्य स्वतन्त्रोपलक्षणत्वेन कर्मणि लकारे सार्थेन त्यज्यते देवदत्त इत्यर्थ इति दिक् ॥

ननु विभागस्य संयोगपूर्वकविश्लेषरूपत्वेन तस्याऽत्रासत्त्वाद्बुद्धिकृतस्य विभागस्य गौणत्वेनाऽग्रहणाच्च सूत्रेणाऽप्राप्त्या वार्त्तिकमिद-मावश्यकमित्याह-जुगुप्साविरामेति। जुगुप्सा, निन्दा, विरामो विरतिः, प्रमादोऽनवधानता, जुगुप्साद्यर्थकधातूनां प्रयोगेजुगुप्सादीनां यद्विषयकत्वेन विवक्षा तदपादानमिति तदर्थः। तस्यैवं विषयस्य क्रियाजनकत्वरूपकारत्वेनाऽविवक्षायां सम्बन्धित्वेन च विवक्षायां पापस्य जुगुप्सते इति भवत्वेव। एषां धातूनां स्वार्थविशिष्टवौद्धविश्लेषजनकनिवृत्तौ लक्षणया 'अपादाने पञ्चमीत्येव सिद्धौ वार्त्तिकमिदमुत्तरसूत्राणि च नावश्यकानीत्युक्तं भाष्ये॥

भीत्रार्थानां भयहेतुः। भयं भीस्त्राणं त्राः, क्विबन्तावेतौ, धातुनिर्देशे तु व्यधिकरणबहुव्रीहिराश्रयणीयः स्यात्। भीश्च त्राश्च भीत्रौ तावर्थौ येषान्ते भीत्रार्थास्तेषां भीत्रार्थानामित्येतत्फलितमाहभयार्थानामिति। हेतुतृतीयाऽपवादभूतोऽयं योगः। ननु भयार्थक धातुयोगे भयहेतोरपादानत्वविधानात्, कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे इति रामायणीयपद्ये कस्येतिभयहेतोरपादानत्वप्रसक्तया ततः कथं षष्ठ्युपपत्तिरितिचेन्न। कस्येत्यस्य संयुगेनाऽन्वयात्तस्य भयहेतुत्वाऽभावेना-ऽपादानत्वाप्रसक्तया तदुपपत्तेः। न च संयुगस्याऽपादानत्वाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। परत्वादधिकरणसंज्ञया-ऽपादानसंज्ञाया बाधेनोक्तापत्तेरयोगात्। अधिकरणत्वा-ऽविवक्षायामिष्टाऽऽपत्तिरेव पञ्चम्या इति बोद्धव्यम्। सूत्रे भीत्रार्थेत्यस्याऽसत्त्वे व्याघ्रं पश्यतीत्यादावपादानत्वाऽऽपत्तिः। न च कर्मसंज्ञयाऽपादानत्वबाधेन नोक्ताऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। कर्मत्वाऽविवक्षणे शेषषष्ठीं बाधित्वा पञ्चम्यापत्तेर्दुर्वारत्वादित्यलम्।।

वारणार्थनामीप्सितः। वारणं प्रवृत्तिविधातः सोऽर्थो येषां ते तथोक्तास्तेषां तथोक्तानाम्। ईप्सितशब्दस्य वारणार्थधात्वर्थफलाश्रयोऽर्थः। तथा च, प्रवृत्तिक्रियाप्रतिषेधाऽनुकूलव्यापाररूपवारणार्थकधातुयोगे तत्तत्क्रियाजन्यफलभागित्वेन तत्तत्क्रियाकर्तुरीप्सितस्याऽपादानत्वमिति सूत्राऽर्थः। यवेभ्यो गां वारयतीत्यादौ वारिधात्वर्थ व्यापारजन्य-संयोगादिरूपफलाश्रयत्वाद्यवादीनामपादानत्वात्तेभ्यः पञ्चमी। देवदत्तकर्तृवृत्तिर्गोवृत्तियवप्रतियोगिकविनाशाऽनुकूलभक्षण-रूपव्यापाराऽभावाऽनुकूलो व्यापार इति बोधः। एवं पुष्पेभ्य आतपं नाशयति, परस्वेभ्यः पाणिम्वारयति, कूपादन्धं वारयतीत्यादितः, देवदत्तकर्तृवृत्तिरातपनिष्ठपुष्पवृत्तिशुष्कीभावाऽनुकूलव्यापाराऽभावाऽनुकूल-व्यापार इति बोधः। पाणिनिष्ठपरस्ववृत्तिसंयोगाऽनुकूल-व्यापाराऽलुकूलव्यापारो देवत्तवृत्तिः। अन्धवृत्तिर्यः कूपवृत्यधः प्रदेशाऽवच्छिन्नसंयोगाऽनु-कूलक्रियारूपपतनाऽनुकूलव्यापारस्तदभावाऽनुकूल-व्यापारः कर्तृवृत्तिरिति बोधः। अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यतस्तु माणवककवृत्त्यग्निजन्यदाहाऽनु-कूलव्यापाराऽभावाऽनुकूलव्यापारो देवदत्तवृत्तिरितिबोधः।।

अन्तर्द्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति। अन्तर्द्धिरन्यकर्तृकस्वकर्म-कदर्शनाऽभावाऽनुकूलव्यवहितदेशस्थितिरूपस्तद्घटकं यत्कर्तृक-

दर्शनाऽभावमिच्छति तदपादानसंज्ञमित्यर्थस्तत्फलितमाह- व्यवधाने सतीति येनेत्यत्र कर्तरि तृतीया। नाऽत्र कृद्योगलक्षणा षष्ठी शङ्कनीया। उभयप्राप्तौ कर्मण्येव तद्विधानात्। प्रत्यासत्त्या आत्मनो गम्यमानत्वादस्त्युभयप्राप्तिरिति भावः। मात्तुर्निलीयते कृष्णः, अत्र मातृकर्तृकस्वकर्मकदर्शनेच्छा कृष्णवृत्तिरिति मातृशब्दादपादानत्वेन पञ्चमी। ननूक्तोदाहरणे व्यवहितदेशस्थितेर्धातुना प्रतिपादनेऽपिकथमिच्दाया लाभ इति चेन्न। आक्षेपेण तल्लाभात्। अन्तर्द्धौ किमिति। अयम्भावः, सूत्रे तदनुपादाने यत्कर्तृकदर्शनाऽभावमिंच्छति तदपादानमित्यर्थे चोरान्न दिदृक्षते इत्यत्र चोरकर्तृकस्वकर्मदर्शनाऽभावेच्छाया देवदत्तादिवृत्तित्वाच्चोर-शब्दादपादनत्वाऽऽपत्तिः। तदुपादाने तु व्यवधाने सतीत्यस्या-ऽप्यर्थकुक्षिप्रविष्टत्वेन प्रकृते तदभावान्नापत्तिरिति। सूत्रे येनेत्यस्याऽभावे स्वकर्मदर्शनाऽभावंय इच्छति तदपादानमित्यर्थे कर्तुरेवोक्ताऽऽपत्तिस्तत्सत्त्वे तु यत्कर्तृकेत्यर्थघटितोक्तार्थे न कर्तुस्तदापत्तिः। इच्छतिग्रहणाऽभावे यत्र दर्शनाऽभाव एव तत्रैवाऽपादानसंज्ञा स्यात्। तद्ग्रहणसत्त्वे तु अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकरणे दैववशाद्दर्शने सत्यप्युक्तसंज्ञा भवतीत्यलम्।।

अन्यारादिति। अत्राऽन्येत्यर्थग्रहणं तेनाऽन्यार्थकशब्दयोगे पञ्चमीति तदर्थः। अन्यार्थश्च भेदाऽऽश्रयो ननु भेदमात्रम्। अत एव घटाद्भिन्न इत्याद्युपपत्तिः। शेखरकारास्तु, 'पञ्चमीविभक्तेरि'त्यत्र विभागार्थकविभक्तपदेन भेदस्य व्याख्यानात् 'धुवमपाये' इति सूत्रे अपायशब्देन भेदस्याऽपि ग्रहणादपादाने पञ्चमीत्येव पञ्चमीसिद्धावन्येत्यर्थ ग्रहणमनादेयमित्याहुः।।

ननु सहाञ्चतीति सध्र्यङित्यत्र पञ्चम्यभावाय दिक्शब्दसाहचर्य्येण दिग्वाचकस्यैवाऽञ्चूत्तरपदकस्य ग्रहणाद्दिकशब्दयोगे पञ्चमीविधाना-देवऽञ्चुत्तरपदकयोगेऽपि पञ्चमीविधानसुलभत्वेन सूत्रे पृथगञ्चूत्तर-पदग्रहणम्व्यर्थमित्यत आह- अञ्चूत्तरपदस्येति।।

प्रभृतियोगे पञ्चमीति। प्रभृत्यर्थप्रयोगेऽपि पञ्चमीति तदर्थः। अपादाने पञ्चमीति सूत्रस्थं भाष्यमेवाऽत्र प्रमाणम्। तत्र हि, यतश्चाऽध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी कार्त्तिक्याआग्रहायणीमास इति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातुमिदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्त्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायाणीमास इत्युक्तम्। प्रभृतिशब्दाऽभावेऽपि तदर्थसत्तामात्रेण पञ्चमीत्यर्थकेनाऽनेन भाष्येण प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति वचनं बोध्यते। अन्यथा प्रभृतिपदाऽ-भावादुक्तवार्त्तिकस्य पञ्चम्यर्थमावश्यकत्वेन

तत्प्रत्याख्यानमसंगतं स्यात्। एवञ्च मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यन्तं ग्रहनक्षत्रतारागणचित्रितोऽन्तरिक्षलोक इत्यत्र प्रभृत्यर्थकाऽऽरभ्यशब्दयोगेऽपि पञ्चमी। अवीचिमार-भ्येत्यत्राऽऽरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्यर्थेन प्रभृत्यर्थकत्वाऽभावान्न पञ्चमीत्यलम्।।

ननु 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्याः' अत्र सूत्रे परस्परसाहर्य्यादपपर्योर्वर्जनार्थयोः कर्मप्रवचनीयसंज्ञकयोरेव ग्रहणात्तद्योगे 'पञ्चम्यपाङ्परिभिरि'ति पञ्चमीविधानेन (लक्षणप्रतिपदोक्त) परिभाषयाऽपपरिनिमित्तकसुबन्तस्यैव ग्रहणेन च पञ्चम्यैव समासस्य सिद्धत्वात् अपपरिसाहचर्य्यादुक्तपरिभाषया चाऽञ्चूत्तरपेनाऽपि अन्यारादिति विहितपञ्चम्यैव समासस्य सिद्धत्वाच्च पूर्वोक्तसूत्रस्थं पञ्चमीग्रहणं व्यर्थं सत् बहिश्शब्दस्य पञ्चम्यन्तेन समासविधानद्वारा बहिश्शब्दयोगेऽपि पञ्चमी भवतीति ज्ञापयतीत्याह- अपपरिबहिरिति समासविधाना-ज्ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्मीति। पञ्चम्यन्तेन समासविधाना-ज्ज्ञापकादिति तदर्थः। ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रि-कत्वात्क्वचिद्बहिश्शब्दयोगे षष्ठ्यपि। तेन करस्य करभो वहिरिति सिद्धमिति दिक् ।।

ननु 'पृथग्विनानाने'तिसूत्रेण विकल्पतृतीयाविधानात्तदभावपक्षे 'एनपा द्वितीया' इति प्रकृता द्वितीयैव स्यात्। अस्या वैकल्पित्वे पञ्चम्यपि, अस्याश्च नित्यत्वाद्विभक्तित्रयसमावेशो न स्यादिति तदर्थमन्यतरस्यां ग्रहणस्य समुच्चयार्थकत्वमावश्यकमित्याह- अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थमिति।

शेखरकृतस्तु, अत्र सूत्रेऽन्यतरस्यां ग्रहणं न द्वितीयासमुच्चयार्थकत्वं फलाऽभावात्। न च द्वितीयासमुच्चायार्थकत्वे विना वातं विना वर्षं केनेमौ पातितौ द्रुमावित्यत्र द्वितीया भवतीति वाच्यम्। ऋतेशब्दयोगे इव ततोऽन्यत्राऽपि दृश्यते इत्यनेनैव तत्र द्वितीयासिद्धेः। अत्र सूत्रे द्वितीयाया असम्बन्धादेव भाष्यकृता नोक्तो द्वितीयासमुच्चयः। यद्यत्र द्वितीया सम्बन्धः स्यात्तदा 'करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्ये'ति सूत्रेऽपि पञ्चमीसमुच्चयार्थम्प्रकृताऽन्यतरस्यां ग्रहणस्य सम्बन्धाऽऽवश्य-कत्वात्तत्राऽपि द्वितीया समुच्चयः स्यादिति तद्भावः। पञ्चम्या अधिकारे द्वितीयाषष्ठीविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः, दक्षिणेन ग्रामं दक्षिणतो ग्रामस्येति भाष्यात् 'षठ्यतसर्थप्रत्ययेने'त्यत प्राक् 'एनपा द्वितीये'ति सूत्रमिति सूचितम्। अन्यथा सूत्रपाठक्रमत्यागे न्यायप्राप्तषष्ठीपूर्वनिपाताऽकरणे च न किमपि बीजम्। एवञ्चान्यतरस्यां ग्रहणस्य नैव द्वितीयासमुच्चयार्थ-

कत्वमित्याहुरित्यलम्।। इति पञ्चमी।।

अपि च अपादानत्वविवेचनम्।

परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वमपादानत्वम्।

वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पतनाश्रयस्य पत्रादेरपादानत्ववारणाय पर कीयेति। अत्र पञ्चम्या विभागजनकत्वमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चाभिधीयते। विभागे अन्योन्याभावे च वृक्षोऽधिकरणत्वेनान्वीयते। एवं च वृक्षवृत्तिविभागजनकवृक्षवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगिता-वच्छेदकपतनाश्रयः पत्रमित्यन्वयधीः।

अत्र च धात्वर्थतानवच्छेदकत्वेन विभागो विशेष्यः। तेन वृक्षं त्यजति खग इत्यादौ वृक्षस्य नापादानत्वम्।

यत्तु विभागावच्छिन्नक्रियायाः त्यजधत्वर्थतया विभागे विशिष्टक्रियाया जनकत्वाभावान्न तत्र तथेति। तदसत्। तथा सत्यधःसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव पतधात्वर्थतया वृक्षपर्णविभागे पर्णाधःसंयोगस्याजनकत्वादसंभवापत्तेः। तदुपलक्षितजन्यत्वं चोभयत्र समानमिति।

एवं च ग्रामाद्गच्छतीत्यादौ गमनादिजन्यविभागाश्रयत्वेन ग्रामादेरपादानत्वम्। **'ध्रुवमपायेऽपादानम्'** इति पाणिनिसूत्रम्। अपाये विभागे ध्रुवं निश्चलं तद्विभागजनकक्रियाशून्यमिति तदर्थः। धावतोऽश्वात्पततीत्यादौ तु पञ्चमी नैतत्सूत्रेणानुशिष्टा तदर्थं वक्तव्यान्तरं विधेयम्।

वस्तुतस्तु विभागजनकत्वं यत्र क्रियायान्वीयते तत्क्रियाशून्यत्वमर्थः। तेन धावतोऽश्वात्पततीत्यादौ न काप्यनुपपत्तिः। तत्र पतनक्रियायामेव पञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयेनाश्ववृत्तिधावनक्रियायां तदनन्वयादिति।

विभागे ध्रुवमवधिभूतमपादानमित्यर्थः। अवधित्वं च स्वरूपसंबन्धविशेषःप्रतीतिबलात्। तेन धावतोऽश्वात्पततीत्यादौ सक्रियाश्वादेरपादानत्वं नानुपपन्नम्। अत एव वृक्षपर्णयोः क्रियया पत्रस्य विभागेऽपि वृक्षस्यावधित्वोपपत्तिरिति तु कश्चित्।

वृक्षाद्विभजत इत्यादौ तु विभागावधित्वमपादानत्वमवधित्वमवधिमत्त्वं वा स्वरूपसंबन्धरूपं पञ्चम्यर्थः। एवं च वृक्षाद्यवधिकविभागाश्रयः पर्णमित्यन्वयबोधः। न चैवं स्वस्माद्विभजत इत्यपि स्यादिति वाच्यम्।

स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्येव स्वावधिकत्वविशिश्टविभागाश्रयत्वस्य स्वस्मिन्नभावात्। इत्थं चापादानपदं पञ्चमी च नानार्थमेवेति।

न चैवं परकीयस्पन्दजन्यविभागाश्रयत्वेन वृक्षात्पर्णं स्पन्दत इत्यपि स्यादिति वाच्यम्। परकीयक्रियेत्यत्र क्रियापदेन सकर्मकधात्वर्थस्य विवक्षितत्वात्।

व्याघ्राद्बिभेति शत्रोः परित्रायते इत्यादौ पञ्चमी नापादाने किं तु **'भीत्रार्थानां भयहेतुः'** इति सूत्रेणानुशिष्टायाः पञ्चम्या हेतुत्वमर्थः। धातो-र्यथायथं भयं भयाभावश्चार्थः। पञ्चम्यर्थश्च हेतुत्वं धात्वर्थे भये धात्वर्थतावच्छेदके च भयेऽन्वेति। आख्यातार्थश्चाश्रयत्वं। परित्राणानुकूलव्यापारश्च। इत्थं च हेतुपञ्चम्यैवोपपत्तौ पृथक्सूत्रप्रणयनं तस्यैव प्रपञ्चार्थमिति बोध्यम्। तथा च व्याघ्रहेतुकभयाश्रयः शत्रुहेतुकभया-भावानुकूलव्यापारवानिति चान्वयधीः।

एवं कूपादन्धं वारयतीत्यादौ पञ्चम्याः पतनं, द्वितीयाया धात्वर्थक-देशप्रतिबन्धान्वितं वृत्तित्वं, धातोश्च प्रतिबन्धानुकूलव्यापारोऽर्थः। (आख्यातस्य कृतिः) तथा चान्धवृत्तिकूपपतनप्रतिबन्धानु-कूलव्यापारानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थस्तु न युक्तः, यत्र कूपे कस्यापि पतनमप्रसिद्धं तत्रासंभवात्। अत एव द्वितीयायाः पतनं पञ्चम्या धात्वर्थान्वयिवृत्तित्वं धातोश्चाभावानुकूलव्यापारोऽर्थः। तथा च कूपवृत्त्यन्धपतनाभावानुकूल-व्यापारविषयकयत्नवानित्यर्थोऽपि न युक्तः, यदन्धस्य पतनमप्रसिद्धं तत्रासंभावत्। किं तु धातोरभावानुकूलव्यापारः, पञ्चम्यावृत्तित्वं, द्वितीयायाः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वा धात्वर्थतावच्छेदकीभूताभावान्वितमर्थः। अभावश्च कूपादिसमभिव्याहारा-दिवशात्पतनादिना संबन्धेन बोध्यः। एवं च पतनादिसंबन्धेन कूपवृत्त्यन्धप्रतियोगिकाभावानुकूलव्यापारविषयक-यत्नवानित्यन्वयधीः। एवमेतस्मात्सविषान्नदमुं मित्रं वारयतीत्यादौ यत्सविषान्नस्य यन्मित्रस्य भोजनमप्रसिद्धं तत्रापि भोजनादिसंबन्धेन सविषान्नवृत्तिमित्रप्रति-योगिकाभावानुकूलव्यापारविषयकयत्नवानित्यन्वयधीः।

कूपादन्धमित्यत्र सविषान्नादमुं मित्रमित्यत्र च यथायथं पतनं भोजनमभावानुकूलव्यापारश्चार्थः। पञ्चम्याश्च यथायथं द्वितीयार्थकर्तृ-त्वान्वितद्वित्वविशिष्टं वृत्तित्वं कर्मत्वं चार्थः। द्वितीययोः कर्तृत्वमर्थः। धात्वर्थतावच्छेदकीभूते चाभावे धात्वर्थस्य पतनादेरधिकरणत्वेन द्वित्वावच्छिन्नस्य पञ्चम्यर्थवृत्तित्वादिद्वितीयार्थकर्तृकत्वोभयस्य च प्रतियोगित्वेनान्वयो

व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। एवं च पतनसामान्ये कूपवृत्तित्वान्धकर्तृकत्वोभयाभावानुकूलव्यापारविषयकयत्नवानित्याद्यस्य, भोजनसामान्ये सविषान्नकर्मकत्वमित्रकर्तृकत्वोभयाभावानुकूलव्यापारविषय-कयत्नवानिति द्वितीयस्य बोधः।

एवमेवाकाशं न पश्यति घट इत्यादावाकाशविषयकदर्शनस्य घट-वृत्तिदर्शनस्य चाप्रसिद्धया वक्ष्यमाणरीत्याऽन्वयबोधो द्रष्टव्य इति। तत्र द्वितीयया विषयित्वरूपं कर्मत्वं लक्षणया च घटवृत्तित्वं द्वित्वं च बोध्यते। धातुना चालौकिकभिन्नं जन्यं प्रत्यक्षं, तत्रैव द्वित्वावच्छिन्नद्वितीयार्था-न्वितनञर्थस्यान्वयः। आख्यातस्य तादृशोभयाभावान्वितं निरूपकत्वमर्थः। तथा चालौकिकभिन्नजन्यप्रत्यक्ष-सामान्यवृत्त्याकाशवि-षयित्वघटवृत्तित्वोभया-भावनिरूपको घट इत्यन्वयबोधः।

न चाकाशं न पश्यत्यभाव इत्यादौ समवायसंबन्धेना-भाववृत्तित्वाप्रसिद्धया नोक्तक्रमेण समञ्जसमिति वाच्यम्, तत्र हि धातोर्निरुक्तलौकिकप्रत्यक्षप्रतियोगित्वं समवायश्चार्थः। द्वितीयायाश्च विषयिप्रतियोगिकत्वमभावानुयोगित्वं त्रित्वं चार्थः। एकदेशे च विषयित्वे प्रकृत्यर्थस्याकाशादेर्निरूपकत्वेनान्वयः। तथा च समवायसंबन्धसामान्ये आकाशविषयिप्रतियोगिकत्वनिरुक्त-लौकिकप्रत्यक्षप्रतियोगिकत्वाभावानुयो- गिकत्वैतत्रित्वावच्छिन्नस्य योऽभावस्तन्निरूपकोऽभाव इत्यन्वयबोधः।

केचित्तु तत्र धातोर्निरुक्तलौकिकप्रत्यक्षसमवायोऽर्थः। द्वितीयायाश्च विषयिप्रतियोगिकत्वमभावानुयोगिकत्वं चार्थः। विषयित्वे च एकदेशे प्रकृत्यर्थस्याकाशस्य निरूपकतयाऽन्वयः। तथा च निरुत्तलौकिक-प्रत्यक्षसमवाये आकाशविषयिप्रतियोगिकत्वा-भावानुयोगि-कत्वोभयत्वावच्छित्रस्य योऽभावस्तन्निरूपकोऽभाव इत्यन्वयबोधः।-

अनयैव दिशा अप्रसिद्धिस्थले बोधो द्रष्टव्य इत्यपि वदन्ति।

हिमवतो गङ्गा प्रभवति इत्यादौ न पञ्चम्या हेतुत्वं धातुना च उत्पत्तिर्बोध्यते। तथा सति **'जनिकर्तुः प्रकृतिः'** इत्यत एव उपपत्तौ **'भुवः प्रभवः'** इति सूत्रप्रणयनवैयर्थ्यात्। किं तु प्रकर्षेण भवनं प्रभवः प्रकाशः आद्यबहिःसंयोग इति यावत्। स एव धात्वर्थः। बहिःपदार्थः प्रकृते भूखण्डमेव। पञ्चम्यर्थश्च संयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वमाख्यातार्थ आश्रयता। तथा च

हिमालयसंयोगध्वंसाव्यवहितोत्त-रक्षणवर्त्याद्यपृथिवीसंयोगाश्रयतावती गंगेत्यन्वयधीः वैकुण्ठात्काशीतो वा गंगाप्रभवतीत्य प्रयोगात् अव्यवहितेति आद्येतिच। वैकुण्ठसंयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणे भूसंबन्धस्य काशीसंयोगध्वंसा-व्यवहितोत्तरक्षणे चाद्यस्य तस्याभावात्। वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्येत्यादावपि स एव धात्वर्थः। परंतु अत्र वल्मीकाग्रोर्ध्वदेशो बहिःपदार्थ इति विशेषः।

कृष्णात्पराजयते शिशुपालः, अध्ययनात्पराजयते बालः, इत्यादौ च धातोरसहिष्णुता पञ्चम्याः कर्मत्वमाख्यातस्याश्रयत्वमर्थः। श्रीकृष्णं न सहते अध्ययनं न सहत इति तदर्थविवरणात्। असहिष्णुता च द्वेषविशेषोऽभि-भवाशक्यत्वज्ञानमशक्यत्वज्ञानं वा। इत्थं च श्रीकृष्णविषयकद्वेषवान् श्रीकृष्णविषयकाभिभवाशक्यत्वज्ञानवान् वा इत्याद्यस्य अध्ययनविषय-काशक्यत्वज्ञानवानित्यन्त्यस्य बोधः।

विप्राद्धनमादत्ते इत्यादौ पञ्चम्या यथेष्टविनियोगोऽर्थो न तु स्वत्वं चौराद्धनमादत्ते इत्यादौ चौरस्य स्वत्वाभावेन तदसंभवासत्। धातोरपि यथेष्टविनियोगफलकस्वीकारोऽर्थो न तुं स्वत्वजनकस्वीकारः, विप्राद्धनमादत्ते चौर इत्यादौ चौरस्य तदसंभवात्। पञ्चम्यर्थस्य विनियोगस्य चाव्यवहितोत्तरत्वसंबधेन धात्वर्थतावच्छेदकविनियोगेऽन्वयः। अव्यवहितोत्तरत्वं च स्वसमानविषयकपुरुषान्तरीयविनियोगव्यवहितभिन्नत्वं, तेन शूद्रतः प्रतिगृह्य विप्रेण दत्तं धनमादत्तरि शूद्रादादत्ते इति न प्रयोगः। इत्थं च विप्रीययथेष्टविनियोगाव्यवहितोत्तरधनवृत्तियथेष्टविनियोगफल-कस्वीकारवानित्यन्वयबोधः।

अधर्माज्जुगुप्सत इत्यत्र पञ्चम्याः कर्मत्वं धातोर्निन्दार्थः। अधर्मं निन्दतीत्यर्थः। अधर्माद्विरमतीत्यादौ धातोः करणानन्तरमकरणं पञ्चम्याः कर्मत्वमर्थः। स च करणेऽकरणेचान्वेति। अधर्मं कृत्वा पुनर्न करोतीत्यर्थः। एवं धर्मात्प्रमाद्यतीत्यादौ पञ्चत्या विषयित्वं धातोरनवधानमाख्यातस्य चाश्रयत्वमर्थः। धर्मविषयकानवधानाश्रय इत्यन्वयधीः।

उपाध्यायादन्तर्धत्ते शिष्य इत्यादौ धातोः स्वविषयक-प्रत्यक्षविरोधिव्यापारः, पञ्चम्याः संबन्धित्वं धत्वर्थतावच्छेदकप्रत्यक्षान्वितम्, आख्यातस्य कृतिरर्थः। उपाध्यायसंबन्धिस्वविषयकप्रत्यक्षविरोधि-व्यापारानुकूलकृतिमानिति चान्वयधीः।

दण्डाद्घटः धूमादग्निमानित्यादौ पञ्चमी [illegible] क्रियायोगाभावात्।

किंतु जनकत्वज्ञापकत्वरूपे हेतुत्वे जन्यत्वज्ञाप्यत्वरूपे वा हेतुमत्त्वे हेताविति सूत्रेणानुशिष्टा। न चैवं जनिकर्तुः प्रकृतिरिति सूत्रं व्यर्थम्। काष्ठात्पचतीत्यादाविव दण्डाज्जायत इत्यादावपि उत्पत्तिरूपधात्वर्थनिरूपितहेतुत्वार्थकपञ्चम्या हेताविति सूत्रेणैव संभवादिति वाच्यम्। उत्पत्तेरहेतुकत्वेऽपि सावधिकत्वादुत्पत्तिनिरूपितता-दृशस्वरूपसंबन्धस्य हेतुत्वादन्यत्वेन हेताविति सूत्रेण पञ्चम्या अलाभात्।।

एवमपि परक्रयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वमपादानत्वम्।

वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पर्णादेरपादानत्ववारणाय परकीयेति। अत्र पञ्चम्या विभागजनकत्वमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चार्थः। विभागेऽन्योन्याभावे चाधिकरणत्वेन वृक्षोऽन्वेति। तथा च वृक्षवृत्तिविभागजनकवृक्षवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकपतनाश्रयः पर्णमिति वाक्यार्थः। तथा च 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' इति पाणिनिसूत्रम्। अपाये विभागे ध्रुवं निश्चलं प्रकृतपञ्चम्यर्थविभागजनकत्वा-न्वयिक्रियाशून्यमिति तदर्थः। तेन धावतोऽश्वात्पततीत्यादावश्वादेः पुरुषनिष्ठविभागहेतुक्रियावत्त्वेऽपि प्रकृतपञ्चम्यर्थविभागजनकत्वान्वयिनी या पतनक्रिया तच्छून्यत्वमव्याहतम्। स्पन्दजन्यविभागाश्रयत्वेन वृक्षादेरपादानत्वे वृक्षात्पर्णं स्पन्दत इत्यपि स्यादतः क्रियते सकर्मकधात्वर्थपरम्।

व्याघ्राद्बिभेतीत्यादौ पञ्चमी नापादानत्वे, किंतु हेतुत्व इत्यग्रे वक्ष्यते। धात्वर्थतानवच्छेदकत्वेन विभागो विशेष्यः। तेन वृक्षं त्यजति खग इत्यादौ वृक्षस्य नापादानत्वम्।

यत्तु विभागावच्छिन्नक्रियायास्त्यजधात्वर्थतया विभागे विभागविशिष्टक्रियाजन्यत्वाभावान्न दोष इति तन्न। तर्हि अधः संयोगावच्छिन्नक्रियाया एव पतत्यर्थ वृक्षपर्णविभागेऽधः संयोगविशिष्टक्रियाया अजनकत्वादसंभवापत्तेः। विभागे फलोपलक्षितव्यापारजन्यत्वमुभयत्र तुल्यमिति दिक्।

वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागावधित्वमपादानत्वम्, अवधित्वं स्वरूपसंबन्धरूपं पञ्चम्यर्थः। अपाये विभागे ध्रुवम् अवधिभूतमपादानमित्यपि पाणिनिसूत्रार्थः। तथा च वृक्षनिष्ठावधिता-निरूपकविभागाश्रयः पर्णमित्युक्तवाक्यार्थः। न चैवं स्वस्माद्विभजत इत्यपि स्यात्। स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्येव स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्यापि

स्वस्मिन्नभावात्। इत्थं चापादानपदं पञ्चमी च नानार्थमेवेति बोध्यम्। धावतोऽश्वात्पततीत्यादावपि अवधित्वमेव पञ्चम्यर्थ इत्यपि कश्चित्।

व्याघ्राद्बिभेति, शत्रोः परित्रायत इत्यादौ पञ्चमी नापादाने किंतु 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति सूत्रेणानुशिष्टा हेतुत्वार्थिका। धातोश्चयथायथं भयं भयाभावश्चार्थः। पञ्चम्यर्थहेतुत्वं धात्वर्थे भये धात्वर्थतावच्छेदके च भयेऽन्वेति। आश्रयत्वं व्यापारश्च यथायथमाख्यातार्थः। तथा च व्याघ्रहेतुकभयाश्रय इत्याद्यस्य शत्रुहेतुकभया-भावानुकूल-व्यापारवानित्यन्त्यस्यार्थः। इत्थं च हेतुपञ्चम्यैवोपपत्तौ पृथक्सूत्रं प्रपञ्चार्थमिति बोध्यम्।

एवं कूपादन्धं वारयतीत्यादौ पञ्चम्या अधःसंयोगानुकूलक्रियायारूपं पतनं, द्वितीयाया धात्वर्थव्यापारान्वितं वृत्तित्वम्, धातोः विरोधिव्यापारोऽर्थः। तथा चान्धवृत्तिकूपादिनिष्ठाधः संयोगानुकूलक्रियाविरोधि-व्यापारविषयककृतिमानिति वाक्यार्थः संपद्यते। स न युक्तः। यत्र हि त्रिक्षणावस्थायिनि खण्डकूपे परमाण्वादेरधःसंयोगो मानाभावेनासिद्धः तत्रासंभवात्। अत एव द्वितीयायाः पतनं पञ्चम्या धात्वर्थतावच्छेदका-भावान्वयि वृत्तित्वं धातोरभावानुकूलव्यापारोऽर्थः। तथा च कूपवृत्त्यन्धपतनाभावानुकूलव्यापार-विषयकयत्नवानित्यन्वयोऽप्यपास्तः। यदन्धस्य पतनमप्रसिद्धं तत्रासंभवात्। किंतु धातोरभावानुकूलव्यापारः पञ्चम्या वृत्तित्वं द्वितीयायाः प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं वा धात्वर्थतावच्छेद-कीभूताभावान्वितमर्थः। अभावश्च कूपादिसमभिव्याहारात्पतनादिना तज्जन्याधप्रतियोगिकाभावा-नुकूलव्यापारविषयकयत्नवानिति वाक्यार्थः। एवमेतस्मात्सविषादन्नादिदं मित्रं वारयतीत्यादौ यत्सविषान्नस्य सन्मित्रस्य च भोजनमप्रसिद्धं तत्रापि भोजनसंबन्धेन सविषान्नवृत्तिमित्रप्रतियोगिका-भावानुकूलव्यापारविषयककृतिमानित्यन्वयधीः।

परे तु कूपादन्धं वारयतीत्यत्र सविषादन्नदिदं मित्रमित्यत्र च धातोः पतनमाद्ये, द्वितीये भोजनम्, अभावानुकूलव्यापारश्चोभयत्रार्थः। पञ्चम्या अवच्छिन्नत्वमाद्ये द्वितीये कर्मत्वमुभयत्र द्वित्वं चार्थः। द्वितीयायाश्च कर्तृत्वमर्थः। धात्वर्थतावच्छेदकीभूताभावे धात्वर्थपतनादेरधिकरणत्वेन, द्वित्वावच्छिन्नस्य पञ्चम्यर्थद्वितीयार्थकर्तृत्वोभस्य च प्रतियोगित्वेनान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। तथा च पतनसामान्ये यः कूपावच्छिन्नत्वान्ध-कर्तृत्वोभयप्रतियोगिकाभाव-स्तदनुकूलव्यापार-विषयकयत्नवानिति आद्यस्य, यः भोजनसामान्ये

सविषान्नकर्मत्वमित्रकर्तृत्वोभयप्रतियोगिकाभावस्तनुकूल-व्यापारविषयकयत्नवानिति द्वितीयस्यार्थः।

आकाशं न पश्यति घटश्चैत्रो वेत्यादौ द्वितीयया विषयित्वं लक्षणया घटादिवृत्तित्वं द्वित्वं च बोध्यते। धातुना लौकिकविषयि-त्वावच्छिन्नचाक्षुषप्रत्यक्षम्। तथा च लौकिकचाक्षुषप्रत्यक्षसामान्ये य आकाशविषयित्वघटादिवृत्तित्वोभयाभावः तत्प्रतियोगिनिरूपको घट इत्यर्थः। आकाशविषयकचाक्षुषोपनीतभानेऽपि लौकिकविषयित्वावच्छेदे-नाकाशविषयित्व-चैत्रवृत्तित्वोभयाभावसत्त्वान्न दोषः। एवमन्यत्राप्रसिद्धिस्थले बोध्यमित्याहुः।

हिमवतो गङ्गा प्रभवतीत्यादौ पञ्चम्या हेतुत्वं धातोरुत्पत्तिरर्थ इति न युक्तम्। तर्हि 'जनिकर्तुः -' इत्यत एवोपपत्तौ 'भुवः प्रभवः' इति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। किंतु प्रकर्षेण भवनं प्रकाशः आद्यबहिः संयोगरूपो धात्वर्थः। बहिः पदार्थः प्रकृते भूखण्डम्। पञ्चम्यर्थः संयोगध्वंसाव्यवहितो-त्तरक्षणवृत्तित्वम्। आख्यातार्थ आश्रयत्वम्। तथा च हिमालयसंयोगध्वं-साव्यवहितोत्तरक्षणवृत्त्याद्य-पृथिवीसंयोगाश्रयत्ववती गङ्गेत्यर्थः। वैकुण्ठात्का-शीतो वा गङ्गा प्रभवतीत्यप्रयोगादव्यवहितेति, आद्येति च। वैकुण्ठसंयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणे भूसंबन्धस्य काशीसंयोग-ध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणे आद्यस्य तस्याभावाददोषः। 'वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य' इत्यादावप्येवमेव। तत्र बहिःपदार्थो वल्मीकाग्रोर्ध्वदेश इति विशेषः।

कृष्णात्पराजयते शिशुपालः अध्ययनात्पराजयते बाल इत्यादौ धातोरसहिष्णुता, पञ्चम्याः कर्मत्वमाख्यातस्याश्रयत्वमर्थः। श्रीकृष्णं न सहते, अध्ययनं न सहते इतिविवरणात्। असहिष्णुता च द्वेषः, अभिभवाशक्यत्वज्ञानम्, अशक्यत्वज्ञानं वा। तथा च श्रीकृष्णविषयकाभिभ-वाशक्यत्वज्ञानवान् शिशुपालः कृष्णविषयकद्वेषवान् वेत्याद्यस्य, अध्ययन-विषयकाशक्यत्वज्ञानवान् बाल इत्यन्त्यस्यार्थः।

विप्राद्धनमादत्ते इत्यादौ पञ्चम्या यथेष्टविनियोगोऽर्थोनतु स्वत्वं चौराद्धनमादत्ते इत्यादौ चौरस्य स्वत्वाभावेन तदसंभवात्। धातोरपि यथेष्टविनियोगफलकस्वीकारोऽर्थो न तु स्वत्वजनकस्वीकारः। विप्राद्धनमादत्ते चौर इत्यादौ चौरस्य तदसंभवात्। पञ्चम्यर्थश्च विनियोगोऽव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन धात्वर्थतावच्छेदके विनियोगेऽन्वेति। अव्यवहितोत्तरत्वं च स्वसमानविषय-

कपुरुषान्तरीयविनियोग-व्यवहितभिन्नत्वम्। तेन शूद्रतः प्रतिग्रहीत्रा विप्रेण दत्तं धनमादातरि शूद्रदादत्त इति न प्रयोगः। इत्थं च विप्रीययथेष्टविनियोगा-व्यवहितोत्तरधनवृत्तियथेष्टविनियोगफलकस्वीकारवानित्यर्थः।

अधर्माज्जुगुप्सत इत्यत्र पञ्चम्याः कर्मत्वं धातोर्निन्दार्थः। तथाचाधर्मं निन्दतीत्यर्थः। अधर्माद्विरमतीत्यत्र धातोः करणानन्तरमकरणं पञ्चम्याः कर्मत्वमर्थः। स च करणेऽकरणे चान्वेति। तथा चाधर्मं कृत्वा पुनर्न करोतीत्यर्थः। धर्मात्प्रमाद्यतीत्यादौ पञ्चम्या विषयत्वं धातोरनवधानमाख्यातस्याश्रयत्वमर्थः। धर्मविषयकावधानाभावाश्रय इति वाक्यार्थः।

उपाध्यायादन्तर्धत्ते शिष्य इत्यादौ धातोः स्वविषयकप्रत्यक्षविरोधिव्यापारः पञ्चत्याः संबन्धित्वं धात्वर्थतावच्छेदकप्रत्यक्षान्वितमाख्यातस्य कृतिरर्थः। तथाचोपाध्यायसंबन्धिस्वविषयकप्रत्यक्षविरोधिव्यापारानुकूलकृतिमानिञ्छष्य इति वाक्यार्थः।

दण्डाद्धटः, धूमाद्वह्निमानित्यादौ तु पञ्चमी नापादाने, क्रियायोगाभावात्। किंतु जनकत्वज्ञापकत्वरूपे हेतुत्वे जन्यत्वज्ञाप्यत्वरूपे हेतुमत्त्वे वा 'हेतौ' इति सूत्रेणानुशिष्टा। नचैवं 'जनिकर्तुः' इति सूत्रं व्यर्थम्, काष्ठात्पचतीत्यत्रेव दण्डाज्जायत इत्यादावप्युत्पत्तिनिरूपित-हेतुंत्वार्थकपञ्चम्याः 'हेतौ' इति सूत्रेणैव संभवादिति वाच्यम्। उत्पत्तेरहेतुकत्वेऽपि सावधिकत्वव्यवहारा-दुत्पत्तिरूपधात्वर्थनिरूपित-स्वयपसंबन्धस्य हेतुत्वानात्मकतया 'हेतौ' इति सूत्रेण तदर्थकपञ्चम्या असंभवादिति।।

154

अथ बहुव्रीहिसमासप्रकरणम्

शेषो बहुव्रीहिः। असर्वोपयोगार्थकाच्छिषेः कर्मणि घञा निष्पन्नस्य सूत्रघटकशेषपदस्योपयुक्तादन्यपरत्वेन यस्य पदस्याऽर्थस्य वा पूर्वत्रोपयोगस्तस्य पूर्वमप्रसिद्धिमभिधाय भाष्यकृता सिद्धान्तितं त्रिकतः शेष इत्येतन्मूलकव्याख्यानात् शेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वाच्च तेन प्रथमान्ताऽपेक्षशेषस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम्। पदतः शेषस्य ग्रहणे सामान्यतो विशेषतो वा यस्य पदस्योपयोग-स्तदन्याऽप्रसिद्धिः, सुप्सुपे' त्यत्र सामान्यतः द्वितीयाश्रिते' त्यादौ विशेषत उपयोगः। अर्थोऽपि, पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽन्य-पदार्थप्रधानत्वे चाऽव्ययवीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानत्वे तत्पुरुषः, प्रसिद्ध एव, अतो यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेष इति विवक्षितमितिभावः। सप्शेषः प्रथमान्तमिति।

ननूक्तप्रकारेणप्रथमान्तस्य बहुब्रीहिरिति सिद्धम्, तत्कथं, (प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमया) इति तत्पुरुषसमासप्रकरणस्थवार्त्तिकेन प्रगत आचार्य इत्यादौ प्रथमान्तस्य तत्पुरुषसमासविधानादिति चेन्न। उक्तवार्त्तिकेन प्रथमान्तेन प्रादीनामुक्तसमासविधानेऽपि प्रथमान्तस्योक्तसमासाविधानामिति भावः। न च कण्ठे काल इत्यादौ व्यधिकरणपदस्यापि बहुब्रीहिदर्शना-त्प्रथमान्तस्यैवोक्तसमास इत्ययुक्तमिति वाच्यम्। तत्र तत्र ज्ञापक-साध्यबहुब्रीहेर्दृष्टत्वात्।।

इत्थमपि परकीयक्रियाजन्यविभागाश्रयत्वमपादानत्वम् । वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ पत्रादेरपादानत्ववारणाय परकीयेति। अत्र पंचम्या विभागजनकत्वमन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं चार्थः। विभागेन्योन्याभावे चाधिकरणत्वेन वृक्षोऽन्वेति। तथा च वृक्षवृत्तिविभागजनकवृक्षवृत्त्यन्योन्याभावप्रति योगितावच्छेदकपतनाश्रयः पत्रमिति वाक्यार्थः। तथा च "ध्रुवमपायेऽपादानम् " इति पाणिनिसूत्रम्। अपाये ध्रुवं निश्चलं प्रकृतिपंचम्यर्थविभागजनकत्वान्वयि क्रियाशून्यमिति तदर्थः। तेन धावतोऽश्वात्पततीत्यादौ अश्वादेः पुरुषनिष्ठविभाग-हेतुक्रियावत्त्वेऽपि प्रकृतिपंचम्यर्थविभागजनकत्वान्वयिनी या पतनक्रिया तच्छून्यत्वमव्याहतस्पंदजन्यविभागाश्रयत्वेन वृक्षादेरपादानत्वे वृक्षात्पर्णं स्पदंत इति स्यात् अतः क्रियते। क्रियापदं सकर्मकधात्वर्थपरम्। व्याघ्राद्बिभेतीत्यादौ पंचमी नापादनत्वे-किंतु हेतुत्व इत्यग्रे वक्ष्यते। धात्वर्थतानवच्छेदकत्वेन विभागो विशेष्यः। तेन वृक्षं त्यजति खग इत्यादौ वृक्षस्य नापादानत्वम्। यत्तु विभागावच्छिन्नक्रियायास्त्यजधात्वर्थतया विभागविशिष्टक्रियाजन्यभावान्न दोष इति। तन्न। तर्हि अधःसंयोगावच्छिन्नक्रियाया एव पतत्यर्थतया वृक्षपर्णविभागेऽधः संयोगाविशिष्टक्रियाया अजनकत्वादसंभवापत्तेः। विभागे फलोपलक्षितव्यापारजनकत्वमुभयत्र तुल्यमिति दिक् । वृक्षाद्विभजत इत्यादौ विभागावधित्वमपादानत्वम् अवधित्वं स्वरूपसंबंधरूपं पंचम्यर्थः। अपाये विभागेध्रुवम्अवधिभूतमपादानमित्यपिपाणिनिसूत्रार्थः। तथा च वृक्षनिष्ठावधितानिरूपकविभागाश्रयः पर्णमित्युक्तवाक्यार्थः। न चैवं स्वंस्वस्माद्विभजत इत्यपि स्यात् । स्वप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगस्यैव स्वावधिकत्वविशिष्टविभागस्यापि स्वस्मिन्नभावात् । इत्थं चापादानपदं पंचमीपदं नानार्थमेव बोध्यम् । धावतोऽश्वात्पततीत्यादावपि अवधित्वमेव पंचम्यर्थः। व्याघ्राद्बिभेति, शत्रोः पराजयत इत्यादौ पंचमी नापादाने। किंतु "भीत्रार्थानां भयहेतुः" इति सूत्रेणानुसृष्टहेतुत्वार्थिका। धातोश्च यथायथं भयं भयाभावश्चार्थः।

पंचम्यर्थहेतुत्वं धात्वर्थभये धात्वर्थतावच्छेदकेचाभयेऽन्वेति। आश्रयत्वं व्यापारश्च यथायथमाख्यातार्थः। तथा च व्याघ्रहेतुकभयाश्रय इत्याद्यस्य शत्रुहेतुकभयानुकूल-व्यापारवानित्यंतस्यार्थः। इत्थं च पंचम्यैवोपपत्तौ पृथक्सूत्रं प्रपञ्चार्थमिति बोध्यम् । एवं कूपादन्धं वारयतीत्यादौ पंचम्या अवधित्वमधः-संयोगानुकूलक्रियारूपं पतनं द्वितीयाया धात्वर्थैकदेशप्रतिबंधान्वितवृत्तित्वम्। धातोः प्रतिबंधानुकूलव्यापारोऽर्थः। तथा चांधवृत्तिकूपावधिकपतन-प्रतिबंधानुकूलव्यापारानुकूलकृति मानिति वाक्यार्थः संपद्यते। स च न युक्तः। यत्र हि त्रिक्षणावस्थयिनी खण्डकूपेपरमाण्वादेरधः संयोगो मानाभावेनासिद्धः तत्रासंभवात् । अत एव द्वितीयायाः पतनंपञ्चम्या-धात्वर्थतावच्छेदकाभावा-न्वयिवृत्तित्वम्। धातोरभावान-ुकूलव्यापारः। तथा च कूपवृत्त्यंधपतनाभावानुकूल-व्यापारविषयकत्नवानिति वाक्यार्थोऽपि न युक्तः। यदंधस्य पतनमप्रसिद्धम् तत्रसंभवात् । किंतुधातोरभावा-नुकूलव्यापारः पंचम्या वृत्तित्वम् । द्वितीयाप्रतियोगि-त्वमनुयोगित्वम्। धात्वर्थतावच्छेदकीभूताभावान्वितमर्थः। अभावश्च कूपादिसमभि-व्याहारत्पतनादिना तज्जन्याधः संयोगादिना वा संबंधेन बोध्यः। तथा च पतनादिसंबंधेन कूपवृत्त्यंधप्रतियोगिकाभावा-नुकूलव्यापारविषयक-यत्नवानिति वाक्यार्थः। एवमेतस्मात्सविषादन्नान्मित्रं वारयतीत्यादौ यत्सविषान्नस्य यन्मित्रस्य च भोजनमप्रसिद्धम् - तत्रापि भोजनसंबंधेन सविषान्नवृत्तिप्रतियोगिकाभावानु-कूलव्यापारविषय-ककृतिमानित्यन्वयधीः। परे तु कूपादंधं वारयतीत्यत्र सविषादन्नाद्धातोरुभयत्र मित्रं वारयतीत्यत्र धातोः पतनामाद्ये, द्वितीये भोजनम् । अभावानुकूलव्यापारश्चोभयत्रार्थः। द्वितीयायाः कर्तृत्वमर्थः। धात्वर्थतावच्छेदकीभूताभावे धात्वर्थपतनादेरधिकरणत्वेन द्वित्वावच्छिन्नत्वं पचम्यर्थद्वितीयार्थ कर्तृत्वोभयस्य प्रतियोगित्वेनान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । तथाचपतनसामान्ये कूपावच्छिन्नत्वांधकर्तृत्वोभय-प्रतियोगिकाभावानुकूलव्यापारविष-यकत्ववानिति आद्यस्य, भोजनसामान्येसविषान्नकर्मत्वमित्यत्र कर्तृत्वोभयप्रतियोगिकाभावानुकूलयत्रवानिति द्वितीयस्यार्थः। आकाशं न पश्यति घटश्चैत्रो वेत्यादौ द्वितीयाविषयित्वम् । लक्षणया घटादिवृत्ति बोध्यते। धातुना लौकिक विषयत्वावच्छिन्नचाक्षुषप्रत्यक्षम् । तत्रैवावच्छिन्नावच्छिन्नद्वितीयार्थान्वितनञर्थस्यान्वयः। आख्यातस्य तादृशोभयाभावान्वितनिरूपितत्वमर्थः। तथा च लौकिकचाक्षुषप्रत्यक्षसामान्ये

यआकाश विषयित्वघटादिवृत्तित्वोभयाभावः तत्प्रतियोगितानिरूपको घट इत्यर्थः। आकाशादिविषयकचाक्षुषोपनीतभानेऽपि लौकिकविषयित्वावच्छिन्नाकाशविषयित्वचैत्रवृत्तित्वोभयाभावसत्त्वान्न दोषः। एवमन्यत्राप्रसिद्धस्थले बोध्यमित्याहुः। हिमवतो गंगाप्रभवतीत्यादौ पंचम्या हेतुत्वं धातोरुत्पत्तिरर्थ इति न युक्तम् । तर्हि 'जनिकर्तुः' इत्यत एवोपपत्तौ "भुवः प्रभवः" इति वैयर्थ्यप्रसंगात् । किंतु प्रकर्षेण भवनं प्रकाशः आद्यबहिः संयोगरूपः। स च धात्वर्थः बहिः सर्वः प्रवृत्तेः स एव पंचम्यर्थः। संयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वमाख्यातार्थआश्रयत्वम् । तथा च हिमालयसंयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणवत्याद्यपृथिवीसंयोगाश्रयत्ववती गंगेत्यर्थः। वैकुंठात्काशीतो वा गंगा प्रभवतीत्यप्रयोगादव्यवहितेति, आद्येति च। वैकुंठसंयोगध्वंसाव्यवहितोत्तरक्षणसंबंधस्य काशीसंयोग व्यवहितोत्तरक्षणे आद्यस्य तस्याभावाददोषः। "वल्मीकाग्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य" इत्यादावप्येवमेव। तत्र तर्हि पदार्थो वल्मीकाग्रोर्ध्वदेश इति विशेषः। कृष्णात्पराजयते, अध्ययनात्पराजयते बाल इत्यादौ धातोरसहिष्णुता पंचम्याः कर्मत्वमाख्यातस्याश्रयत्मर्थः। श्रीकृष्णं न सहते, अध्ययनंनसहतेइतिविवरणात्। असहिष्णुताद्वेषः अभिभवाशक्यत्वज्ञानम् आशक्यज्ञानं वा तथा च श्रीकृष्णविषयकभिन्नाभिभवाशक्यत्वज्ञानवान् शिशुपालः कृष्णविषयकद्वेषवान् वेत्याद्यस्य, अध्ययनविषयकाशक्यत्वज्ञानवान् बाल इत्यंतस्यार्थः। विशद्धनमादत्ते इत्यादौ पथवृत्तिनियोगोर्थो नतु स्वत्वम्। चोराद्धनमादत्ते इत्यादौ चोरस्यं स्वत्वाभावेन तदसंभवात् । धातोरपि यथेष्टविनियोगफलकस्वीकारोऽर्थः। न तु स्वत्वजनकस्वीकारः। विप्राद्धनमादत्ते चौर इत्यादौ चौरस्य तदसंभवात्। पंचम्यर्थश्च विनियोगोऽव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेन धात्वर्थतावच्छेदके विनियोगेऽन्वेति। अव्यवहितोत्तरत्वं च स्वसमानविषयकपुरुषांतरीय-विनियोगव्यवहितभिन्नत्वम्। तेन शूद्रतः प्रतिग्रहीत्रा विप्रेण दत्तं धनमादातरि शूद्रादादत्त इति न प्रयोगः। इत्थं च विप्रयथेष्टविनियोगाव्यवहितोत्तर-धनवृत्तियथेष्टविनियोगफलस्वीकारवानित्यर्थः। अधर्माज्जुगुप्सत इत्यत्र पंचम्यर्थः कर्मत्वं धातोर्निंदार्थः। तथाचाधर्मंनिंदतीत्यर्थः। अधर्माद्विरमतीत्यत्र धातोः करणमर्थः पंचम्याः कर्मत्वमर्थः। स च करणेऽकरणे चान्वेति। तथा चाधर्मं कृत्वा पुनर्न करोतीत्यर्थः। धर्मात्प्रमाद्यतीत्यादौ पंचम्या विषयत्वं धातोरवधानताख्यातस्याश्रयत्वमर्थः। धर्मविषयकावधानभावाश्रय इति वाक्यार्थः। उपाध्यायादंतर्धत्ते शिष्य इत्यादौ

धातोः स्वविषयकप्रत्यक्षविरोधव्यापारः पंचम्याः संबंधित्वं धात्वर्थतावच्छेदकप्रत्यक्षान्वितमाख्यातस्य कृतिरर्थः। तथाचोपाध्याय-संबंधित्वस्वविषयकप्रत्यक्षविरोधिव्यापारानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थः। दंडाद्घटः, धूमाद्वह्निमानित्यादौ पंचमी नापादाने क्रियायोगाभावात्। किंतुजनकत्वज्ञापकत्वरूपहेतुत्वे जन्यत्वव्याप्यहेतुमत्त्वे वा "हेतौ" इति सूत्रानुशिष्टा। न चैवं "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति व्यर्थम्। काष्ठात्पचतीत्यत्रेव दंडाज्जायत इत्यादावप्युत्पत्तिनिरूपिते हेतुत्वार्थकपंचम्याः "हेतौ" इति सूत्रेणैव संभवादिति वाच्यम्। उत्पत्तेः सहेतुत्वेपि सावधिकत्वव्यवहारा-दुत्पत्तिरूपधात्वर्थनिरूपितस्वरूपसंबंधस्य हेतुत्वानात्मकतया "हेतौ" इति सूत्रेणैतदर्थकपंचम्या असंभवादिति।

षष्ठी शेषे। अत्र सूत्रे शेषपदेन कर्मादिभ्यो येऽन्येर्थाः स शेष इति भाष्यकृतोक्तत्वात्कारकप्रातिपदिकार्थभिन्नस्य स्वत्वादेर्ग्रहणम्। स च शेषः स्वत्वत्वादिरूपेण सम्बन्धत्वेन रूपेण च षष्ठीवाच्यः। राज्ञः पुरुषोऽस्तीत्येतद्वाक्यजन्यशाब्दबोधाऽनन्तरं पुरुषो राजस्वत्ववान्नवेति सन्देहो न भवतीति यथा विशेषरूपेण कल्प्यते तथा राजसम्बन्धी न वेति च सन्देहाऽनुत्पत्त्या सामान्येन सम्बन्धत्वेन रूपेण च शेषस्य षष्ठीवाच्यता कल्प्यते इति भावः। राजनिरूपित-स्वत्ववदभिन्नपुरुषकर्तृकसत्तेति बोधः।।

रुजाऽर्थानामिति। रुजा व्याधिरर्थो येषान्ते रुजार्थास्तेषां तथोक्तानाम्। धातोर्भाववचनत्वस्याऽव्यभिचारेण सामर्थ्याद्वचन इति कर्तरि ल्युट् भावशब्देन सिद्धरूपाऽर्थ उच्यते ल्यूट्प्रकृत्यर्थोऽविवक्षितस्तदाह-भावकर्तृकाणामिति।।

हिसायां किम् ; धानापेषणमिति। जासिनिप्रहण'ति सूत्रे हिं साग्रहणाऽभावे प्रत्युदाहरणभूतोक्तप्रयोगे उक्तसूत्रेण षष्ठ्याऽपत्त्या (प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते) इति समासनिषेधेन धानायाः पेषणमित्यसमस्तप्रयोगाऽपत्तिः। तद्ग्रहणसत्त्वे तु पिषधातोरत्र हिंसार्थकत्वाऽभावादनेन षष्ठ्यप्राप्त्या 'कर्तृकर्मणोरि'ति षष्ठ्या समासे तदुपपत्तिरिति भावः।।

ननु गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुरित्यत्र नित्यं षष्ठीप्राप्तौ विकल्पार्थं 'द्वितीया ब्राह्मणे' इति सूत्रमिति भाष्यात् 'दिवस्तदर्थस्ये'त्यत्र न शेषदसम्बन्ध इत्याशयेन तिङन्तमुदाहरति-शतस्त दीव्यतीति। यदि 'दिवस्तदर्थस्ये'त्यत्सूत्रस्याऽपि शेषपदसम्बन्धेन समासनिवृत्तिफलकत्वं स्यात्तदा

यत्र समासस्य प्राप्तिसम्भावना तादृशं कृदन्तमेवोदाहरेत्। तथाऽकरणेन ज्ञायते नाऽत्र शेषपदसम्बन्ध इति भावः।।

ननु 'दिवस्तदर्थस्ये'त्यादिसूत्रेण व्यवधानाच्छेषपदाऽसम्बन्धे-नाऽधिकरणकारक एव षष्ठीविधानस्य समुचितत्वेन शेषग्रहणं व्यर्थमित्याशयेनाशङ्कते-शेषे किमिति। समाधत्ते-द्विरहन्यध्ययनमिति। शेषपदाऽसम्बन्धेऽधिकरणे षष्ठी विधानात् प्रत्युदाहरणभूतो क्तप्रयोगे षष्ठ्यापत्तिरिति तद्व्यावृत्त्यर्थं वृत्त्यादिप्रामाणयात् 'अधीगर्थदयेशामि'ति सूत्रे कर्मादीनामविवक्षा शेष इतिभाष्ये कर्मादीना मित्यत्र बहुवचनेनाऽत्रापि शेषपदसम्बन्धबोधनाच्च मण्डूकप्लूत्या शेषपदसम्बन्ध आवश्यक एवेति समाधातुराशयः। वस्तुतस्तु, उक्तभाष्ये बहुवचनेन नाऽत्र सूत्रे शेषपदसम्बन्धलाभः, कर्माश्रयषष्ठीविषये सूत्रोपात्तसकर्मकाणाम-कर्मकद्वचनमिति वार्त्तिकं प्रत्याख्यातुं शेष इति भाष्यकृतोक्ते परेण शेषश्च क इति पृष्टे कर्मादीनामविवक्षा शेष इति सिद्धान्तिना स्मारितत्वात्। सिद्धान्तभाष्यकारेण शेषपदार्थः स्मारितः नैतावता कृत्वोर्थेऽत्यत्र शेषपदसम्बन्ध इति लभ्यते। किञ्चैतद्भाष्यबलेन दिवस्तदर्थस्येत्यत्र शेषपदसम्बन्धो लेभ्यते। अन्यथा वार्त्तिकरीत्या भावे इष्टस्य शतस्य दीव्यते इति प्रयोगस्याऽसिद्धिरापद्येत। अत एव अधीगर्थादयः प्रेष्यब्रूर्यन्तांः कर्माश्रयपदेनोच्यन्ते इति कैयटेन वार्त्तिकव्याख्यायामुक्तम्। एवञ्च शेषपदसम्बन्धेनोक्त-वार्त्तिकप्रत्त्याख्यानवदेतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एवभ ष्यकर्तुस्तात्पर्य्यं, नचैवं 'द्वितीया ब्राह्मणे' इत्येतत्सूत्रस्थ भाष्यं विरुणद्धीति वाच्यम्। वार्त्तिकरीत्योक्तभाष्यस्य सत्त्वादिति तत्त्वम्। किञ्च यदा कर्मणो विवक्षा न तदा षष्ठी स्मराम्यहं मातरमित्युक्तम्भाष्ये। भवन्नये यदा कर्मादिविवक्षा भवती न भवति तदा षष्ठीत वदेत्। एवञ्च ज्ञोविदर्थस्य करणे' इत्यत्राऽपि न शेषपदसम्बन्ध इति बोद्ध्यम्। एवञ्च नाऽज्ञानार्थकजानातियोगे कदाऽपि तृतीया शतं दीव्यतीत्यादि च सिद्ध्यति। ज्ञो विदर्थस्येत्यत्र शेषपदसम्बन्धाऽभावेऽनेनैव व्यवधानात्कथमुप-पत्तिरधीगर्थेत्यत्र भाष्योक्तस्य शेषपदसम्बन्धस्येति नाशङ्क्यम्। मण्डूकाऽनुवृत्त्या शेषपदसम्बन्धस्य तत्र सुलभत्वादित्य लमति विस्तरेण।।

कर्तृकर्मणोः कृति। नाऽत्र सूत्रे शेषपदस्य सम्बन्धः। तथा सति 'षष्ठी शेषे' इत्यनेनैवाऽत्राऽपि षष्ठ्याः सिद्धौ सूत्रमेतद्वैयर्थ्यमापद्येत। नचैतत्सूत्रस्य

ज्ञोऽविदर्थस्येति सूत्रवत्समासनिवृत्तिफलकत्वेन चरितार्थत्वसम्भवे कथं वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। (कृद्योगा षष्ठी समस्यते) इत्यनेन तत्र समासस्येष्टत्वादुक्त-फलकत्वाऽभावेन वैयर्थ्यस्य स्पष्टत्वात्। सूत्रघटककृतिरित्यस्य करोतेर्भावे क्विबोपपत्तौ कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठीति सूत्रार्थो निष्पन्नः। कर्तरि षष्ठ्युदाहरणम्। कृष्णस्य कृतिः। कृतिरिति भावे क्तिन, करणं कृतिः। कर्मषष्ठ्युदाहरणञ्च, जगतः कर्ता कृष्णः। अत्र कर्तृसाहचर्य्याद्भेदसम्बन्धेनाऽन्वयिन एव कर्मणो ग्रहणात्स्तोकं पाक इत्यादौ न क्रियाविशेषणीभूतस्तोकादिपदात्षष्ठी। अन्यथा व्यपदेशिवद्भावेन फलस्य स्वाश्रयत्वात्कर्मत्वेन तत्राऽन्वितस्य स्तोकादेरपि कर्मत्वात्तस्माद्दुर्वारैव षष्ठ्यापत्तिरिति बोध्यम्। किञ्च स्तोकम्पाचक इत्यादौ न क्रियाविशेषणेन स्तोकादिना समानाऽधिकरणसमासो नाऽपि सुप्सुपेत्यनेन सः। स्तोकादेर्धात्वर्थेऽन्वयात्सुबन्तार्थविशेष्येण पाककर्त्राऽन्वयाऽभावेन सामर्थ्यविरहात्। ननु स्तोकं पाक इत्यत्रैव समासाऽऽभावप्रदर्शनस्य समुचितत्वे स्तोकं पाचक इति प्रयोगाऽन्तरे तत्प्रदर्शनं निष्फलमिति वाच्यम्। 'तृजकाभ्यां कर्तरी'ति सूत्रोदाहरणविषये ओदनस्य पाचक इत्यत्र षष्ठीवत्स्तोकम्पाचक इत्यत्राऽपि सा स्यादिति सन्देव्यावृत्तये प्रयोगान्तरे तत्प्रदर्शनस्य साफल्यात्। नचैवं द्वितीयाश्रितेत्यादेः वैयर्थ्याऽऽपत्तिः कष्टं श्रित इत्यत्र सुबन्तार्थविशेष्येण श्रयणकर्त्रा कष्टमित्यस्याऽनन्वयेना-ऽसमार्थ्यादिति वाच्यम्। तस्याऽऽरम्भसामर्थ्या-दवयवद्वारकसामर्थ्येऽपि प्रवृत्त्या सार्थक्यात्। द्वितीयाप्रकरणोक्तपरेतुमतरीत्या सामर्थ्यस्य सत्त्वाच्च।

सुबन्तार्थविशेष्येणाऽनन्वयेन समासाऽभावादेव, दारूणं यथा भवति तथाऽध्यापक इत्यर्थकस्य दारूणाऽध्यापक इत्यस्य सिद्धये मलोपवचनमारब्धं 'पूजनात्पूजितमि'ति सूत्रे भाष्ये। असामर्थ्येऽपि समासाऽभ्युपगमे तु समासेनैवोक्तप्रयोगोपपत्तौ भाष्यकृत्कृतस्य मलोपवचनस्य स्पष्टमेव वैयर्थ्यं स्यात्। उक्तसूत्रस्थभाष्यमेव क्रियाविशेषणान्नषष्ठीत्यत्राऽपि मानं बोद्धयम्। अन्यथ्ज्ञा 'तृजकाभ्यां कर्तरी'ति निषेधसामर्थ्यादव-यवद्वारकसामर्थ्येऽपि षष्ठीसमासस्य प्रवृत्त्योक्तसमासेनैवोक्तप्रयोगोपपत्तौ मलोपवचनस्य स्पष्टैव वैयर्थ्यापत्तिरिति। ननु विभाषाऽधिकारेण षष्ठीसमासस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावपक्षे दारुणाऽध्यापक इत्यस्योपपत्तये मलोपवचनस्य चरितार्थत्वे कथं वैयर्थ्यमिति

वाच्यम्। तथा सति वाक्ये मलोपश्च वक्तव्य इत्येव वचनस्य कर्तुमुचितत्वात्। वैयधिकरण्येन समासाऽप्राप्तिविषयकत्वादेव, क्रियाविशेषणे दारुणादौ विशेष्येणाऽनन्वयात्समासाऽप्राप्त्या मलोपविधानमिति कैयटेनोक्तम्। न च विशेष्येणाऽनन्व येऽप्यवयवद्वारकसामर्थ्यमादाय सुप्सुपेति वा मयूरव्यंस केति वा समासेनोक्तप्रयोगोपपत्तौ तदर्थं कृतस्य मलोपवचनस्य सर्वथा वैयर्थ्याऽऽपत्त्या क्रियाविशेषणात्षष्ठ्यभावे समासाऽभावे च न तद्विनिगमकं भवितुमर्हतीति वाच्यम्। उक्तसमासविधायक-शास्त्रद्वयस्याऽसार्वत्रिकत्वेन पूर्वोक्तयुक्त्या षष्ठ्यभावात्तत्समास-स्याऽप्यभावेन चोक्तप्रयोगाऽनुपपत्त्या तदर्थमुक्तवचनस्याऽऽ-वश्यकत्वेनोक्तविषये विनिगमकत्व-स्याऽक्षतेरित्यलम्।।

ननु कर्तृकर्मभ्यां क्रियाऽऽपेक्षापात्तद्वाचिनो धातोरेव सत्त्वात्तेभ्यस्तिङ्कृतोर्विधानेऽपि तिङ्योगे 'न लोके'ति निषेधेन षष्ठ्यभावे कृद्योग एव षष्ठीति कृद्ग्रहणं व्यर्थम्। न च देवदत्तेन शत्योऽश्व इत्यादौ तद्धितयोगेऽश्वरूपकर्मणि षष्ठीव्यावृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम्। कारकाऽन्वययोग्यताऽवच्छेदकरूपेण साध्यत्वेनोपस्थितक्रियानिरूपित-कर्मण्येवाऽनेन षष्ठीति नियमेन तद्धितात्तेन रूपेण क्रियोपस्थित्यभावादश्वस्य तादृशक्रियानिरूपितकर्मत्वाऽभावेन तत्र षष्ठ्यप्राप्तेः। न च कृद्ग्रहणमुत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्याव्ययपदेन कृदव्ययस्यैव ग्रहणार्थमिति वाच्यम्। अव्यार्थस्य ये कर्तृकर्मणीति व्याख्यानेन कृदव्ययस्यैव तत्र गृहणात्। न च 'उभयप्राप्तावि'त्यत्रान्यपदार्थसम्पादनद्वारा बहुव्रीह्युपपत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमिति वाच्यम्। 'एकाचो द्वे' इत्यादाविवाऽन्यपदार्थस्याऽशाब्दत्वेऽपि व्याख्यानात्तदुपपत्तेः। न च भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामित्यादौ गौणे णिच्प्रकृत्यर्थकर्तरि षष्ठ्यर्थं करोतीति कृदिति कर्तृपरं कृद्ग्रहणमिति वाच्यम् गौणे णिच्प्रकृत्यर्थकर्तरि तृतीयावद्यत्नमन्तरैव षष्ठ्या अप्युपपत्तेः। एवञ्च कृद्ग्रहणम्व्यर्थमेवेत्याशयेनाऽऽशंकते-कृति किमिति। समाधत्ते-तद्धिते माभूत्कृतपूर्वीकटमिति। अयम्भावः, उक्तरीत्या प्रयोजनाऽन्यथोपपत्त्या व्यर्थीभूतं कृद्ग्रहणं ज्ञापयति, कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियायाः कर्तरि कर्मणि षष्ठी यथा स्यात्, तद्धितान्तशक्तिग्रहमात्र-प्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियायाः कर्तृरि कर्मणि माभूदिति। तथा च कृतपूर्वीकटमित्यत्र कटस्य तद्धितान्तशक्ति-ग्रहमात्रप्रयोज्योप-स्थितिविषयक्रियायाः कर्मत्वान्न षष्ठी। ईदृग्वृत्तिघटकतयैव

सकर्मकधातुप्रकृतिकभावाक्तान्तस्य कृतेत्यस्य प्रयोगेण कृदन्तशक्तया क्रियापस्थित्यभावात्। न च निष्ठान्तत्वात् 'न लोकेति' निषेधेनैव तत्र षष्ठ्यभावे नैतत्कृद्ग्रहणकृतनियमफलं युक्तमिति वाच्यम्। निष्ठान्त मात्रवृत्तिशक्ति-ग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मण्येव तेन षष्ठीनिषेधात्। न च कृद्ग्रहणकृतनियमेन कृतपूर्वीकटमित्यत्रेव तण्डूलाना पाचकतर इत्यादावपि षष्ठी न स्यात्, तण्डूलानां, पाचकतरेतितद्धितान्तनिष्ठशक्ति-ग्रहप्रयोजयोपस्थितिविषयक्रियानिरूपित-कर्मत्वसत्त्वादिति वाच्यम्। पाचकादेः पृथक्प्रयोगेण पाचक पदनिष्ठशक्तिग्रहस्याऽपि सत्त्वात्क्रियाः कृदन्तशक्तिग्रहप्रयोज्योप-स्थितिविषयत्वस्य निर्बाधेन षष्ठ्युपपत्तेः। कृधातोः कर्मणोऽवि वक्षया भावे क्ते कृतमिति ततः पूर्वशब्दसमभिव्याहारे कृतं पूर्वमिति विग्रहे 'सुप्सुपे'तिसमासे 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्चेति' इनिः, ततः कर्मयोगविवक्षया योगविवक्षया कृतपूर्वीकटमिति सिद्ध्यति। अस्यैवं रीत्या साधुत्वे एतत्सूत्रस्थं भाष्यमेव मानम्। न च प्राक्कर्मणोऽन्वयाऽविवक्षायामपि कृतेत्यस्य कर्मणि साकाँक्षात्वेन सापेक्षात्वादसामर्थ्येन वृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम्। वृत्तेः पूर्व कर्माऽन्वयाऽभावेनाऽसाकाँक्षात्वात्। न च 'नपुँसके भावेक्तः' इत्यनेन सकर्मकेभ्याऽपि धातुभ्यो भावे क्तसिद्धौ कर्मणोऽविवक्षया भावेक्तसाधनयत्नो व्यर्थ इति वाच्यम्। उक्तसूत्रेणाऽप्यकर्मकेभ्य एव क्तविधानादित्यलम्।।

उभयप्राप्तौ कर्मणि। पूर्वसूत्रेणैव सिद्धौ नियमार्थमिदं सूत्रम्। उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, अस्याऽश्रयणादेकनिमित्तत्वलाभेनौदनस्य पाकः-ब्राह्मणानाञ्च प्रादुर्भाव इत्यादौ विभिन्नक्रियाकृर्तृकर्मणो षष्ठीप्राप्तौ नायं नियमः प्रवर्त्तते। प्राप्तिपदेनोभयोः प्रयोगे सत्येवाऽयं निषेध इति बोध्यम्।।

स्त्रीप्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियम इति। 'स्त्रियां क्तिन्' इत्यधिकारविहितयो रकाऽकारयोः प्रयोगे कर्मण्येव षष्ठी न तु कर्तरीतिनियमो न प्रवर्तते किन्तु कर्तर्यपि षष्ठी भवत्येव। नचैवं 'सुट् तिथोः' इति सूत्रे सुटा सीयुटो न बाध इति वृत्तिकृदुक्तमनुपन्नमिति वाच्यम्। कर्तुः करणत्वविक्षया तदपुपत्तेः।।

शेषे विभाषा उक्तसूत्रकृतनियमस्याऽयं विकल्प इत्येके। इत्येतल्लब्धमर्थं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह- केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्तीति। अकाऽकारभिन्नकृन्मात्रे इति तदर्थः।।

चतुर्थी चाशिषी। आशीर्विषयक्रियाऽन्वय्यर्थकात्प्रातिपदिकात्तद्द्वारके

आयुष्यादियोगे चतुर्थीषष्ठ्याविवित्यर्थं, क्रियाद्वारकसम्बन्धस्वीकारादेव एतदर्थकचतुर्थ्यन्तानां सुखहितादिभिर्न समासः देवदत्ताय सुखं भूयादित्यादौ देवदत्तायेस्य सुखादेश्च भूयादित्येतच्छब्दबोध्यक्रियायामन्वयेन परस्परसामर्थ्यात्। इति षष्ठी।।

आधारोऽधिकरणम्। 'कारके' इत्यधिकारातिक्रयाजनकेऽस्य प्रवृत्तिः। आधारश्चोपस्थित्वातिक्रयाया एव, तत्राऽऽधारपदेन न साक्षात्क्रियाऽऽधारस्य ग्रहणं किन्तु परम्परया तदाऽऽधारस्य पराभ्यां कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां बाधात्। परम्परा च व्याख्यानात् कर्तृकर्मद्वारैवेत्याह-कर्तृकर्मद्वारेति। उक्तश्च हरिणा, कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम्। उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्। इति। न च कालस्य साक्षात्क्रियाधारत्वसम्भवे कथं परम्पराऽऽधारस्य ग्रहणमिति वाच्यम्। परम्पराऽऽधारग्रहण-स्यैवाऽनुभवसिद्धत्वात्। तस्य साक्षत्क्रियाऽऽधारत्वेऽप्याधारपदे स्वरितत्वप्रतिज्ञया परम्पराऽऽधारस्य ग्रहणम्। किञ्च कालस्य साक्षात्तदाधारत्वे कालः पचति भूतानीतिवत्कर्तृत्वमेव स्यात्। परम्पराऽधारग्रहणे सिद्धे (यस्य यद्द्वारा कारकत्वं तस्य तद्वारैव क्रियान्वयः) इति व्युत्पत्त्याः ऽस्याऽऽधारस्य कर्तृकर्मद्वारैव क्रियाऽन्वयः। अत एव, अक्षशौण्ड इत्यादौ समासः। यथा कटे शेते चैत्र इतिवाक्यात्कटाऽधिकारणकचैत्रकर्तृकं शयनमिति बोधस्तथाऽक्षाऽधिकरण-कशौण्डकर्तृका भवनक्रियेतिबोधात्साक्षादेव सप्तम्यन्तस्य शौण्डादिभिः सामर्थ्येन समाससंज्ञासिद्धिरिति भावः।

यत्तु कैयटनोक्तं अक्षेषु शौण्ड इत्यत्राऽऽसक्तपदाऽध्याहारेणाऽऽ-सक्तिक्रियाद्वारा सामर्थ्यात्समास इति तन्न हृदयग्राहि, भाष्यकृता तस्याऽर्थस्याऽनुक्तत्वात्। यत्र च क्रियावाचकपदत्र श्रूयते तत्राऽपि तदन्वययोग्यक्रियावाचकपदाऽऽध्याहारेण क्रियाऽऽधारत्वस्योपपादनी-यत्वान्मूले वृक्षः कपिसंयोगीत्यादावस्तिक्रियामध्याहृत्य तस्याः स्वकर्तृकपिसंयोगिवृक्षद्वारा मूलवृत्ति तथा मूलस्याऽऽधारत्वं बोध्यमिति दिक् ।।

औपश्लेषिकवैषयिकाऽभिव्यापकभेदादाधारस्त्रिधा। उपसमीपे श्लेष उपश्लेषस्तत्कृत औपश्लेषिकः। यन्मासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणमिति 'तत्र च दीयते' इति सूत्रभाष्योक्तेः। अत एव, 'इको यणची'त्यत्राऽचीत्यौपश्लेषिकाऽऽधारे सप्तमी। कटे आस्ते स्थण्डिले शेते इत्याद्युदाहरणम्। कटाऽधिकरणिवैःकर्तृकाऽऽसनक्रिया

स्थण्डिलाऽधिकरणिकैककर्तृका शयन क्रियति बोधः। विषयकृतो वैषयिकः, अप्राप्तिपूर्वकप्रापितरूपसंयोगासमावायाऽतिरिक्तसम्बन्धेन यदधिकरणं तद्वैषयिकमधिकरणमिति फलितम्। मोक्षे इच्छाऽस्ति इत्याद्युदाहरणम्। स्थाल्यधिकरणककर्तृवृत्तिविक्लित्यनुव्यापारः। मोक्षविषयकेच्छाकर्तृकसत्तेति बोधः। यत्र सर्वाऽवयवावच्छेदेनाऽभिव्याप्तिस्तदभिव्यापकमधिकरणम्। तिलेषु तैलं, दध्नि सर्पिः, सर्वस्मिन्नात्मास्तीत्याद्युदाहरणम्। तिलव्यपकाऽधिकरण-तैलकर्तृकसत्ता। दधिव्यापकाऽधिकरणकसार्पिः कर्तृकसत्ता। सर्वव्यापकाऽधिकरणकाऽऽत्मकर्तृकसत्तेत्येवं रीत्या बोधः। एतान्येव मुख्याधिकरणोदाहरणानि। पूर्वोक्तानि तु गौणाऽधिकरणस्येति बोध्यम्। अधिकरणत्वशक्तिमानधिकरणविभक्त्यर्थः।।

क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम्। इन्नकृतेः क्तान्तस्य कर्मणि सप्तमीति तदर्थः। तेनाऽधीता व्याकरणे इत्यत्र सप्तमी। कृतपूर्वीकटमित्यत्रत्र न सप्तमी क्तानतस्येन्नकृतित्वाऽभावात्। अत्र न कर्मणि क्तः किन्तु भावे, अन्यथा क्तप्रत्ययेन कर्मण उक्तत्वात्तत्र सप्तम्यनापत्तेः। अधिपूर्वकादिङो भावे क्ते तत 'इष्टादिभ्यश्चे'ति कर्तरीनौ ततोगुणभूतक्रियया सम्बन्धमानव्याकरणरूपकर्मणि सप्तम्योक्तप्रयोगोपपत्तिरिति बोध्यम्। अत्र कर्मपदेन कालाऽतिरिक्तस्यैव ग्रहणान्मासमधीतीत्यसदौ न मासशब्दात्सप्तमीत्यलमू।।

साध्वसाधुप्रयोगे च। वार्तिकमिदं शेषषष्ठ्यपवादभूतं बोध्यम्। ननु 'साधु निपुणाभ्यामि'त्येव सिद्धेऽत्र साधुग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। अर्चाऽविवक्षणे तत्त्वकथनमात्रेऽपि साधुर्भृत्यो राज्ञीत्यादौ सप्तम्यर्थन्तस्याऽऽवश्यकत्वात्। नचोक्तसूत्र एव साधुग्रहणं मास्त्विति वाच्यम्। अर्चाविवक्षणे प्रतिप्रयोगे सप्तमीनिवृत्त्यर्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात्।।

निमित्तात्कर्मयोगे। प्रत्यासत्त्या स्वाऽनवयिक्रियाकर्मणा योगे सति निमित्तवाचकात्प्रतिपदिकात्सप्तमीत्यर्थः। चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम्। केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः। द्वीपिचर्मणोरण्डकोमृगयोश्च समावायसम्बन्धः। दन्तकुञ्जरयोः केशचमर्योश्च संयोगसंम्बन्धः। देवदत्तकर्तृवृत्तिचर्महेतुकद्वीपिनिष्ठप्राणवियोगा-ऽनुकूलव्यापार इत्यादिक्रमेण बोधः। नचाऽनेन निमित्तवाचकात्सप्त-मीविधानान्मुक्ताफलाय करिणं रघुवीर हन्तीति रघुवंशप्रयोगोऽनुपपन्नः, निमित्तवाचकान्मुक्ताफलशब्दात्सप्तम्या

दुर्वारत्वादिति वाच्यम्। मुक्ताफलं लब्धुमित्यर्थे 'क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिन' इत्यनेन चतुर्थ्या एव प्राप्तेरिति।।

यस्य च भावेन भावलक्षणम्। भावः क्रिया सा लक्ष्यते येन तद्भावलक्षणम्। यस्येत्यत्र वृत्तित्वं षष्ठ्यर्थः भावेनेत्यत्र प्रयोज्यत्वं तृतीयाऽर्थः। तथा च यद्वृत्तिक्रियाप्रयोज्यक्रियान्तरं लक्ष्यते ततोऽर्थाज्ज्ञापकक्रियाश्रय-वाचकात्प्रातिपदिकात्सप्तमीत्यर्थः। तेन गोषु दुह्यमानासु गत इत्यत्र द्वाभ्यां गोपददुह्यमानपदाभ्यां सप्तमीसिद्धिः। ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकः कर्त्ता कर्म च, तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इतिकर्तर्युदाहरणम् कर्मणि तु प्रागेवोदाहृतम्। अत्र काचित्क्रिया स्वाऽऽधारकालेनाऽन्यां क्रिया बोधयति, यथा प्रकृते, काचित्तु स्वाऽऽधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन यथा, गोषु धोक्ष्यमाणस्वित्यादौ, काचित्स्वाधारकालाऽनन्तरकालेन गोषु दुग्धास्वित्यादौ। एतत्सूत्रविहितसप्तम्या ज्ञापकत्वमर्थः। इदं सूत्रं स्वप्रवृत्तौ शब्दबोध्यमेव लक्ष्यलक्षणभावमपेक्षते न तु तस्य भूयोऽवयवदर्शनम्। ननु सूत्रेण ज्ञापकक्रियावाचकापदाऽभावात्सप्तमी न स्यादिति चेन्न। तत्र राहूपरागपदेन तदाश्रयकालस्य ग्रहणेनाऽधिकरणसप्तम्या एव प्राप्तेः। विवाहे नान्दी मुखं कुर्य्यादित्यत्र विवाहपदेन तत्प्राक्कालस्य ग्रहणादधिकरण-सप्तम्येवेतिदिक्।।

अर्हाणां कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च। यस्यां क्रियायां ये उचितास्तेऽर्हास्तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते तथा यस्यां क्रियायां येषां कर्तृत्वस्यनौचित्यं तेषामकर्तृत्वविवक्षणे, तथा तद्वैपरीत्ये येषां कर्तृत्वस्यौचित्यन्तेषामकर्तृत्वे येषान्तदनुचितन्तेषां कर्तृत्वे विवक्षिते सप्तमी वाच्येति वार्तिकार्थः। एषामुदाहरणानाम्मूले एव स्पष्टतया अत्र न लिखितानि।।

षष्ठी चानादरे। अनादर इति विषयसप्तमी यस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्तते तथा च, अनादरस्य गम्यमानत्वे सति यत्क्रियाप्रयोज्यक्रियान्तरं लक्ष्यते ततः षष्ठी सप्तमी चेत्यर्थस्तत्फलितमाह- अनादराधिक्य इति। लक्ष्यलक्षणभावोऽत्र षष्ठ्यर्थः प्रपूर्वकस्य व्रजतेरनादरविशिष्टं प्रव्रजनमर्थः। तत्र षष्ठी तात्पर्य्यं ग्राहयति। प्रत्यासत्त्यापुत्रादिविषयकाऽनादर एव गृह्यते इति भावः।।

यतश्च निर्द्धारणम्। ननु यस्मात्समुदायान्निर्धारणं पृथक्करणं तादृशसमुदायघटकावृत्तिधर्मवत्त्वबोधनं यत्र तत्र तादृशसमुदायवाचका-

त्प्रातिपदिकात्षष्ठी सप्तम्यौ स्त इत्यर्थे नृशब्दस्य समुदायावाचकत्वाऽभावान्नराणां क्षत्रियः शूर इत्यादौ षष्ठ्युपपत्तिर्न स्यादित्यत आह-जातिगुणक्रियासंज्ञाभिरिति। विशिष्टस्येत्यध्याहारः तथा च, जातिगुणक्रियाविशिष्टस्यैकदेशस्य यतः स्वघटितसमुदाया-त्स्वेतरसमुदायघटकावृत्तिधर्मकरणकं पृथक्करणं तद्वाचकात्प्रातिपदिका-त्षष्ठीसप्तम्यावित्यर्थो निर्गलितः। सूत्रे यत इत्यस्याऽभावे यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरावृत्तिधर्मवत्त्वबोधनं तत एव षष्ठ्यापत्तिः। क्षत्रियत्वजातिविशिष्टस्य क्षत्रियस्य स्वेतरब्राह्मणाद्यवृत्तिशूरत्वधर्मबोधनमिति क्षत्रियशब्दादेव तदापत्तिरिति तद्व्यावृत्त्यर्थे यत इत्यावश्यकमिति भावः। ननु क्षत्रियशब्दात्परत्वात्प्रथमाया एव प्राप्तौ तस्मादुक्तापत्तेरसम्भवेन कथं यत इत्यस्याऽसत्त्वे ततस्तदापत्तिप्रदर्शनं युक्तमिति वाच्यम्। षष्ठ्यपबादत्ववत्प्रथमाऽपवादत्वस्याऽपि सम्भवात्। स्वघटितसमुदाया-वधिकस्वेतरसमुदायघटकावृत्तिधर्मकरणकं पृथक्करणरूपनिर्द्धारण-विषयत्वरूपोऽवयवावऽवयविभावरूपश्च सम्बन्धो विभक्त्यर्थः। नृणां नृषु वा द्विजः श्रेष्ठ इत्याद्युदाहरणानि। नृसमुदायवधिकद्विजे-तरनराऽवृत्तिश्रेष्ठत्वकरणकपृथक्करण रूपनिर्धारणविषयो द्विजः श्रेष्ठ इत्येवं रीत्या बोधः। निर्धारणविषये उद्भूताऽवयवभेदविवक्षया बहुवचनमेव न तु तिरोहितऽवयवभेदविवक्षयैकवचनं 'कारके' इत्यत्र भाष्ये कारकेष्विति व्रूयादित्युक्त्या तस्याऽसाधुत्वबोधनात्। नचैवं 'मिदचोऽन्त्यापरः' इत्यत्रैकवचनं निर्धारणेऽसङ्गतमिति वाच्यम्। तत्र सौत्रत्वादेकवचनोपपत्तेः। नचैवमपि द्वन्द्वः सामासिकस्य चेति गीतावाक्यस्यका गतिरिति वाच्यम्। समाससमूहमध्ये 'समूहेऽर्थेऽचित्ते'ति ठक एव तत्र गतित्वादिति दिक्।।

पञ्चमी विभक्ते। अत्र यतश्च निर्धारणमित्यनुवर्तते। विभागश्चात्र भेदः, तत्र निर्धारणे सर्वत्र यथा कथञ्चिद्भेदस्य सत्त्वाद्विभक्तग्रहणसामर्थ्येन यत्र भेद एव तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिर्नतु केनाऽप्युपात्तरूपेण भेदसत्त्वे, इति नियमादाह-यत्र निर्धार्य्यमाणस्य भेद एवेति। निर्धारणविषयत्वरूपोऽत्र पञ्चम्यर्थः। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा इत्यतः पाटलिपुत्रकाऽवधिकनिर्धारणविषया माथुरा आढयतरा इतिबोधः। एवञ्च पूर्वोक्तनिर्धारणनिरूपकवाचकस्य तदाश्रयवाचकस्य उक्तनिर्धारणप्रयोजक-धर्मवाचकस्य च यत्रोपादानमुच्चारितेन शब्देन प्रतीतिस्तत्रैवैतत्सूत्रविहित-पञ्चम्यन्तस्य साधुत्वम्। ननु पुरुषोत्तम इत्यत्र

पुरुषाणामुत्तम इत्यर्थप्रतीत्या 'यतश्च निर्धारणमि' त्यनेन षष्ठीविधानात् 'न निर्धारणे' इति समासनिषेधः स्यादिति चेन्न। सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्या समासोपपत्तेरित्यलम्॥

नक्षत्रे च लुपि। लुप्शब्दस्याऽभावबोधकत्वात्तत्र नक्षत्रवाचकस्य वृत्तिर्नस्यादिति लुप्शब्देन लुप्संज्ञया लुप्तप्रत्ययर्थो लक्ष्यते तदाह-नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे यो लुप्संज्ञयेत्यादि। मूलेनाऽऽवाहयेद्देवीमिति। नक्षत्रवाचकान्मूलशब्दात् 'नक्षत्रेण युक्तः काल' इत्यनेनाऽण तस्य 'लुब्विशेषे' इति लुप् । मूलनक्षत्रयुक्तचन्द्रकालाऽधिकरणकं देवीकर्मकमावाहनमिति बोधः। 'सप्तम्यधिकरणे चे'त्यतो मण्डूकप्लुत्याऽनुवृत्तस्याऽधिकरणस्याऽग्रहणेऽस्य सूत्रस्य सर्वविभक्तय-पवादत्वेनेतराऽनपेक्षत्वरूपाऽन्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकार्थ एव षष्ठीसप्तम्योर्विधाने अद्य पुष्य इति प्रयोगो न सिद्ध्येदिति तदर्थन्तदावश्यकमिति। नक्षत्र इत्यस्याऽसत्त्वे पञ्चालेषु तिष्ठन्ति अत्र पञ्चालशब्दादुभयविभक्तयापत्तिरतस्तत्। तत्र 'जनपदे लुबि'ति लुप् ॥

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये। 'कालाऽध्वनो-रत्यनतसंयोग'इत्यस्मात्मात्कालाऽध्वनोरित्यनयोरनुवृत्तिः तौ च पञ्चम्या विपरिणम्येते। कारकशब्दोऽत्र शक्तिपरः। मध्यशब्दस्याऽवधिद्वय-सापेक्षत्वाद्द्विवचनान्तेन कारकशब्देन समासः, कारकयोर्मध्ये इति विग्रहः। शक्तिद्वयस्य शक्तित्वेनैव बोधो न तु द्वित्वेन। ननु कर्तृरूपकारकस्यैकत्वाद्भेदनिबन्धनमध्यव्यपदेशो न स्यादिति चेन्न। कर्तृत्वादिशक्तेरेव कारकरूपत्वात्तस्याश्च कालभेदेन भेदादुक्तव्यपदेशो-पपत्तेरित्याहशक्तिद्वयमध्ये यौ कालाऽध्वानांवित्यादि। अवध्यवधिमतोः साजात्यनियमात्कालाऽध्वनोः कारकमध्येऽसम्भवाच्छक्तिशब्देन शक्तयाश्रयकालग्रहणं बोध्यम्। षष्ठया बाधकोऽयं योगः स्वाऽनन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्तयर्थः।

यस्य चेश्वरवचनमित्यत्र प्रमाणाऽभावाल्लक्ष्याऽनुरोधेन व्याख्यानाच्च निरूपितत्वस्य वृत्तित्वस्य वा षष्ठ्यर्थत्वेन यन्निरूपितेश्वरत्वं गम्यते यन्निष्ठेश्वरत्वं च गम्यते ततः सप्तमीत्यर्थः इत्याह-स्वस्वामिभ्यां पर्य्यायेण सप्तमीति। क्रमेणोदाहरणम्। अधिभुवि रामः। अधिरामे भूः। इति सप्तमी। इति कारकप्रकरणम्।

अधिकरणत्वविवेचनम्

अधिकरणत्वं च न धर्मसंबन्धः संबन्धस्य संयोगादिरूपस्य द्विष्ठत्वात् बदरादेरपि कुण्डाधारतापत्तेः। नच कुण्डं न वदरधर्म इति वाच्यम्। तर्हि स्वधर्मसंबन्धोऽधिकरणत्वमिति पर्यवसितम्। स्वधर्मत्वं च स्वाधेयत्वम्। तच्च यदि स्वनिरूपिताधिकरणसंबन्धित्वं तदा अन्योन्याश्रयः। अन्यच्च दुर्वचम्।

नापि उत्पत्तये स्थितये ज्ञप्तये चापेक्षणीयमधिकरणम् उत्पत्तये अपेक्षणीयं च कार्यस्य समवायिकारणं, स्थितये घटादेर्भूर्ततलादि, ज्ञप्तये च जात्यादेः समवायि, अभावसमवाययोः स्वरूपसंबन्धीति वाच्यम्। अपेक्षणीयत्वं हि न जनकत्वमतीन्द्रियजात्याद्यधिकरणाव्याप्तेः (तस्य लौकिकप्रत्यक्षा-भावात्संनिकर्षाघटकत्वेनाजनकत्वात्,) दण्डादेर्घटाद्यधिकरणतापतेश्च। नाप्यधिकरणत्वम्, आत्माश्रयात्।

नापि तद्भिन्नत्वे सति तत्पतनप्रतिबन्धकसंयोगवन्मूर्तत्वं पतनाश्रयद्र-व्यस्याधिकरणत्वम् मूर्तत्वेन विशेषणात् ब्रह्माण्डधारकसंयोगाश्रयेऽपीश्वरे नातिव्याप्तिः। पतनशून्यमूर्तस्यापि विलक्षणतत्संयोगवत्त्वमधिकरणत्वम्। अत एव पङ्कजकोरकान्तरोत्पन्नविनष्टभ्रमरस्याप्यधिकरणे पतनाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिः। गुणक्रियाजात्यादेश्च तत्समवायित्वमिति। अभावसमवायादीनां च तत्स्वरूपसंबन्धित्वमेवं परंपरासंबन्धेनापि निर्वाच्यमिति-वाच्यम्। अननुगमात्। भूतले घट इत्यादौ उक्तरूपेण सप्तम्यर्थतायां गौरवादननुभवाच्च। किंतु प्रतियोगित्वानुयोगित्ववदाधेयत्वमधिकरणत्वं च-

विलक्षणप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेषः।

स चातिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत्। तत्र गेहे चैत्रः पचतीत्यत्र पाकस्याधः संतापनस्य साक्षाद्गेहावृत्तित्वेऽपि कर्तृघटितपरंपरा-धिकरणत्वमाधेयत्वं वा पाकादिक्रियान्वितं सप्तम्यर्थः। स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्राधःसंतापनस्य पाकस्य साक्षात्स्थालीवृत्तित्वेऽपि कर्मघटितपरंपरयाधिकरणत्वमाधेयत्वं वा सप्तम्यर्थः पाकादावन्वेति। अनुभवबलेन तथैव व्युत्पत्तिरिति वृद्धाः। तदाहुः -

कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत् क्रियाम्।
उपकुर्वन् क्रियाशक्तौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्। इति।

एवं च कर्तृकर्मान्यतरद्वारा क्रियाश्रयत्वे सति तत्क्रियोप-

कारत्वमधिकरणत्वम् इति।

वस्तुतस्तु परंपरया क्रियाश्रयत्वमेवाधिकरणत्वम् अत एव प्राङ्गणस्थेन पुंसा दीर्घदण्डादिना काष्ठादिचालनद्वारा गृहान्तर्वर्तिपाककरणे, कर्तृद्वारा क्रियानाश्रयत्वेऽपि गृहस्य, गृहे पचतीति प्रयोगः। न चैवं परंपरयेति व्यर्थम्। अधः संतापनं हि अधोवह्निसंयोगानुकूलकाष्ठवह्न्यादिव्यापारस्तस्य च साक्षात्काष्ठवह्नयादिवृत्तित्वेऽपि काष्ठे वह्नौ वा पचतीति प्रयोगाभावात्। एवं पथि गच्छतीतिवत् स्वस्मिन् गच्छतीति प्रयोगाभावादपि च तत्पदमिति। क्रियानिरूपिताधिकरणत्वस्यैव सर्वत्र सप्तम्यर्थत्वे विना क्रियायोगं भूतले घट इत्यादि प्रयोगो न स्यादिति वाचयम् इष्टत्वादिति वैयाकरणाः।

अधिकरणत्वमाधेयत्वं च सप्तम्यर्थः। स च यत्र क्रियान्वयी तत्र कारकव्यवहारः। अत एव भूतले घट इत्यादौ क्रियाशून्यवाक्यात् भूतलाधेया घट इति शाब्दबोधो भवत्येवेति न्यायविदः।

गृहे स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्र निरुक्तसंबन्धेन गेहाधिकरण-कस्थाल्यधिकरणकौदनकर्मकपाकानुकूलकृतिमानित्यन्वयधीः। भूतले घट इत्यादौ सप्तम्या अधिकरणत्वर्थः, तत्र च प्रकृत्यर्थस्याश्रयत्वेन प्रथमान्तार्थस्य च निरूपकत्वेनान्वयः, भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपको घट इत्यन्वयबोध इति प्राञ्चः।

निरूपकत्वादेः संबन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वा-भावान्नञ्र्थान्वयानुपपत्त्या आधेयत्वं सप्तम्यर्थः। तत्र च प्रकृत्यर्थस्य निरूपकतया प्रथमान्तार्थस्य चाधिकरणतयान्वये भूतलनिरूपिताधेयत्ववान् घट इत्यन्वयबोध इति नव्याः।

चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ निमित्तसप्तमी। निमित्तत्वमुद्देश्यत्वम्। तच्च फलत्वेन वा इच्छाविषयत्वम्। प्रथमे मशकनिवृत्तौ धूमं करोतीति। द्वितीये तु चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादि। चर्मादेः सिद्धत्वादिच्छा-विषयत्वाभावेऽपि साध्यीभूतयथेष्टविनियोग-रूपफलवत्त्वेनोद्देश्यत्वात्। अत्र च यथायथं तादृशेच्छा सप्तम्यर्थः। तस्याश्च धात्वर्थे प्रयोज्यत्वसंबन्धेनान्वयः। तथा च मशकनिवृत्तिविषयकेच्छा-प्रयोज्यधूमकरणाश्रयः। चर्मविषयकयथेष्ट-विनियोगप्रकारकेच्छा-प्रयोज्यद्वीपिकर्मकहननानुकूलकृतिमानिति च क्रमेणान्वयबोधः। अत्र च निमित्तात्कर्मयोग इत्यनुशासनात् यत्किञ्चित्कर्मप्रकारकबोधजनकधातुयोगो नियामकः। सकर्मकधातौ

कर्मबोधकसमभिव्याहारेण कर्मप्रकारकबोधजनकता। यथा द्वीपिनं हन्तीत्यादौ।

अकर्मकधातौ च कर्मविशिष्टार्थशक्त्या। अविद्यारजनीक्षये यदुदेति इत्यत्र उदयगिरिशिखरमारोहतीत्यर्थकरणात् कर्मविशिष्ट-बोधजनकत्वमविशिष्टम्। अत्र रजनीक्षयस्य सूर्योदयाजन्यत्वेऽपि निमित्तत्वं ज्ञानविषयत्वेनोद्देश्यत्वम्। तेन लोकानां रजनीक्षयज्ञानार्थं यदुदेतीत्यर्थः।

शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा इत्यादावुत्पत्तिरपि सप्तम्यर्थः, शरदुत्पत्तिक-पुष्पाश्रयाः सप्तच्छदाः इति वाक्यार्थः। न च शरदुत्पत्तिकपुष्पाश्रये चम्पकादावपि तथा प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। सप्तच्छदस्य पुष्पाश्रयत्वे लब्धे समानवित्तिवेद्यतया सप्तच्छदवृत्तित्वस्यापि पुष्पेषु लाभात्तदवच्छेदेन शरदुत्पत्तिकत्वान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। चम्पकादिपुष्पत्वावच्छेदेन शरदुत्पत्तिकत्वाभावेन तथा प्रयोगाभावात्। धातोर्वा सप्तच्छदीयपुष्पे लक्षणेत्यपि कश्चित्।

सति सप्तम्याः सामानाधिकरण्यमर्थः। तच्च क्वचित्कालिकं, क्वचिद्दैशिकम्।तत्राद्यं समानकालीनत्वपर्यवसन्नं यथा गोषु दुह्यमानास्वागतः दुग्धास्वागत इत्यादौ। अत्र च समानकालीनत्वे सप्तम्यर्थे दोहनमात्रस्य न निरूपकत्वेनान्वयः, महिष्यादिदोहनसमानकालीने तथाऽप्रयोगात्। नापि गोदोहनस्य, धातुना गोदोहनत्वेनानुपस्थितेः। किं तु दण्डी पुरुषो गच्छतीत्यत्र यथा परंपरया पुरुषविशेषणतापन्नदण्डसमानकालीनत्वं गमने भासते तथा गोविशेषणकर्मताविशेषणतापन्नस्यैव दोहनस्य समानकालीनत्वमागमने भासते इति। इत्थं च तादृशदोहनसमान-कालीनगमनानुकूलातीतकृतिमानिति आद्यस्य वाक्यार्थः।

दुग्धास्वागत इत्यादौ तु न तथान्वयः। दोहनस्यातीतत्वेन बोधात्। किं तु वर्तमानध्वंसप्रतियोगिकृतिजन्यदोहनकर्मतापन्नासु गोष्वागत इति वाक्यार्थः। गोविशेषणकर्मताविशेषण-दोहनविशेषणकृति-विशेषणप्रतियोगित्व-विशेषणतापन्नस्य वर्तमानध्वंसस्य समानकालीनत्वमागमने भासते। तथा च तादृशवर्तमानध्वंससमान-कालीनागमनानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थः।

गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ च दैशिकं, तत्र हि गुणकर्मान्यत्वसामानाधिकरण्यस्य सत्त्वे बोधात्। यद्यपि 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सूत्रे क्रिययोः सामानाधिकरण्ये सप्तमीविधानान्नामार्थयोः समानाधिकरण्ये सप्तमी न युक्ता। तथापि गुणकर्मान्यत्वे सति

सत्वादित्यभियुक्तप्रयोगदर्शनात् सूत्रे भावपदं धर्मपरतया व्याख्याय तत्संगमनीयम्।

यस्य च धर्मेण धर्मान्तरं निरुक्तस्वसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते तत्र सप्तमीति सूत्रार्थः। यस्य क्रियया अन्यस्य क्रियान्तरं लक्ष्यत इति व्याख्यानं तु शाब्दिकानां प्रायिकमिति। एवमन्यत्राप्युह्यम्।

वस्तुतः परंपरया क्रियाश्रयत्वमात्रं सप्तम्यर्थः अत एव प्राङ्गणस्थेन दीर्घदण्डादिना काष्ठादिचालनद्वारा गृहमध्ये पाककरणे गृहस्य कर्तृद्वारा क्रियानाश्रयत्वेऽपि गृहे पचतीति प्रयोगः। वह्निचैत्रादेः साक्षात्पाकगमनादि-क्रियाश्रयत्वेऽपि वह्नौ पचति चैत्रे गच्छतीत्याद्यप्रयोगात्परंपरयेत्युक्तम्। न चैवं कियाश्रयत्वस्यैव सप्तम्यर्थत्वे क्रियायोगेन विना भूतले घट इत्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। नहि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति शाब्दिकाः।

वस्तुतोऽधिकरणत्वमात्रमाधेयत्वमात्रं वा सप्तम्यर्थः। क्रियांशस्य व्यर्थत्वात्। स च यत्र क्रियायामन्वेति तत्र कारकत्वव्यवहारः। अत एव भूतले घट इति (क्रियाशून्य) वाक्याच्छाब्दबोध इति नैयायिकाः। अत्र भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपको घट इत्यन्वयबोधः। निष्ठत्वं निरूपकत्वं च संसर्ग इति प्राञ्चः। एवं सति निरूपकत्वसंबन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् भूतले न धट इत्यादौ नञर्थान्वयासंभवाद् (आधेयत्वं सप्तम्यर्थः। तत्र च प्रकृत्यर्थस्य निरूपकतया प्रथमान्तार्थस्याधिकरणतया चान्वये) भूतलनिरूपिताधेयत्वाश्रयो घट इत्यन्वयबोधः। निरूपितत्वमाश्रयत्वं च संसर्ग इति नव्याः।

निमित्तसप्तम्यर्थो निमित्तत्वम्। तच्चोद्देश्यत्वं फलत्वेन फलवत्त्वेन चेच्छाविषयत्वरूपम्। तत्राद्यं मशकनिवृत्तौ धूमं करोतीत्यादौ मशकनिवृत्त्यादेः फलत्वात्। 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इत्यादौ चर्मादेः सिद्धतया स्वत्वरूपफलवत्त्वेनैवेच्छाविषयत्वात्। तच्च प्रयोज्यत्वेन धात्वर्थेऽन्वेति। तथाच मशकनिवृत्तिविषयकेच्छाप्रयोज्यधूमकरणाश्रयः, चर्मविषयकस्वत्व-प्रकारेच्छाप्रयोज्यद्वीपिकर्मकहननानुकूलकृतिमानिति च क्रमेण वाक्यार्थः। एवं 'सीम्नि पुष्कलको हतः' इत्यादावपि 'पुष्कलको गन्धमृगः सीमा तस्याण्डकोशकः' इति कोशात्। सा च 'निमित्तात्कर्मयोगे' इत्यनुशासनाद्यत्किंचित्कर्म-प्रकारकबोधजनकधातुयोगे प्रयुज्यते। तादृश-बोधजनकता च सकर्मकस्य धातोः कर्मबोधकपदयोगेन। यथा द्वीपिनं हन्तीत्यादौ। अकर्मकस्य तु

कर्मविशिष्टस्वार्थशक्तया। यथाऽविद्यारजनीक्षये यदुदेतीत्यादौ उदेतीत्यस्योदयगिरिशिखरमारोहतीत्यर्थात्। अत्र रजनीक्षयस्य सूर्योदयाजन्यत्वेऽपि निमित्तत्वं ज्ञानविषयत्वेनोद्देश्यतया। तेन लोकानां रजनीक्षयज्ञानार्थमुदेतीत्यर्थ इत्येके। एतद्वीपवृत्तियावद्रविरश्मि-संसर्गाभावविशिष्टस्य कालस्य रजनीत्वात्, सूर्योदये तद्रश्म्युत्पादेन तत्प्रागभावनाशे विशिष्टकालनाशाद्रजनीक्षयेच्छा-प्रयोज्यत्वं सूर्योदयेऽक्षतमित्यन्ये।

शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा इत्यत्रोत्पत्तिरपि सप्तम्यर्थः। शरदुत्पत्तिक-पुष्पाश्रयाः सप्तच्छदा इति वाक्यार्थः। न च शरदुत्पत्तिकपुष्पाश्रये चम्पकादावपि तथा प्रयोगः स्यादिति वाच्यम्। सप्तच्छदस्य पुष्पाश्रयत्वे लब्धे तुल्यवित्तिवेद्यतया पुष्पेष्वपि सप्तच्छदवृत्तित्वलाभादत्तदवच्छेदेन शरदुत्पत्ति-कत्वाभावेन तथाप्रयोगाभावात्। धातोरेव वा सप्तच्छदीयपुष्पत्वेन लक्षणेति केचिदितिं दिक् ।

सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यमर्थः। गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वा-दित्यतो गुणकर्मान्यत्वसमानाधिकरणसत्त्वबोधात्। तच्च क्वचित्कालिकं, क्वचिद्दैशिकम्। तत्राद्यं समानकलीनत्वपर्यवसन्नम्। यथा गोषु दुह्यमानास्वागतो दुग्धास्वागत इत्यादौ। अत्र सप्तम्यर्थे समानकालीनत्वे न दोहनमात्रस्य निरूपकत्वेनान्वयः, महिष्यादिदोहनसमानकालीने तथाप्रयोगाभावात्। नापि गोदोहनस्य गोदोहनत्वेन धातोरनुपस्थितेः। किंतु दण्डी पुरुषो गच्छतीत्यत्र यथा परंपरया पुरुषविशेषण-तापन्नदण्डसमानकालीनत्वं गमने भासते, तथा गोविशेषण-कर्मताविशेषणतापन्नस्य दोहनस्य। इत्थं च तादृशगोदोहन-समानकालीनातीतागमनानुकूलकृतिमानिति धीः।

दुग्धास्वागत इत्यादौ तु न तथान्वयः। आगमनकाले दोहनस्याततया दोहनकालीनत्वस्यागमने बाधात्। किंतु वर्तमानध्वंसप्रतियोगि-दोहनकर्मतापन्नासु गोष्विति दुग्धासु गोष्वित्यन्तार्थः। तादृशगोदोहन-विशेषणप्रतियोगित्वविशेषणध्वंसस्य समानकालीनत्वमागमने भासते। तथाच तादृशवर्तमानध्वंसकालीनागमनानुकूलकृतिमानिति द्वितीयवाक्यार्थः। एवं गोषु धोक्ष्यमाणास्वागत इत्यादावपि तादृशप्रतियोगित्वविशेषण-प्रागभावस्य समानकालीनत्वं भासते न च सप्तम्यर्थे समानकालीनत्वे प्रकृत्यर्थस्य गोरनन्वयापत्तिः। तादृशगोदोहनकर्मत्वविशिष्टाया गोः स्वविशेषणकर्मत्व-

विशेषणदोहनाद्याश्रयत्वसंबन्धेन कालेऽन्वयात्।

इदं तु बोध्यम्। 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सूत्रस्य यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते इति व्याख्यानात् क्रिययोः सामानाधिकरण्ये सप्तमी तत्सूत्रेणानुशिष्टेति गुणकर्माऽन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ यद्यपि सप्तमी न युक्ता तथापि गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यभियुक्तप्रयोगदर्शनात् सूत्रतद्व्याख्यानयोर्भावक्रियापदे धर्मपरे। तथा च यस्य धर्मेण धर्मान्तरं निरुक्तस्वसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते तत्र सप्तमीति सूत्रार्थ इत्यदोषः।।

१ - कारकान्तेन सुप्संज्ञोद्देश्यसम्बन्धिन्याः संज्ञायास्तत्प्रयुक्तकार्य्य स्य च निरूपणाऽनन्तरं प्रसङ्गतस्समासनिरूपणमारभते - समर्थः पदविधिरिति। विधीयते इति विधिः कर्म साधनः। तस्य षष्ठ्यन्तेन पदशब्देन समासः पदस्य विधिः पदविधिरिति। समर्थपदस्य समर्थाश्रितोऽर्थः। तथा च, पदसम्बन्धी विधिः समर्थाश्रितो भवतीत्यर्थः। सामर्थ्यं द्विविधम्। व्यपेक्षारूपं, एकार्थीभावरूपञ्च, अत्रैकार्थीभावरूपमेव सामर्थ्यं न तु व्यपेक्षारूपं व्याख्यानात् समासादिवृत्तिषु तस्याऽसम्भवाच्च, एकार्थीभावश्च संसृष्टाऽर्थं समर्थमिति भाष्यात् विशेष्यविशेषणभावाऽवगाह्येकोपस्थितिजनकत्वरूपः। शाब्दिकनये समुदायशक्त्यङ्गीकारादस्तिकृत्तद्धितैकशेषसमाससना-द्यन्तधातुरुपपञ्च-वृत्तिष्वेकार्थीभावरुपसामर्थ्यम्। अत एव राजपुरुष इत्यादिसमासे न पदार्थैकदेशे राज्ञि ऋद्धादिविशेषणाऽन्वयः। पदार्थः पदार्थोनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेः। एतत्फलितार्थकथनमेव सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य विशेषण योगोनेति बोध्यम्।

नचोक्तरीत्या पदार्थैदेशे विशेषणाऽन्वयस्याऽभावप्रतिपादनाद्देवदत्तस्य गुरूकुलमित्यस्याऽप्रामाण्यापत्तिरितिवाच्यम्। गमकत्वात्तत्र तत्र विशेषणाऽन्वयस्य युक्ततया तस्य प्रामाण्योपपत्तेः। न च महादेव इत्यत्राऽऽत्वं न स्यात्समासे समुदाये शक्तया तस्यैवाऽर्थवत्त्वेनतदेकदेशस्याऽनर्थकत्वेन सूत्राऽनाप्तेरिति वाच्यम्। सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्याद्भूतपूर्वगतेराश्रयणाच्च सूत्रप्रवृत्तेरित्यलम्।।

वैयाकरणैस्समासे समुदाये एव शक्तिः स्वीक्रियते नत्ववयवे, तथाहि, रथन्तरं सप्तपर्णः, शुश्रूषेत्यादाववयवार्थप्रतीत्य-भावात्समासादिपञ्चसु विशिष्ट एव शक्तिः। अत एव व्यवेक्षापक्षस्योद्भावनं कृत्वा अथाऽस्मिन् व्यपेक्षारूपसामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य इत्युक्तम्भाष्ये। अत एव च,

धवखदिरौ, निष्कौशाम्बिः, गोरथः, घृतघटः, गुड़ धानाः, केशचूडः, सुवर्णालङ्कार, द्विदशाः, सप्तपर्णः, इत्यादौ साहित्याक्रान्तयुक्त मिश्रसंघातविकार-सुच्प्रत्ययलोपवीप्साद्यर्था न वचनरुपेण वाच्या भवन्ति। अन्यथा तत्तदर्थं वचनं कर्त्तव्यमेव। यत्तु तार्क्किकमीमांसकादयः, राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणयैव राजसम्बन्धवदभिन्नः पुरुष इति बोधः स्यादेव समासे न स्वीकार्या शक्तिः। अत एव राज्ञः पदार्थैकदेशत्वेन तत्र ऋद्धादिविशेषणाऽन्वयोन। पदार्थः पदार्थेनान्वेतीत्युक्तेः सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्युक्तेश्च। धवखदिरावित्यादौ न साहित्याद्यर्थ प्रत्यायकवचनकर्त्तव्यतापत्तिः, लक्षणयैवोक्तार्थत्वात् (उक्तार्थनामि) तिन्यायेन तदप्रयोगात्। लक्षणया राजसम्बन्ध्यभिन्न इति बोधनेच्छायां समासस्य, राजम्बन्धवानितिबोधनेच्छायां विग्रहस्य च प्रयोगनियमसम्भवे 'विभाषे' ति सूत्रस्याऽपि नाऽऽवश्यकत्वम्। न चोक्तस्थलेषूक्तप्रकारेण विशिष्टशक्यनभ्युपगमेऽप्यवयवशक्त्यैव निर्वाहेऽपि पङ्कजशब्दात्पङ्कजनिकर्तृरूपार्थलाभार्थं समुदायशक्तिरावश्यिकेति वाच्यम्। उक्तार्थस्य योगादेव लाभादित्याद्याहुः, तन्न विशिष्टशक्त्यनङ्गकारे विशिष्टस्याऽर्थवत्त्वाऽभावेन प्रातिपदिकत्वाऽनापत्तेः। अत एव अर्थवत्सूत्रभाष्ये अर्थवदिति किम्। अर्थवतां समुदायोऽनर्थकः, दशदाडिमानि षडपूपाः कुराडमजाजिनमिति प्रत्युदाहृतम्। एवञ्च त्वन्मते राजपुरुषपदयोः प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि समुदायस्य तत्वाऽभावात्प्रातिपदिकत्वं न स्यात्। नचोत्तरसूत्रे समासग्रहणात्सुलभैव संज्ञेति वाच्यम्। समासग्रहणस्य नियमार्थत्वस्य भाष्यकृतैवोक्तत्वात्। अन्यथा सिद्धिं विना नियमत्वाऽसम्भवात्। समासग्रहणस्य नियमार्थत्वादेव राज्ञः पुरुषः, देवदत्तः पचतीत्यादिवाक्यस्य मूलकेनोपदं शमित्यादेश्च न प्रातिपदिकसंज्ञा। किञ्च विशिष्टशक्त्यस्वीकारे शक्य सम्बन्धरुपलक्षणाया अप्यसम्भवाल्लाक्षिकार्थवत्त्वस्याऽप्यभावेन सर्वथाप्रातिपदिकत्वाऽभावस्य निश्चितत्वेन स्वाद्यनुत्पत्तौ अपदं न प्रयुञ्जीतेति भाष्यात्समस्तप्रयोगविलयाऽऽपत्तिरित्यलम्॥

ननु पूर्वं भूत इति विग्रहे 'सुपा' इत्यनेन समासं समासत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायाम् 'सुपोधातुप्रातिपदिकयोरि'त्यनेन प्रातिपदिकाऽवयवस्य सुपोर्लुकि पूर्वभूत इत्यत्रोभयोः पूर्वभूतशब्दयोरुक्तसमास संज्ञाविधायकशास्त्रघटकप्रथमान्तपदवोध्यत्वादुपसर्जनसंज्ञाप्राप्तौ द्वयोस्तस्यां

सत्यां पर्यायेण पूर्वप्रयोगापत्त्या निर्देशोपपत्तौ निर्देश्यादित्यादिमूलोक्त-स्याऽसङ्गत्यापत्तिरिति चेन्न। उपसर्जनेतिमहासंज्ञाकरण-सामर्थ्याच्छास्त्रीयोपसर्जनत्वसमानाऽधिकरण लौकिकोपसर्जनत्ववत एव पूर्वनिपात इति कल्पनेन प्रकृते भवनक्रियाविशेषणत्वेन पूर्वशब्दस्यैवोपसर्जनसंज्ञया पूर्वप्रयोग-प्राप्तौनिर्देशाऽनुपपत्त्या तदर्थम्मूलोक्तस्याऽऽवश्यकत्वेन तत्सङ्गतेरित्याह-भूतपूर्वे चरडितिनिर्देशाद्भुत शब्दस्यैव पूर्वनिपात इति।।

ननु निपातेनाऽधिनाऽधिकरणरुपार्थस्योक्तत्वेन उक्तार्थानामप्रयोगः इति न्यायेन तदर्थकसप्तम्या अभावेन समासाऽभावदधि हरीति प्रयोगो न स्यादित्यत आह- निपातेनाऽमिहितेऽप्यधिकरणे वचनसामर्थ्यात्सप्तमीति। उक्तरीत्या सप्तम्या अभावेन समासाऽप्राप्त्या विभक्त्यर्थे समाससंज्ञाविधायकवचनस्यासङ्गतिरिति तदनुरोधादुक्तेऽप्यधिकरणरुपार्थे सप्तम्या समास इति भावः। न च तिङ्कृत्तद्धितेतिपरिगणनादधिनोक्तत्वेऽपि सप्तमीस्यादेव बचन सामर्थ्यात्सप्तम्याः कल्पनं न युक्तमिति वाच्यम्। तस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात्। नचाऽन्यसुबन्तेनाऽपि समासेऽधिहरीति प्रयोगसिद्धिस्स्यादेव वचनसामर्थ्यादिति प्रयासो न विशेषफलजनक इति वाच्यम्। प्रत्यासत्त्या यद्विभक्त्यर्थवाचकाऽव्ययेन सुबन्तस्य समासस्तद्विभक्त्यर्थवाचकसुबन्तस्यैव ग्रहणेनाऽन्यविभक्त्यर्थवाचकसुबन्तेन समासस्याऽनिष्टत्वादिति दिक् ।।

ननु समया ग्राममित्यादौ आराद्वनादित्याहौ च समासो दुर्वार इति पूर्वपक्षं समाधते - आराद्वनादित्यत्र तु नाऽव्ययीभाव इति। यद्युक्तस्थलेषु समासः स्यात्तदा (अभितः परितः) इति वार्त्तिकेन 'अन्यादरादि'ति सूत्रेण च द्वितीयापञ्चम्योर्विधानस्य सर्वथा वैयर्थ्य स्यादिति ताभ्यां तयोर्विधानसामर्थ्येन तदभावकल्पनमिति भावः। न च मध्यार्कसमया-शब्दयोगे दूरार्थकाऽऽराच्छब्दयोगे च द्वितीयापञ्च-म्योश्चारितार्थ्येन सामर्थ्यात्समासाऽभावकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम्। 'दूरान्तिकार्थैरि'त्यनेन षष्ठीपञ्चम्योः प्राप्तौ षष्ठ्यपवादतया पञ्चम्या विधानेनाऽन्तिकार्थका-ऽऽराच्छब्दयोगे षष्ठ्यपवादत्वेन पञ्चमीविधानस्य निरवकाशतया तत्सामर्थ्यादव्ययीभावाऽभावकल्पनस्य युक्तत्वात्। द्वितीयाविधान-सार्थ्यादव्ययीभावाऽभावकल्पनं तु न युक्तमुक्तस्थले द्वितीयाविधानस्य चरितार्थत्वात्।।

दुर्यवनमिति। ननु अर्थाऽभावाऽर्थकस्याऽपि दुरस्सत्त्वा-

दर्थाऽभावेनैवात्रसमाससिद्धौ व्यृद्धयर्थे समासविधानं विफलमिति चेन्न। येन समस्यते तदीयाऽर्थभावे समासाऽभ्युपगमेन प्रकृते यवनऋद्धेरेवाभावसत्त्वेन यवनानामभावाऽभावात् तत्रसमासाऽसिद्धया व्यद्धयर्थे समासविधानस्य साफल्यात्।।

निर्मक्षिकमिति। मक्षिकाणामभाव इति विग्रहः, संसर्गाऽभावेऽयं समासो नत्वन्योन्याभावेऽपि। नचाऽत्र किं विनिगमकमिति वाच्यम्। अर्थग्रहणसामर्थ्यात्समस्यमानपदजन्यप्रतीतिविशेष्यविरुद्धाऽभावस्यैव ग्रहणेनाऽन्योन्याभावस्य तु प्रतियोगिताऽवच्छेदकेनैव विरोधेन तस्य च प्रकारत्वेऽपि विशेष्यात्वाऽभावेनाऽस्यैव तत्र गमकत्वात्।।

अतिहिममिति। हिमस्याऽत्यय इति विग्रहः। अत्ययाऽर्थेऽयमव्ययीभावः। परञ्चास्य सूत्रे ग्रहणं विफलमर्थाभावेनैव गतार्थत्वात्। अभावश्चात्र संसर्गाऽभाव एव, नत्वन्योऽन्याऽभावः, अन्यथा घटः पटोने त्यत्राऽप्यतिं प्रसङ्गः स्यत्।।

शब्दप्रादुर्भाव इत्यस्य शब्दविषयप्रकाशार्थेनाऽव्ययेन समास इत्यर्थः। अस्योदाहरणम्, इति हरिति, अत्र हरिशब्दस्य स्वस्वरूपपरत्वं, तादृशषष्ठ्यन्तहरिशब्देन शब्दप्रकाशार्थकस्येतिशब्दस्य समासः।

अनुविष्णु। विष्णोः पश्चादितिविग्रहः, अत्र अचः परस्मिन्निति सूत्रस्थात् ततः पश्चात्स्त्रंस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात् अनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रस्थसर्वपश्चादिति भाष्यप्रयोगाश्च न पश्चाच्छब्दस्य समासः किन्तु तदर्थकाऽनुशब्दस्यैव एतद्भाष्यप्रयोगादेतत्सूत्रे तत्तदर्थबोधकपदघटकतया गृहीताऽव्ययेन तत्तदर्थेन नायं समासः अत एव 'यथा सादृश्य' इतिसूत्रस्थभाष्ये सादृश्यसंपत्तीति प्राप्नोतीत्युक्तम्। यथाशब्देन तूत्तरसूत्राऽरम्भसामर्थ्यात्समासो भवत्वेवेत्यलम्। नचास्य समासे का क्षतिरिति वाच्यम्। तथासति तस्य पूर्व निपापापत्तेः।

ननु अविगहो नित्यसमासोऽश्वपदविग्रहो वेति नित्यसमास लक्षणसत्त्वे वाक्यं दुर्लभमित्यत आह-प्रतिशब्दस्य बीप्सायामित्यादि। इति प्राञ्चः। वस्तुतस्तु, प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वाऽभावसम्पादनेन चरितार्थत्वात्सामर्थ्यविरहेण तत्सामर्थ्याद्वाक्यस्याऽसाधुत्वमिति, अर्थमर्थम्प्रातिप्रत्यर्थमिति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगाद्यदा द्विर्वचनं तदा प्रतिशब्दस्य वृत्तित्वाऽभावेन समासेन वीप्सायाउक्तत्वान्न द्विर्वचनमित्यलम्।।

ननु समृद्धिसम्पत्योः पर्यायत्वादन्यतरग्रहणं न कार्यमित्याशङ्क्य समाधत्ते - ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिरिति।

यथाऽसादृश्ये। असादृश्य इतिछेदः, असादृश्येऽर्थे विद्यमानो यथाशब्दः समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते इति तदर्थः। यथा हरिस्तथा हर इत्यत्र न समासः, यथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वेना-सादृश्येऽविद्यमानत्वात्। तत्र हरेरूपमानत्वस्य यथाशब्दो द्योतकः। ननु यथाहरिरित्यत्र यथाशब्दस्याऽसादृश्याऽर्थकत्वाऽभावेन समासाऽभावः समुचित एव, तथाहरिरित्यत्र तथाशब्दस्य सादृश्यार्थकत्वात्पूर्वसूत्रेण समासोदुर्वार इति चेन्न। सदृशइत्युक्तया नियमतः प्रतियोग्याकाँक्षा-दर्शनात्सादृश्यप्रतियोगि-वाचकसमर्थसुबन्तेनैव तद्बोधकाऽव्ययस्य समास इति कल्पनेनोक्तापत्तेस्तत्राऽयोगात्। यथाशव्दः समर्थसुबन्तेन सह समस्यते सादृश्ये द्योत्ये नेति, 'यथासादृश्ये' इत्यस्याऽर्थः। यथाशक्ति, यथावलमित्याद्यस्योदाहरणम्। अत एव, असादृश्ये इतिकिमर्थं यथा देवदत्तस्तथा यज्ञदत्त इत्युक्तं न तु सूत्रमेव किमर्थमित्युक्तम् । ननु यथार्थत्वेनैव सिद्धौ सूत्रमिदम्व्यर्थमित चेन्न। सूत्रगृहीताऽव्ययेन तेनाऽसमासेन सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वात्। सूत्रगृहीताऽव्ययेन समासाऽभावेऽस्य सूत्रस्याऽपि ज्ञापकत्वम्। न च प्रकारवचने विहितेन थाल्प्रत्ययेन निष्पन्नस्य यथा शब्दस्य सर्वथा सादृश्यद्योतकत्वात्सूत्रोदाहरणऽसम्भवेन सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्। अव्युत्पन्नस्य वीप्सायोग्यता-पदार्थनतिवृत्तिवोबोधकस्यैव यथाशब्दस्याऽत्रसूत्रे ग्रहणेनोक्तयुक्त्योपपन्नस्य तस्याऽग्रदणादुदाहरणसम्भवेन सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वात्। उदाहरणे यथा शक्ति, यथाबलमित्यादावुक्तार्थक एव यथा शब्द इति तत्र समासार्थं सूत्रमावश्यकमेवेति बोध्यम्। न च यथाशब्दस्य व्यञ्जनयोपमानत्वप्रतिपादकत्वमिति निखिलाऽभियुक्तोक्तया यद्विशेषवान् हरिस्तद्विशेषवान् हर इत्युक्तबोधाऽनन्तरं व्यञ्जनयोपस्थापितार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वं भवत्येवेति, उपमानदेवदत्ताऽभिन्न उपमेयो यज्ञदत्त इति बोधः साधारणधर्मस्तु गृहीतविशेधर्मएव। साधयन्ती सखिसुभगं क्षणे क्षणे दूनासि मम कृते। सद्भावस्नेहकरणीय सदृशं तावद्विरचितन्त्वया। इति लक्षणामूलव्ययञ्जनास्थल इव लक्ष्पार्थव्यङ्ग्यार्थयोरुभयोः शब्दजन्यबोधविषयत्वं सुवचम्। उपमानोपमेययोरभेदान्वयस्य सत्त्वादेव तयोः समानविभक्तिकत्वम्।

एवञ्च पूर्वपदार्थत्वेनाऽभिप्रेतस्य यथाशब्दास्याऽप्राधान्याद्यथा-शक्तीत्यादावव्ययीभावस्याऽप्रसक्त्या सूत्रेऽसादृश्य इति व्यर्थमिति वाच्यम्। सूत्रे प्रकारार्थकस्यैव यथाशब्दस्य ग्रहणेन तत्सामर्थ्याद्द्विमुनि व्याकरणमित्यादौ पूर्वपदार्थाऽप्राधान्येऽपि समासवत्तत्राऽपि समासस्य निर्वाधेनाऽसादृश्ये इत्यस्याऽऽवश्यकत्वात्। कृतेऽसादृश्यग्रहणे तु प्रकारवचनभिन्नस्याऽव्युत्पन्नस्यैव यथाशब्दस्याऽत्रसूत्रे ग्रहणेनोदाहरणसिद्धौ न कोऽपिबाधक इति। नचोदाहरणभूतयथाशक्ति, यथा बलमित्यादौ प्रकारार्थकथालन्तस्यैव यथाशब्दस्य ग्रहणमस्तु, तादृशस्य यथाशब्दस्य सादृश्येऽपि वृत्तेर्दर्शनात्सादृश्यसम्पत्तीत्यनेनैव समासः स्यात् पूर्वसूत्रे 'अव्ययं विभक्ती' त्यादौ यथाग्रहणमस्तु सूत्रमिदञ्च मास्त्विवति वाच्यम्। यथाऽसादृश्ये' इत्येतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यत्सादृश्ये पदार्थानतिवृत्तिबोधकस्य यथाशब्दस्याऽप्रयोगेण साश्यसम्पत्तीत्यनेन समासाऽप्राप्त्या तदर्थमस्य सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वात्। अव्युत्पन्नप्रकारार्थकयथा-शब्दसत्वे इदमेवसूत्रं मानं बोध्यमित्यलम्॥

विभाषा। अधिकारसूत्रमिदम्। ननु एकार्थीभावे समासस्यव्यपेक्षायां वाक्यस्य च सिद्धौ सूत्रमिदं व्यर्थम् नचैकार्थीभाव एव समासविकल्पार्थमिदमावश्यकमिति वाच्यम्। नह्येकार्थीभावे संज्ञाया अभाव इत्यर्थकस्य न च संज्ञाया भावाऽभावाविष्येते इति भाष्यस्य विरोधदुर्वारतया एकार्थीभाव एव वैकल्पिकसमासस्याऽनिष्टत्वात्। एवं एकार्थीभावाभावेन समासाऽप्राप्त्या समासनिषेधसूत्राणि 'नित्यं क्रीडाजीविकयोरि' त्यत्र नित्यग्रहणञ्च नावश्यकानीति चेन्न। लक्षणैकचक्षुष्कान्प्रति क्वैकार्थीभावो नित्यः क्व पाक्षिकः क्व नाऽस्तीत्यर्थबोधनार्थं विभाषेति सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वात्।

एतत्सामर्थ्यात्प्राचीनानां नित्यसमासत्वमिति। अयम्भावः, प्रागेव विभाषाधिकारस्य कर्त्तुमचितत्वादत्रैतत्करणसामर्थ्यादितः पूर्वेषां नित्यत्वमेवेत्यवगम्यते। नचैवं 'सुप्सुपे' स्यास्याऽपीतः पूर्वत्वान्नित्यत्वाऽपत्तिरिति

वाच्यम्। तथा सत्यनेनैव सिद्धेऽव्ययं विभक्तित्यादिना समासविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः। नचाऽव्ययमित्यादिना समासाविधानेऽव्ययस्य समासशास्त्रे प्रथमानिर्द्दिष्ट-स्योपपसर्जनसंज्ञाविधायकेन 'प्रथमानिर्द्दिष्टमि'ति शास्त्रेणाऽव्ययस्य नियमेनोपसर्जनसंज्ञाविधानाऽनुपपत्याऽधिहरीत्यादावध्यादेरपि परप्रयोगाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। समासव्याप्यसंज्ञाविधायके प्रथमानिर्द्दिष्टमुपसर्जनमिति-प्रथमानिर्द्दिष्टमित्यस्यार्थकरणेनाऽध्यादेः परप्रयोगाऽऽपत्य-भावादव्ययमित्यस्य वैयर्थ्येन तत्सामर्थ्यात्सुप्सुपेत्यस्य न नित्यत्वमिति दिक् ॥

समासत्ववादः

तत्र समासत्वं- **विभक्तिशून्यपूर्वपदकनामसमुदायत्वम्।**

अत्र विभक्तिशून्यपूर्वपदकत्वं विभक्तिशून्यपूर्वपदघटितशाब्दबोधप्रयोजकानुपूर्वीमत्त्वम्। तेन न घट इत्यादौ नातिव्याप्तिः। घटो नेत्याद्यानुपूर्वीज्ञानत्वेनैव शाब्दबोधहेतुत्वात्। अघट इत्यादौ समासतापन्नस्य नञस्तु पूर्ववर्तित्वेनैव शाब्दबोधप्रयोजत्वं समासानुशासनबलाद्घटः अ इत्यादेरबोधकत्वाच्च। 'श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छत्' इत्यादौ श्रुतेरर्थं स्मृतिरिवेति योजनयैव बोधः। तेन 'इवार्थम्' इत्यादौ नातिव्याप्तिः। 'आराद्ब्रह्मविदा-मद्रषविषयब्रह्मैक्यमुद्दीपयन्' इत्यादौ ब्रह्मैक्यमुद्दीप-यन्नाराादुज्जम्भते इति योजनयैव बोधस्तेन 'आराद्ब्रह्म' इत्यत्र नातिव्याप्तिः।

'दधि मधुरमसित' इत्यादौ भावनाद्यन्वये प्रथमाद्य-न्तपदज्ञानजन्योपस्थितेः प्रयोजकत्वेन लुप्तविभक्तेः सत्त्वाददोषः। नीलोत्पलमित्यादिसमासे तु विभक्तिर्व्यर्था। नहि राजपुरुष इत्यादौ लुप्तषष्ठयादिस्मृत्या शाब्दबोधः। षष्ठीलोपमजानतोऽपि बोधात्। न वा बहुव्रीहौ यत्पदगर्भविग्रहवाक्यस्मृत्या शाब्दबोधः, तत्पदाभावात्। किंचैवं तत्पुरुषादितः कर्मधारयस्य ज्यायस्त्वं न स्यात्। लुप्तषष्ठयादिस्मृत्या स्मरणाङ्गीकारे लक्षणाविरहात्। समासादौ विभक्तिलोपाभिधानं तु विभक्तिं विनापि तत्र प्रातिपदिकस्य साधुत्वाय। नीलोत्पलधवखदिरादिसमुदायोत्तरं विभक्तिस्त्वर्थवदादिसूत्रेऽर्थवत्त्वस्य स्वघटकपदवृत्त्यार्थबोधकत्वरूपत्वात्।

अत एव वाक्यं न समासतां प्राप्नोति। नित्य एव समासः। कण्ठेकाल, उरसिलोमेत्यादिकमपि समासप्रकृत्यन्तरमेवेत्येके। तन्न। कण्ठेकाल उरसिलोमेत्यादेः प्रकृत्यन्तरत्वं समुदाये शक्तिमङ्गीकृत्य न वा। आद्ये गौरवम्। नामसमुदायत्वं च व्याहन्येत। अत एव नान्त्यः प्रातिपदिकत्व-स्यार्थबोधकत्वस्य चानुपपत्तेः। एकारान्तकण्ठेइतिशब्दस्य क्काप्यनुपपत्तेः। तस्माद्वाक्यमेव क्कचिद्विकल्पेन क्कचिन्नित्यमेव समासतां प्राप्नोतीति सविभक्तिकनामसमुदायस्यैव समासत्वम्। न चैवं देवानित्यादिसमुदायस्यापि वारणायार्थवदादिसूत्रेऽप्रत्यय इत्यस्य प्रत्ययतदन्तान्यपरत्वेऽपि प्रत्ययपदस्य विभकितपरतया कृत्तद्धितप्रत्ययान्तयोरस्तु संग्रहः। नीलोत्पलादिसमासस्य लुप्तविभक्त्यन्तस्य प्रातिपदिकत्वं कृदादिसूत्रेणैव विधेयमिति तत्सूत्रस्यार्थ-वदादिसूत्रप्रपञ्चत्वं मिश्राद्युक्तं विरुध्येत। अप्रत्यय इत्यस्य कृत्तद्धिसमासेतरप्रत्ययान्तभिन्नपरत्वज्ञापकतया

कृदादिसूत्रेप्रपञ्चत्वसंभवा-दित्यन्ये। एतन्मंते च प्रागुक्तलक्षणमसंभवीति चेन्न। आनुशासनिक-लोपाभावविशिष्टान्यत्वस्य नियतानुसंधानविषयत्वस्य च विभक्ति-विशेषणत्वात्। कण्ठेकाल इत्यादौ विभक्तिर्नानुशासनि-कलोपाभावविशिष्टान्या, नीलोत्पलमित्यादौ च विभक्तिर्न नियतानुसंधानविषयः साधुत्वमात्रार्थत्वात्, इत्यदोषः। परेतु अलुक्समासातिरिक्तसमासे विभक्तेरसत्त्वादन्त्यविशेषणं न देयमित्याहुः।

संकेतविशेषसंबन्धेन समासपदवत्त्वमेव समासत्वम् इत्यपरे।

विभक्त्यन्तविक्तिमन्नामसमुदायत्वम् इति तु यथानीलदण्डादित्याद्यनु-करणसाधारणम्। नच नीलदण्डादित्यादिपदेऽभेदान्वयात्कर्मधारयत्वमिष्टं विभक्तेरप्यनुकरणे नामत्वादिति वाच्यम्। प्रकृतिवदनुकरणमित्यनुशासनेन निरर्थकसमुदायोत्तरमपि विभक्तिसंभवे नीलदण्डादितिपदे तुल्याधिकरणत्वा-भावेन कर्मधारयत्वाभावाल्लक्षणयैकेदेशेऽभेदान्वयानौचित्यात्। चरमपदे तत्तदानुपूर्वीविशिष्टे लक्षणाया (अ) युक्तत्वात्। विवरणेऽप्येवम्। तस्याप्यनुकरणविशेषत्वादित्यास्तां विस्तरः।

अत्रेदं तत्त्वम्। यथा नीलदण्डादित्याद्यनुकरणे विशेषलक्षणायोगात् समासत्वानङ्गीकारः। परंतु तादृशसमुदायेऽप्रतिप्रसङ्गदानं पूर्वलक्षणेऽपि समानम्। विभक्तिशून्यपूर्वपदकेत्यत्र पदे स्वार्थतात्पर्यकत्वनिवेशेन तद्वारणं चात्रापि विभक्तिमन्नामसमुदायेत्यत्र विभक्तिमन्नाम्निस्वार्थबोधतात्पर्य-कत्वनिवेशेन तुल्यम्। तस्माल्लघुत्वात्स्वार्थबोधतात्पर्यकत्वघटितं द्वितीयमेव लक्षणमुपादेयमिति।

यत्तु विभक्तयन्ततत्वज्ञाने समासत्वज्ञानं समासत्वज्ञाने च विभक्तयन्ततत्व-ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयाद्विभक्त्यन्ततत्वघटितसमासलक्षणं न साध्विति तन्न। विभक्त्यन्तत्वघटितसमासत्वज्ञानानपेक्षणात्। तत्र संकेतविशेषसंबन्धेन समासेतिसंज्ञावत्त्वरूपसमाससत्वज्ञानस्यैवापेक्षितत्वात्।

तत्र समासाः षट् । कर्मधारयद्विगुतत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वाव्ययीभावभेदात्।

अथ तत्पुरुषसमासप्रकरणम्।

२- ननु 'तत्पुरुष' इत्यधिकारसूत्राऽनन्तरं 'संख्यापूर्वो द्विगुश्चे'ति सूत्रकरणाच्चकारबलेन द्विगुतत्पुरुषयोः समावेशः स्यात्। न च चकारस्योक्तसंज्ञाद्वयपर्य्यायार्थत्वेन समुच्चयार्थत्वाऽभावात्कथमुभयोः समावेशः स्यादिति वाच्यम्। 'संख्यापूर्वो द्विगुरि' ति योगं विभज्य पूर्वेण 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चे'त्यत्रोक्तस्य संख्या पूर्वस्य तत्पुरुषसंज्ञाविधानसमार्थ्यादेव पर्य्यायत्वासिद्धौ चकारस्य संज्ञाद्वयसमावेशार्थत्वाक्षतेः। एवञ्च द्विगुश्चेति। सूत्रमनावश्यकमेवेत्याहइदं सूत्रं त्यक्तुं शक्यमिति। द्विगुश्चेति सूत्रमित्यर्थः।

ननु द्विगोस्तत्पुरुषत्वे किम्फलमित्यतआह-समासान्तः प्रयोजनं पञ्चराजमिति। पञ्चानां राज्ञां समाहार इति विग्रहे 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इति टच् । न च (अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः) इत्यनेन टजन्तोत्तरपदस्य द्विगोः पञ्चराजस्य स्त्रीत्वबोधनेन टित्वान्ङीप् दुर्वार इतिवाच्यम्। टचः समासस्यैवाऽन्ताऽवयवत्वं न तूत्तरपदस्येति उत्तरपदस्याऽकारान्तत्वा-भावादुक्तवार्त्तिकेन स्त्रीत्वाऽबोधनेन ङीपोऽप्राप्तेः। न च समासार्थे यदुत्तरपदं तदन्तस्यैव समासान्तत्वमित्यर्थके समासार्थोत्तरपदान्ताः समासान्ता इति पक्षे द्विगोरकारान्तोत्तरपदत्वेन स्त्रीत्वादुक्तदोषस्तदवस्थ एवेति वाच्यम्। अत्र पक्षे पात्रादित्वान्नेत्यनेनैव दोषोद्धारादित्यलम्। पञ्चराजीति काशिकायामुदाहृतं न युक्तमितिहरदत्तः। केचित्तु पात्रादित्वान्ङीबभावकल्पने विनिगमकाऽभावा-त्काशिकोक्तोदाहरणं युक्तमेवेत्याहुरिति दिक् ।।

द्वितीया श्रितातीतपतितेति। द्वितीयायाः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः। श्रितादिनां सुबन्तत्वाऽसम्भवेन स्वप्रकृतिक लक्षणा। तथा च द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैरित्यर्थः सम्पन्नः। न च सम्बोधने श्रितादीनां सुबन्तत्वसम्भवेन तेषां स्वप्रकृतिके लक्षणानाऽऽऽवश्यिकेति वाच्यम्। 'येन विधिरि'ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन सम्बुद्धिस्त्रीलिङ्गप्रथमान्तभिन्नेऽपि समासस्येष्टत्वेन श्रितादीनां लक्षणाया। आवश्यकत्वात्। श्रितादीनां समर्थविशेषणत्वात्प्राप्तस्यतदन्तविधेः (समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः) इत्यनेन निषेधात्कष्टं परमाश्रित इत्यादौ न समासापत्तिः। तदन्तविधौ तु श्रिताद्यन्तसमर्थ प्रकृतिकैरित्यर्थे तत्रोपत्त्कापत्तिर्दुवरिवेति दिक् ।।

स्वयं क्तेन। ननु अत्र सूत्रे आत्मनेत्यर्थकस्य स्वयमित्यव्ययस्य कर्तृत्वनिष्ठविशेष्यतानिरूपितबोधजनकत्वेन कर्मत्वविशेष्यक बोधजनकत्वाऽभावान्न द्वितीयायाः सम्बन्धः। किन्तु तृतीयाया एवेत्याह-द्वितीया तु नेह सम्बध्यते अयोग्यत्वादिति। असम्भवादिति तदर्थः। क्तस्य प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ स्वयमित्यव्ययं क्तान्तप्रकृतिकसमर्थसुबन्तेन सह समस्यते इति सूत्रस्यार्थः। स्वयंकृतिरित्युदाहरणम्। समासे स्वयंकृतशब्दादिञि आद्यचो वृद्धौ रूपं सिद्ध्यतीति समासस्योक्तप्रयोगोपपत्तिरैकश्वर्यमपि फलम्बोध्यम्। तदभावे तु कृत इत्यस्यैव षष्ठ्यन्तत्वेन तत एवोक्तप्रत्यये ऋकारस्य बृद्धौ रपरत्वे स्वयं कार्तिरित्यापत्तिरिति दिक् ॥

खट्वा क्षेपे। द्वितीया श्रितेत्यतो द्वितीयायाः स्वयं क्तेनेत्यतः क्तेनेत्यस्य चानुवृत्तिः, तयोश्च प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधिः, क्षेपो निन्दा, खट्वाशब्दस्य स्वप्रकृतिके लक्षणा, तथा च, खट्वा प्रकृतिकं द्वितीयान्तं क्तान्तप्रकृतिकसमर्थसुबन्तेन सह समस्यते सति निन्दाया गम्यमानत्वे इति सूत्रार्थः। खट्वारूढ इत्युदाहरणम्। खट्वामारूढ इति विग्रहः। स जाल्म इत्युच्यते। असमीक्ष्यकारीति तदर्थः। जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यादित्यमरोक्तेः। समाप्तवेदव्रतेन पुरुषेण खलु खट्वाऽऽरोढया ब्रह्मचारिणैव भूमौ शयितव्यम्। अनेनैव खट्वाऽऽरूह्यते चेदयमेव जाल्म इत्युच्यते। अस्य शब्दस्य रूढत्वादकृतेऽपि खट्वाऽऽरोहणे निन्दिताऽनुष्ठानपरस्य सर्वस्याऽपि खट्वारूढत्वं बोध्यम्। अत एवाह-नित्यसमासोऽयमिति। वाक्येन निन्दाऽप्रतीतेरिति भावः।

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन। सौत्रत्वात्तत्कृतेति लुप्तपृतीयान्तम्। तृतीयान्तपरामर्शितच्छब्देन तृतीयान्ताऽर्थो लक्ष्यते। गुणवचनस्य शब्दत्वात् तृतीयान्तार्थकृतेस्यस्याऽर्थद्वारा गुणवचन विशेषणत्वं तृतीयान्तार्थकृतो यो गुणास्तद्वचनेनेति, एतत्फलिताऽर्थमाह-तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनेनेत्यादि। ननु गुणवचनेनेत्यत्र वचनग्रहणं व्यर्थ गुणशब्दस्य धर्ममात्रपरत्वेन तेन समासाऽसम्भवेन तद्वाचिन एव ग्रहणादिति चेन्न। गुणमुक्तवानिति व्युत्पत्त्या गुणवचनपदेन गुणवाचित्वविशिष्टद्रव्यवाचिन एव ग्रहणार्थं वचनग्रहणस्य सार्थक्यात्। तेन घृतेन पाटवमित्यादौ न समासः।

तत्र गुणशब्दस्य धर्ममात्रपरत्वादेव खराडशब्दस्य क्रिया वचनत्वेऽपि न कोऽपि दोषः। अस्य सूत्रस्य कृतशब्दार्थद्वारकसामर्थ्ये एव प्रवृत्तिर्न तु साक्षात्परम्पराऽन्वये। अन्यथोत्तरसूत्रेण निपुणश्लक्ष्णशब्दाभ्यां समासविधानं व्यर्थ स्यात्। न च शदृशशब्दस्याऽप्युक्तार्थे ज्ञापकत्वसम्भवात्कथमुभयोरेवोपादानमिति वाच्यम्। सदृशशब्दस्या-ऽनावश्यकत्वस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्। गुणवचनेनेत्यत्र गुणशब्दस्य तत्कृतेत्येतत्सापेक्षत्वेऽपि सौत्रत्वात्समासो बोध्यः। सूत्रे तत्कृतेत्यस्याऽनुपादानेऽक्ष्णा काण इत्यत्राऽपि समासापत्तिः, तदुपादाने तु अक्ष्णा, काणत्वस्याऽकरणात्किन्तु कर्मादिनैव तत्करणात्काणशब्दस्य तृतीयान्तार्थकृतगुणवचनत्वाऽभावाऽन्नोक्ताऽऽपत्तिः। गुणवचनेनेत्यस्याऽभावे गोसम्बन्धिदध्यादिभोजनेन-देवदत्तादेर्वपावत्वात्तृतीयान्ताथकृतत्वेन गोभिर्वपावानित्यादां समासाऽऽपत्तिः। तत्सत्त्वे तु देवदत्तादेर्गुणवचनत्वाऽभावान्नोक्तापत्तिरिति दिक् ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलह। ननु 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्यामि'त्यनेन सदृशशब्दयोगे षष्ठ्या अपि विधानात्सदृशशब्देन षष्ठीसमाससिद्धावत्र सूत्रे सदृशग्रहणं व्यर्थम्। नचोक्तसूत्रविहितषष्ठ्याः प्रतिपदविधानषष्ठीत्वात् (प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते) इति निषेधवचनस्य जागरुकत्वादुक्तसमासाऽप्राप्त्या समासार्थन्तत्र सदृशग्रहणमावश्यकमितिवाच्यम्। उक्तसूत्रजषष्ठ्या न प्रतिपदविधानत्वमित्यस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्। न च 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया' इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्ध्यर्थं सदृशग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। 'सदृशप्रतिरुपयोः सादृश्ये' इत्यनेनैवोक्तस्वरसिद्धेः। तत्र हि दास्याः सदृश इत्यादौ षष्ठया अलुकि पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं सदृशग्रहणमावश्यकम्। न च मनसा सदृश इत्यत्र समासर्थमस्तु सदृशग्रहणमिति वाच्यम्। तस्य संज्ञात्वाऽभावेन तदर्थमपि तस्वाऽनावश्यकत्वात्। एवञ्च प्रयोजनाऽभावाद्व्यर्थमेव सदृशग्रहणमिति चेन्न। भोजनेन सादृश्यवानित्यर्थे भोजनसदृश इत्यत्र समासार्थन्तस्वाऽऽवश्यकत्वात्। नचाऽत्रापि हेतोः शेषत्वविवक्षया षष्ठीत्येनेनैव समाससिद्धावेदर्थमपि तदनावश्यकमेवेति वाच्यम्। उक्तरीत्या समासोपपत्ताबुक्तस्वरासिद्ध्यापत्तेः। न च सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये इत्यनेनैव स्वरसिद्धिरिति वाच्यम्। तत्र सादृश्यग्रहणेन तस्योपमानबोधकपूर्वपदकं एव प्रवृत्तेः। वस्तुतस्तु भोजनेन कृतः सदृश इत्यर्थे तृतीया तत्कृतार्थनेति तत्पुरुषे

तुल्यार्थेति सूत्राभ्यां समासस्वरसिद्ध्युपपादाने तु व्यर्थमेव सदृशग्रहणमिति ध्वनितं प्रकृतसूत्रस्थकैयटे इत्यलमतिविस्तरेण।।

मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्याऽपि ग्रहणमिति। पणबन्धेनैकार्थ्यं सन्धिस्तस्मिन् गम्यमाने सति अनुपसर्गं तृतीयान्तात्परं मिश्र इत्युत्तरपदमन्तोदात्तमित्यर्थके मिरं चाऽनुपसर्गसन्धावि'ति सूत्रे (समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः) इत्यनेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्सोपसर्गेण समासाऽप्राप्त्याऽनुपसर्गेणैव समाससिद्धौ व्यावर्त्त्याऽभावा-द्व्यर्थमनुपसर्गग्रहणमुक्तमर्थं ज्ञापयतीति भावः।।

ननु 'कर्तृकरणे कृते'त्यस्य कर्तृकरणयोरर्थयोर्विहिततृतीतायान्तस्य बहुलं समास इत्यर्थे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया निर्विशिष्टभिन्नस्य कृदन्तत्वाऽभावेन नखनिर्भिन्न इत्यत्र समासो न स्यादत आह- कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति। यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र गतिकारकसमभिव्याहृतस्यैव कृदन्तस्य ग्रहणमपिशब्दात्तदसमभिव्याहृते कृदन्ते केवलस्याऽपि तस्य ग्रहणमिति तदर्थः। तथा च, अवतरणदलोक्तोदाहरणे नीरूपगतिविशिष्टस्य भिन्नस्य कृदन्तत्वात्समाससिद्धिरिति सर्वमनवद्यमिति भावः।।

बहुलग्रहणं सर्वोपाधिव्यभिचारार्थमिति। बहूनर्थान् लातीति बहुलमिति बहुलपदस्यार्थात् कर्तृकरणयोर्विहिततृतीयान्तस्यापि क्वचिनन समासः। क्वचिद्विभक्त्यन्तरस्याऽपि समासः। दात्रेण लूनवान् , दात्रेण छिन्नवान् , हस्तेन कुर्वन्नित्यादीन्याद्यस्योदाहरणानि। पादहारकः, गलेचोपक इत्यादि द्वितीयस्य। ह्रियते इति हारकः बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् पादाभ्यां हारकः पादहारकः, पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समासः। चोपयतीति चोपकः, हेतुमण्णयन्ताच्चुप मन्दायां गतावित्यस्मात्कर्मणिरावुल् । गले चोपको गलेचोपकः, अधूर्ममस्तकादि'ति सप्तम्या अलुक् ।।

ननु सूत्रे सुपेत्यधिकारात्तिङन्तेन समासाऽनतिप्रसक्त्या कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वेन कर्त्राद्याक्षिप्तक्रियाबोधककृदन्तेनैव समासलाभेन व्यावर्त्त्याऽभावात्कृद्ग्रहणं व्यर्थमित्याशयेनाऽऽशङ्कते कृतेति किमिति। समाधत्ते- काष्ठैः पचतितरामिति। कर्तृत्वकरणत्वयोः क्रियानिरूपितत्वात्तद्वाचकसुबन्तस्य तद्धितान्तघटितस्याऽपि सम्भवात्तेनाऽपि समासे प्रत्युदाहरणभूतोक्तप्रयोगे समासाऽऽपत्तिर्दुवारैवेति तद्वारणाय कृद्ग्रहणमावश्यकमिति भावः। कृदन्तेनैव समासो यथास्यान्न सुबन्तेनेत्यर्थं कृद्ग्रहणं प्रत्युदाहरणे शानजन्तादिभिरिव

बहुलग्रहणात्समासवारणं शक्यमिमि केचिदित्यलम्।।

चतुर्थीतदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः। अत्र तदर्थपदं तस्मै इदं तर्थमित्यर्थकं तच्छब्देन सन्निष्कृष्टत्वाच्चतुर्थ्याः परामर्शः। तस्याश्च प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहण-परिभाषया तदन्तविधौ चतुर्थ्यन्तमिति सामर्थ्यात्तेन तदर्थो लक्ष्यते तस्मात्तादर्थ्ये चतुर्थीत्यभिप्रेत्वाह-चतुर्थ्यन्तार्थाय यतद्वाचिनेत्यादि। चतुर्थ्यन्तवाच्ययूपार्थं यद्दार्वादि तद्वाचकशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य वा समास इत्यर्थः। यूपाय दार्वित्यादीन्युदाहरणानि।

ननु सूत्रे तदर्थ पदेन प्रकृतिविकृतिभावातिरिक्तग्रहणे तेनैव बलिरक्षितशब्दाभ्यामपि समाससिद्धौ ताभ्यां समासार्थं कृतमुक्तशब्दद्वयग्रहणं व्यर्थं सञ्ज्ञापयति तदर्थपदेन प्रकृतिविकृतिभावस्यैव ग्रहणमित्याशयेनाह-तदर्थेन प्रकृतिविकृतिभाव एव गृह्यते। बलिरक्षितग्रहणाज्ज्ञापकादिति। न च हितसुखशब्दयोरपि ज्ञापकत्वसम्भवेन शब्दचतुष्टयस्यैव ज्ञापकत्वप्रतिपादनस्य युक्तत्वाद्द्वयोरेव तत्त्वप्रदर्शनमयुक्तमिति वाच्यम्। हितसुखशब्दयोगे 'चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैरि'त्यनेनाऽतादर्थ्येऽपि चतुर्थीसम्भवात् उक्तशब्दद्वयेनाऽन्योपकाराऽनननेन तद्योगे तादर्थ्यचतुर्थ्या असम्भवाच्चोक्तशब्दद्वयस्य ज्ञापकत्वाऽसम्भवात्। न च समासत आशिषोऽप्रतीत्या 'चतुर्थी चाशिषी'ति विहितचतुर्थ्यन्तस्य समासाऽस्वीकाराद्बलिरक्षितग्रहणवद्धितसुखशब्दयोरपि ज्ञापकत्वं सम्भवतीति वाच्यम्। ब्राह्मणहितं, गोहितं, गोसुखमित्यादि-लक्ष्यदर्शनादतादर्थ्यचतुर्थ्यन्तस्यापि समासाङ्गीकारत्तदर्थन्तयोरावश्यकत्वात्सामर्थ्यविरहेण ज्ञापकत्वा-ऽसम्भवादित्यलम्।।

ननु बलिरक्षितग्रहणज्ञापकशापितस्य प्रकृतिविकृतिभावस्यतदर्थपदेन ग्रहणमितिनियमस्य रन्धनाय स्थालीत्यत्र समासवारणमेव फलं तत्र षष्ठीसमासस्य दुर्वारत्वान्नियमो व्यर्थ एव। न च सति षष्ठी समासे समासस्वरः, तादर्थ्याचतुर्थ्यां तु नियमेन समासवारणत्पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति स्वरे विशेष इति वाच्यम् 'चतुर्थीतदर्थे' इत्येतद्विहित-पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एवेष्टत्वादुक्त-स्वराऽप्राप्त्या स्वरेऽविशेषादुक्तसमासस्याऽनिवार्यत्वेन नियमवैयर्थ्यस्य तादवस्थ्यादिति चेन्न। रन्धनाय स्थालीत्यत्र शब्दशक्तिस्वभावात्तदर्थत्वेनैव भानेन सम्बन्धत्वेनाऽमानात्षष्ठ्यभावेन

तत्समासाऽप्राप्त्या सत्यां तादर्थ्याचतुर्थ्यां प्राप्ततत्समासनिवृत्त्यर्थमुक्त-नियमस्याऽऽवश्यकत्वेन सार्थक्यात्। एतत्सर्वं प्रकृतसूत्रस्थभाष्ये स्पष्टम्। तत्रहि चतुर्थी तदर्थमात्रेण चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्। सर्वस्व चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह प्रसङ्गो भवति। अनेनाऽपि प्राप्नोति, रन्धनाय स्थाली, अवहननायोलूखलमिति। अत्राऽनेनाऽपि प्राप्नोतीत्युक्त्का कथमप्येषु समासो न भवतीत्युक्तम्। उक्तञ्च कैयटेन नाऽनभिधानाद्रन्धनस्थाल्यादयः षष्ठीसमासा भवन्तीति। नचोक्तयुक्तया चतुर्थीषष्ठीसमासवारणेऽपि रन्धनार्था स्थाली रन्धनस्थालीति मध्यमपदलोपिसमासोवाधकाऽभावात्स्यादेवेति वाच्यम्। अनभिधानादुक्त-समासस्याऽप्यप्राप्तेरिति दिक् ॥

अश्वघासादयस्तु षष्ठी समासा इति। तदर्थपदेन प्रकृतिविकृति-भावग्रहणात्समासाप्राप्त्याऽत्रापि घासादीनामुपकारकत्वेन तादर्थ्यचतुर्थ्यां सत्यां न समासः किन्तु वाक्यमेव। सम्बन्धत्वेन भाने तु षष्ठी समासो भवत्येवेति भावः॥

अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिङ्गता चेति वक्तव्यमिति। अनेन वार्त्तिकेन कार्य्यद्वयं विधीयते। एकमर्थशब्देन चतुर्थ्यन्तस्य नित्यसमासत्वं द्वितीयं विशेष्यगतालिङ्गञ्च, एतदसत्त्वे विभाषाऽधिधिकारेण समासस्य पाक्षिकत्वात्समासाऽभावपक्षे वाक्यस्याऽपीष्टापत्तौ द्विजायार्थ इति प्रयोगः स्यात्। अर्थरैविभवा अपीत्यमरोक्तयाऽर्थशब्दस्य नित्युपुँस्त्वात् 'परवलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोरि'त्यनेन सर्वत्र पुल्लिङ्गस्यैव प्रयोगात् द्विजार्था यवागुः, द्विजार्थं पय इत्यादयः प्रयोगा न स्युः वस्तुतस्तु, अनेन विशेष्यलिङ्गतैव विधेया, समासनित्यत्वरूपद्वितीयविधेयस्य तु चतुर्थ्या तादर्थस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहाऽप्रसक्त्यान्यायसिद्धत्वात्। गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यादाविव लिङ्गस्यापि लोकतः सिद्धत्वे तु स्पष्टार्थमेवैतद्वार्त्तिकमित्यवसेयमिति दिक् ॥

पञ्चमी भयेन। पञ्चशब्दप्रकृतिकसमर्थसुबन्तेन समस्यते इत्यर्थः। अत्र सूत्रे विनिगमकाऽभावात्सूत्रेणैव वृकभीत इत्यादौ समाससिद्धौ (भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम्) इत्येत द्वार्त्तिकाऽऽरम्भाच्च न भयेत्यर्थग्रहणं किन्तु स्वरूपस्यैव। तेन न वृकात्रास इत्यादौ समासाऽऽपत्तिरूपो दोषः। वार्त्तिके उपलक्षणत्वान्निर्गतजुगुप्सयोरपि ग्रहणं बोध्यम्। न च सूत्रे भयेत्यर्थाग्रहणे स्वरूपस्य ग्रहणाद्ग्रोगोपरत इत्यादौ समासो न स्यादिति वाच्यम्।

बहुलग्रग्रहणत्क्वचिद्विभक्त्यन्तरस्याऽपि कृता समास इत्यस्य पूर्वमेवाभिहितत्वेन तत्र समासोपपत्तेः। सुप्सुपेति मयूरव्यंसकादित्वाद्वातदुपपत्तेश्च।।

प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते इति वाच्यम्। पदं पदं प्रति विहिता प्रतिपदविधाना कारकविशेषोपादानेन विहितेत्यर्थः। 'षष्ठी शेषे' इत्येतद्विहितषष्ठ्यतिरिक्ता सर्वाऽपि षष्ठी प्रतिपदविधा नेत्युच्यते सा न समस्यत इति तदर्थः। ननु 'न निर्धारणे' इत्यनेन निर्धारणबिहितषष्ठयाः समासौ निषिध्यते, वार्त्तिकेनापि प्रतिपदविधानष्ठ्याः समासनिषेधः क्रियते। एवञ्च शेषषष्ठ्यतिरिक्तियाः सर्वस्या अपि षष्ठयाः प्रतिपदविधानत्वा-द्वार्त्तिकेनैवोक्तसूत्रप्रयोजनस्य गतार्थत्वात्सूत्रं व्यर्थमिति चेन्न। 'यतश्च निर्धारणमि'त्येनन षष्ठया अविधानेन सप्तम्या एव विधानादनया तस्या बाधाऽभावाय, तत्प्रतिप्रसवात्तत्र सम्बन्धसामान्य एव षष्ठया विधानात्तस्याश्चाऽप्रतिपदविधित्वाद्वार्त्तिकेनाऽगतार्थतया सूत्रस्य सार्थक्यात्। यत्तु ज्ञोऽविदर्थस्य करणे' इत्यादि 'कृत्वोऽर्थ प्रयोगे कालाधिकरणे' इत्येतेषु सूत्रेषु शेषप्रदसम्बन्धात्तैः शेष एव षष्ठी विधानात्तत्र च 'शेषे षष्ठी'त्येव सिद्धावुक्तसूत्रसमुदायसामर्थ्यात्तत्तत्सूत्रविहितषठयाः समासाऽभावकल्पनेन वार्त्तिकस्य सिद्धत्वान्नापूर्वन्तदिति तन्न। उक्तसूत्राणां तत्तद्धातुयोगे उपात्तकारकाणां शेषत्वाऽभावज्ञापनद्वारा वार्त्तिकज्ञापकत्वे विनिगमकत्वाऽभावात्। वात्तिर्कस्यापूर्वत्वादेव नेदं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। अत एव च प्रतिपदविधानेतिपर्वूपक्षोद्धाटने शेषलक्षणाऽतिरिक्ता सर्वा प्रतिपदविधाना, 'कर्तृ कर्मणोः कृती'ति च कृद्योगेति तत्रोक्तम्। तत्र शेषलक्षणेत्यस्य शेषमात्रलक्षणेत्यर्थ इति दिक् ।।

ननु ब्राह्मणस्य ये दन्तास्ते शुल्का इत्यर्थाद्ब्राह्मणशब्दस्य दन्तैरेवाऽन्वयात्तेनैव सामर्थ्ये शुक्लशब्देनाऽसामर्थ्यात् सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणयोगोनेति निषेधाच्च ब्राह्मणस्य शुल्का इत्यत्र समासो न स्यादत आह- यदाप्रकरणादिना दन्ता इति विशेष्यं ज्ञातं तदेदमुदाहरणमिति। अधुना शुल्कब्दस्यैव विशेष्यसमर्पकत्वमिति न समास प्राप्तिरिति भावः।।

अनित्योऽयं गुणेन निषेध इति। गुणवाचकशब्देन षष्ठ्यन्तस्य समासनिषेधोऽसार्वत्रिक इत्यर्थः पूरणार्थेन च षष्ठ्यन्तस्य समास निषेधोऽपि तथेत्यापि बोध्यम्। अत्र प्रमाणं 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ' इत्यादि निर्देश

एव, तथाहि, गुणेन पूरणार्थेन च समासनिषेधस्य नित्यत्वे तस्य अशिष्यमित्यत्र समासनिषेधेन निर्देशाऽसङ्गतिरिति स एव व्यर्थीभूतो ज्ञापयती, अनित्योऽयमित्यादि। पूरणार्थेन समासनिषेधस्य नित्यत्वे 'लोपेन चेत्पादपूरणमि'ति निर्देशः प्रमाणम्। तथाहि, पूरणार्थेन समासनिषेधस्य नित्यत्वे पादस्य पूरणमिति समासाऽनापत्त्या निर्देशासङ्गतिरिति स एवोक्तार्थं ज्ञापयतीति भावः। तेन कुम्भपूरणभव उच्छषष्ठ इत्यादौ समाससिद्धिः। शेखरकृतस्तु, पूरणार्थेन समासनिषेधाऽनित्यत्वस्य नोक्तोदाहरणे समाससिद्धिः फलम्। कुम्भसम्बन्धि पूरणमुच्छसम्बन्धी षष्ठ इति मध्यमपदलोपिसमासस्य सिद्धत्वात्। अत एव गुणेन समासनिषेधाऽनित्यत्वम्भाष्ये नोक्तम्। अन्यत्राऽस्याऽनभिधानम्। अत एव, सर्वश्वेत इत्यादौ गुणेन न समास इति निषेधात्कथं समास इति सन्दिह्य गुणात्तरेणतरलोपश्चेति वचनमारब्धं सर्वगुणेति सूत्रे भाष्ये संख्याशब्दानां भावशब्दत्वाद्योजनशतादौ क्रोशशतादौ गोबिंशतिरित्यादौ च नायं निशेध इति। तथा च पंक्तिविंशतीति सूत्रे भाष्यं ते एते विंशत्यादयः शब्दाः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्तीति विशंत्यादिषु भावचनेष्विति च यस्तु तत्र एषां गुणवचनत्वव्यवहारोऽपि स तु तत्सादृश्यात्। अन्यथा गावो धनमित्युपक्रम्य धनेमेको गुणः, अपत्यमेको गुणः इत्यपि भाष्योक्तेश्चैत्रधनं चैत्राऽपत्यादीनीत्यादि न स्यादित्याहुः।।

पूर्वोत्तरसाहचर्य्येण कृदव्ययस्यैव ग्रहणमिंति। पूर्वपरयोः सत्तव्ययोः कृतोः सान्निध्यादव्ययपदेन कृदव्ययमेव गृह्यते इति भावः। अत्र सूत्रेऽव्ययपदेन कृदव्ययस्य ग्रहणादेव सर्वपश्चादितिभाष्यप्रयोग उपपन्नः। अन्यथा कृदकृत्साधारणस्याऽव्ययस्याव्ययपदेन ग्रहणेन पश्चाच्छब्दस्याव्ययत्वेन तद्योगे समासनिषेधापत्तावुक्तभांष्यप्रयोगो नोपपद्येत। प्रकृतसूत्रस्थभाष्येऽपि अकृदव्ययैरुच्चैरादिशब्दैः सामर्थ्याऽभावान्न समास इत्यभिधाय कृदव्ययमेवोदाहृतम्। एतेन सति सामर्थ्येऽन्याव्ययैः समासस्येष्टत्वमवगम्यते। नोगेशास्तु, द्विजस्य कुर्वन्कृत्वेत्यादौ सूत्रेण कारकषष्ठयाः समासनिषेधात् कटाद्यपेक्षया शेषषष्ठ्यां तु असामर्थ्यात्समासप्राप्तिरेव नेति सन्दिह्य द्विजस्य द्विषन् पुरा सूर्य्यस्योदेतोरित्यादौ (द्विषः शतुर्वावचनन्तोसुनकसुनोर प्रतिषेध) इति कारकषष्ठीसत्त्वात्तत्रोदाहृतम्भाष्ये तस्मादीदृशे विषये शेषत्वविवक्षणस्य तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वविवक्षणस्य चाऽभाव एव पाणिनितात्पर्य्यनिर्णयायैव

भाष्यकृत्प्रवृत्तेरिति वदन्ति।

समानाधिकरणे समासनिषेधोदाहरणं तक्षकस्य सर्पस्येति। अत्र परत्वात्प्राप्तसमानाधिकरणसमासं बाधित्वा प्राप्तस्य षष्ठीसमासस्यनिषेधः। नच षष्ठ्यन्तयोः समासेऽर्थाऽभेदात्प्रधानस्याऽपूर्वनिपात इत्येतन्निरूपणप्रस्तावे येन सुबन्तेन समासस्तन्निरूपितसम्बन्धार्थकस्यैव षष्ठ्यन्तस्य ग्रहणमित्युक्त्या ग्रहणमित्युक्त्या प्रकृते तादृशषष्ठ्यभावात्समासाऽप्राप्त्या निषेधो विफल एवेति वाच्यम्। भाष्यप्रामाणयाद्यत्र व्यधिकरणषष्ठ्यन्तयोः समासस्तत्र तादृश्या षष्ठ्या ग्रहणेन समानाधिकरणषष्ठ्यन्तयोः समासे उक्तनियमाऽभावात्समासप्राप्त्या निषेधस्य साफल्यात्। अत्र प्रकृतसूत्रस्थसमानाधिकरणग्रहणमेव मानमिति सूत्रकृत्तात्पर्य्यम्। नचाऽत्रासामर्थ्यादेव समासाऽप्राप्त्या निषेधो व्यर्थ एवेति वाच्यम्। कटोऽपि कर्म भीष्मादयोऽपीति पक्षे परस्पराऽन्वय एवेति सामर्थ्यस्य सत्त्वान्निषेधस्य सार्थक्यात्। क्रियान्वयनियमश्च न साक्षादेव किन्तु यद्द्वारा कारकत्वं तद्द्वारकोऽपीत्युक्तम्। न च सामानाधिकरणाऽधिकारे समानमध्यमवीराश्चेति पाठात् तस्य समानाधिकरणाधिकरस्थसमासविषयत्वाऽभावे ऽप्यन्यत्राप्रवृत्तौ प्रमाणाऽभावेन समानाधिकरणसमर्थवदित्य-सामर्थ्यात्समासाऽप्राप्त्या निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्। अधात्वभिहितमित्युक्त्या धातूत्तरप्रत्ययेन कर्माऽभिधाने यजुषः पीयमानस्येत्याद्यर्थं निषेधस्य सार्थक्यात्। इदं भाष्ये स्पष्टम्। ननु तक्षकस्य सर्वस्येत्यत्र विशेषणतावच्छेदकतक्षकत्वस्य सर्पत्वात्मकविशेष्यतावच्छेदकाऽव्यभिचारान्न विशेषणसमासप्राप्तिरिति चेन्न। कैलासाद्रिरित्यादौ समासाऽनापत्त्या 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि' त्यत्र विशेषणविशेष्योभयोपादानेन विशेषणत्वविशेष्य-त्वाऽवच्छेदकधर्मद्वयस्य परस्परव्यभिचारे एव विशेषणसमासप्राप्तिरिति नियमाभावेन तत्रोक्तसमासस्य दुर्वारत्वात्। एवं च षष्ठीसमासनिषेधेऽप्युक्तसमासः स्यादेवेतिनिषेधो विफल एवे त्याशङ्क्य समाधत्ते-विशेषणसमासस्त्विह बहुलग्रहणान्नेति। उक्तस्थले विशेषणसमासेऽपि फले विशेषाऽभावादिति भावः। समानाधिकरणे समासनिषेधस्य फलान्तरमप्याह-गोर्धेनोरित्यादि। विभक्त्यन्तरे चरितार्थपोटायुवतीत्यादेः परत्वाद्बाधकस्य षष्ठीसमासस्याप्यनेन बाध इति भावः। अन्यथा तत्र हि षष्ठीसमासे सति गुणप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादप्रधानत्वेन प्रथमानिर्दिष्टत्वेन च धेनोः पूर्वनिपातः विशेषणसमासे तु गोरिति भेदः। तत्रादिपदेन भोज्यस्योष्णस्येत्यादेः

संग्रहो बोध्यः। ये तु नोपसर्जनसंज्ञाया अन्वर्थत्वमङ्गीकुर्वन्ति तेषां मते षष्ठी समासे पूर्वनिपातनियम इति तद्वारणाय निषेधः, विशेषणसमासस्तु स्यादेवेति कैयट इति प्राञ्चः। नागेशास्तु, 'प्रथमानिर्दिष्टमि' तिसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या 'षष्ठी' इति सूत्रे येन सुबन्तेन समासस्तदर्थनिरूपितसम्बन्धार्थकषष्ठ्या ग्रहणात्प्रकृते समासाऽप्राप्त्या निषेधास्याऽनाव श्यकत्वेन समानाधिकरणग्रहणम्ब्यर्थमेव, ध्वनितञ्चेदम्भाष्ये तथाहि, भाष्यं, समानाधिकरणे किमुदाहरणम्, एकदेश्याह, राज्ञः पाटलिपुत्रकस्य, प्रष्टाऽऽह, नैतदस्ति, असामर्थ्यादत्र न भविष्यति। येन सुबन्तेन समासस्तदर्थनिरूपितषष्ठ्यन्तेनाऽसामर्थ्यरूपः। 'उदाहरणवाद्येकदेश्याह, कथमसामर्थ्यं प्रष्ट्रेकदेश्याह, समानाधिकरणमसमर्थवदिति। उदाहरणवाद्येकदेश्याह, अधात्वभिहितमिति तच्छेषात्सर्पिषः पीयमानस्येत्युदाहरणमित्युपसर्जन-संज्ञासूत्रस्थभाष्यैक-वाक्यत्वेनाऽस्यैवं व्याख्यानमेव युक्तमिति वदन्ति॥

राजपूजितमित्यादौ भूते क्तान्तेनेति। नच तक्रकौण्डिन्यन्यायेन वर्त्तमानार्थकक्तेन भूतार्थकक्तस्य बाधान्मूलोक्तमयुक्तमिति वाच्यम् भूतार्थकक्तस्याऽवश्यं प्राप्तौ वर्त्तमानार्थकक्तस्याऽनारम्भात्। भूतत्ववर्त्तमानत्वयोर्युगपद्विवक्षांया असम्भवात्। दधिदानस्याऽवयश प्राप्तौ तक्रदानाऽरम्भाद्युक्त एव तक्रदानेन दधिदानबाधः प्रकृते तथा नास्तीति भावः। केचित्तु उक्तन्यायेन वर्त्तमानार्थकक्तेन भूतार्थकक्तस्य बाधप्राप्तावन्यथासमाधत्ते तथा हि, यद्युक्तन्यायेनोक्तार्थक-प्रत्यनेनोक्तार्थकप्रत्ययस्य बाधः स्यात्तदा 'तनैक् दिक्' इत्यनेन षष्ठीविधानादुपज्ञातशब्दस्य तेनेति तृतीयया योगो न स्यादित्यु क्तनिर्देशाद्वर्त्तमानक्तेन न भूतक्तस्य बाध इतिज्ञाप्यते। नचैवमप्युक्तनिर्देशस्य ज्ञानार्थेष्वेव ज्ञापकत्वमस्त्वितिवाच्यम्। पूजितो यः सुरासुरै इति प्रयोगाऽनुरोधेन सामान्यविषयकज्ञापकत्वस्यैवोचित्वात्। केचिच्च कारकषष्ठ्या एव समासनिषेधकमिदं सूत्रं शेषषष्ठ्या तु स्योदव समास इत्याहुरित्यलम्॥

ननु भृञस्तृचि निष्पन्नस्य भर्तृशब्दस्य तृजन्तत्वेन तृजकाभ्यां, कतृरी'ति निषेधेन षष्ठीसमासाऽभावे भर्तृशब्दस्य याजकादिगणे पाठेन समासस्येष्टत्वाद्वज्रस्य भर्त्तेत्युदाहरणमयुक्तमित्यत आह- पत्यर्थभर्तृशब्दस्य तु याजकादित्वात्समास इति। प्रसिद्धत्वेन पत्यर्थभर्तृशब्दस्यैव याजकादिणे पाठादन्यार्थकस्य तस्याऽग्रहणद्वज्रस्य भर्त्तेत्यत्र भर्तृशब्दस्य धारणकर्त्रर्थकत्वेन नोक्तसूत्रेण

समासाऽऽपत्तिरिति युक्तमेवोदाहरणम्। नच याजकादिषु भर्तृशब्द स्वार्थविशेषविशिष्टत्वेनाऽपाठात्सामान्यतस्तस्य तत्र पाठेनोदाहरणेऽप्यनेन समासस्याऽवश्यम्भाविततयाऽयुक्तमेवोदाहरण-प्रदर्शनमिति वाच्यम्। रूढेर्वलीयस्त्वात्पतिपर्यायस्यैव भर्तृशब्दस्य ग्रहणेनोदाहरणप्रदर्शनस्य युक्तत्वात्। तृजकाभ्यामित्यत्र तृच्साहचर्येण कत्रर्थकस्यैवाकस्य ग्रहणेन कर्तृग्रहणमनावश्यकमिति नाशङ्क्यम्। तथा सति उत्तरसूत्रे भावार्थकस्यैवाचकः सम्भवादर्थाधिकाराऽनुरोधेन प्रकृतसूत्रेऽपि भावार्थकस्यैव ग्रहणमिति शङ्कानिराशाय कर्तृग्रहण-स्यावश्यकत्वादिति भावः।।

ननु तृजकाभ्यामि' तिनिषेधस्य जागरूकत्वात्त्रिभुवन-विधातुरितिसमस्तप्रयोगो नैवोपपद्येतेत्याशयेनाऽऽशंकते कथं तर्हि घटानां निर्मातुरित्यादि। समाधत्ते शेषषष्ठ्याः समास इति। प्रत्यासत्त्या कारकषष्ठ्या एव एवाऽनेन समासनिषेध इतिभावः न्यासकारास्तु विधातृशब्दस्य तृन्नन्तत्वादनेनाऽनिषेधात्षष्ठीति सूत्रेण समासादुक्तप्रयोगोपपत्तिः। न च तृन् योगे 'न लोका व्ययनिष्ठाखलर्थतृनामि' ति सूत्रेण षष्ठीनिषेधात्तत्समासाऽप्राप्त्या पुनस्तदवस्थ एवोक्तदोष इति वाच्यम्। त्रकाभ्यामित्येव वक्तव्ये तृचः साऽनुबन्धग्रहणसामर्थ्यादुक्त-निषेधानित्यत्वज्ञापनेनोक्तदोषोद्धारादिति वदन्ति। यत्तु 'जनिकर्त्तुः' तत्प्रयोजकोहेतुश्चे'तिनिर्देशाभ्यां तृजकाभ्यां कर्तरी' तिसमासनिषेधा-ऽनित्यात्वादुक्तप्रयोगोपपत्तिरित्याहुः केचित्तन्न शेषषष्ठी-समासेनैवोक्तनिर्देशद्वयोपपत्तौ सामर्थ्यविरहादुक्तसमास-निषेधाऽनित्यत्वज्ञापनस्याऽसम्भवादिति दिक् ।।

पूर्वापराधरोत्तरमेकेति। नन्वेकदेशशब्दस्याऽवयवे रूढत्वात्तस्य कर्मधारयत्वेऽपि तस्मान्मत्वर्थीयः। न च (न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः) इति निषेधात्कथं कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति वाच्यम्। कृष्णसर्पवानित्यत्रेवोक्तनिषेधस्य रूढेष्वेव प्रवृत्तेः। नच 'एकगोपूर्वादित्यनेन ठञ् दुर्वार इति वाच्यम्। एतन्निर्देशादेवेनेः प्रवृत्तेरित्याह-अवयविना सहेत्यादि।।

ननु ऊर्ध्वकाय इति वत् (समुदाये हि प्रवृत्ताः अवयवे प्रवर्तन्ते) इति न्यायात् पूर्वकाय इत्यादि प्रयोगाणां कर्मधारयसमासेनैव सिद्धौ सूत्रमिदं व्यर्थमित्यत आह- षष्ठीसमासापवाद इति। अयम्भावः, सूत्रसत्त्वे तेन समासे पूर्वशब्दस्य पूर्वप्रयोगे पूर्वकाय इत्युपपद्यते। सूत्राऽभावो षष्ठीसमासे तु षष्ठ्यन्तस्य

कायशब्दस्यैव पूर्व प्रयोगे कार्यपूर्व इत्यनिष्टप्रयोग आपद्येतेति तन्निवृत्त्यर्थं सूत्रभावश्यकमिति भावः। उक्तप्रयोगे पूर्वकायस्येति विग्रहः। नच 'अन्याराादि'ति सूत्रे दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इति व्याख्यानेन सम्प्रति दिग्वृत्त्यभाववतामपि योगे पञ्चमीविधानात्षष्ठ्या दुर्लभतयोक्तविग्रहो दुर्लभ इति वाच्यम्। 'तस्य परमाम्रेडितमि' तिर्द्देशेनाऽवयववाचिदिक्शब्दयोगे पञ्चम्यभाव-ज्ञापनात्षष्ठ्युत्पत्तौ बाधकाऽभावेनोक्तविग्रहस्य सुलभत्वात्। सूत्रे एकदेशिनेत्यस्याऽभावे पूर्वं नाभेः कायस्येत्यत्राऽपि समासापत्तिरिति तद्व्यावृत्त्यर्थ्यं तदुपात्तम्। नाभेर्यः पूर्वो भागः स कायस्याऽवयव इत्यर्थः। नाभेरित्यस्य दिग्योगलक्षणपञ्चम्यन्तत्वादत्र पूर्वस्य भागस्य नाभिरवधिः, नत्वेकदेशिनीति न नाभ्या सह समासः। कायशब्देन तु पूर्वकायो नाभेरिति समासः स्यादेवेत्यलम्।।

ननु पूर्वपरेति सूत्रे पूर्वादीनामुपादानादेतेषामेवैकदेशानां समासः स्यादन्येषां न स्यात्तथा मध्यान्हः सायाह्न इत्यादिप्रयोगो नैवोपपद्येतेत्यासङ्क्याह-सर्वोऽप्येकदेशोऽन्हा समस्यत इति। पूर्वादिभिन्नशब्दास्याऽप्यहन् शब्देन समास इति तदर्थः। अत्राऽर्थे संख्याविसायपूर्वस्ये'ति सूत्रमेव ज्ञापकं बोध्यम्। तथाहि, उक्तज्ञापनाऽभावे ऽन्हस्य सायपूर्वत्वाऽभावेन सूत्राऽप्राप्त्या व्यर्थन्तदुक्तार्थं ज्ञापयतीति भावः। नच मध्यान्ह इत्यादेरूर्ध्वकाय इति वत्कर्मधारयेणैव निर्वाहाज्ज्ञापकत्वाश्रयणं व्यर्थमिति वाच्यम्। 'अहःसर्वैकदेशे' त्यादिविहितसमासान्तस्य 'अन्होऽन्ह एतेभ्य'इत्यन्हादेशस्य चैकदेशिसमासं विनाऽनुपपत्त्या ज्ञापकाश्रयणस्य सार्थक्यात्।।

ननु उक्तज्ञापकादुक्तार्थज्ञापनेन मध्यान्ह इत्याद्युपपत्तावपि मध्यरात्र इति नोपपन्नमित्यत आह-केचित्तु सर्व एकदेशः कालेन समस्यते नत्वह्नैवेति। संख्याविसायेति ज्ञापकस्य सामान्यपेक्षत्वेन सर्वस्याप्येकदेशस्य कालवाचकशब्देन समास इत्यर्थज्ञापनेनोभयत्र निर्वाह इति भावः। नचैवं दिनमध्यो रात्रिमध्य इति नोपपद्येतेति वाच्यम्। ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वादिति भावः।।

अर्द्ध नपुंसकम्। ननु ग्रामार्द्धो नगरार्द्ध इति भाष्यप्रयोगात्खण्डवाचकार्द्धशब्दस्य नित्यक्लीवत्वाऽभावा-त्समांशवाचकोक्तशब्दस्य नित्यक्लीवत्वेन तस्यैवाऽत्र ग्रहणम्। प्रमाणञ्चात्र प्रकृतसूत्रस्थं नपुंसकग्रहणमेव। तथाहि, 'पूर्वपराधरोत्तरमेकदेशि-नैकाधिकरणे' इत्यत्रैवार्द्धशब्दस्य पाठात्समासौपपत्तौ पृथगर्द्धमिति योगविभागेन निर्देशान्नपुंसकत्वे लब्धे

पुनर्नपुंसकग्रहणं, फलाऽभावाद्व्यर्थं सत् ज्ञापयति नित्यक्लीवार्द्धशब्द एवेह गृह्यत इत्याह-नित्यं क्लीवे स इति। केचित्तु नपुंसकग्रहणस्य नोक्तार्थे ज्ञापकत्वमङ्गीकुर्वन्ति किन्तु अर्द्धमिति निर्देशादेव नपुंसकत्वलाभे पुनस्तद्ग्रहणस्य सूत्रनिर्देशे लिङ्गाऽविवक्षार्थत्वमेव। नच तस्य समांसवाचकनित्यक्लीवग्रहणार्थत्वेन सामर्थ्यविरहादुक्तार्थज्ञापकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्। एचो ह्रस्वविधाने अर्द्धैकारोकारयोर्विधानमाशङ्क्य नैव लोके नैव वेदे अर्द्ध एकारोऽर्द्धओकारोऽस्तीति 'एओङ्' 'एच इगि'ति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगात्समांसवाचिनोऽप्यर्द्धशब्दस्य नित्यक्लीव-त्वाऽभावात्। तथा च नित्यनपुंसकोऽर्द्धशब्द एकत्वविशिष्टेनाऽवयविना समस्यते इत्यर्थः।।

ननु पिप्पल्या नियमेन षष्ठ्यन्तत्वात् 'एकविभिक्तिचाऽपूर्वनिपाते' इत्यनेनोपसर्जनत्वे 'गोस्त्रियोरि'ति ह्रस्वत्वे अर्द्धपिप्पलि इति ह्रस्वान्तप्रयोगापत्तिरित्यत आह-एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमिति। एकविभक्तिपदघटितसूत्रे यदेकविभक्तिपदन्तदषष्ठ्यन्तबोधकमित्यर्थः। तेन पिप्पलीशब्दस्याऽनुपसर्जनत्वान्नोक्तापत्तिरिति बोध्यम्।।

ननु 'एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमि'त्यभ्युपगमे पञ्चानां खट्वानां समाहार इति विग्रहे खट्वाशब्दस्य षष्ठ्यन्तत्वादुपसर्जनसंज्ञाप्रतिषेधेन ह्रस्वत्वाप्रवृत्तावदन्तत्वाऽभावेन 'द्विगो रि'ति ङीपोऽप्रवृत्त्या पञ्चखट्वीति न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते-एकदेशिसमासविषय-कोऽयमुपसर्जनसंज्ञानिषेध इति। 'अपथं नपुंसकमि'त्येतत्सूत्रे पञ्चखट्वीति भाष्यप्रयोगादेकविभक्तावित्यस्य संकोचादेतल्लभ्यते इति भावः। अर्द्धं पिप्पल्या इति विग्रहे, अर्द्धपिप्पलीति। परबल्लिङ्गत्वात्स्त्रीत्वम्। अनेन द्रव्यैक्य एव समासो विधीयते तेनाऽर्द्धपिप्पलीनामित्यत्र न समासः द्रव्यस्य बहुत्वात्। उक्तनियमाऽभावे तु समासे अर्द्धपिप्पलीत्येवेति दिक् ।।

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्य्याणि। ननु वृत्तिकारेण यदुक्तमस्य षष्ठीसमासापवादत्वन्तदयुक्तमिति ध्वनयन्नाह-अन्यतरस्यां ग्रहण सामर्थ्यात्पुरणगुण इति निषेधं बाधित्वेत्यादि। नच द्वितीयशब्दस्य भागार्थकाऽनप्रत्ययान्तत्वात्पूरणार्थकप्रत्ययान्तभिन्नत्वेन निषेधाऽप्राप्त्या पूरणगुणेति निषेधं बाधित्वेति मूलोक्तमनुपपन्नमिति वाच्यम्। भागार्थकाऽन्नत्ययान्तस्याऽपि स्वार्थिकत्वेन पूरणार्थ कत्वान्मूलोक्तोपपत्तेः। स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये। तत्रहि, अन्यतरस्यां

ग्रहणस्य पक्षे षष्ठीसमासमुक्त्वा कृतेऽप्यन्तरस्यां ग्रहणे षष्ठीसमासो न प्राप्नोति किङ्कारणम्। पूरणगुणेति निषेधात्। नैतत्पूरणान्तम्। अना एतत्पर्यवन्नम्। व्यवहितं, स्वरीभेदं प्राप्त इति यावत्। एतदपि पूरणान्तमेव। पूरणन्नामार्थस्तमाह तीयशब्दः। अतः पूरणं योऽसौ पूरणान्तात्स्वार्थे भागेऽन् सोऽपि पूरणमेव। पूरणन्नामाऽर्थ इत्यस्य पूरणाऽभिन्नो योऽर्थस्तस्य प्रतिपादनमनः स्वार्थिकत्वात्तदन्तेनाऽप्यस्तयेवेत्यर्थः। पूरणशब्दे पूरयति स्वघटितसमुदायविशेषे विवक्षित संख्याप्रकारकप्रतीति जनयतीति व्युत्पत्या बाहुलकात्कर्तरि ल्युट्।।

उपमानानि सामान्यवचनैः। उपमीयते वस्त्वन्तरं सादृश्येन परिच्छिद्यते येन तदुपमानम्। उपमानोपमेयसाधारणधर्मविशिष्टोपमेवयचनं सामान्यवचनम्। तथाच, उपमानबोधकानि सुबन्तानि उपमानोपमेयोभयसाधारण-धर्मविशिष्टरूपसामान्यवचनैः समर्थसुवन्तैः सह समस्यन्ते इति सूत्रस्यार्थः। घनश्याम इत्याद्युदाहरणम्। इति प्राञ्चः। शेखरकृतस्तु, स्वसमभिव्याहृतनिष्ठमुपमानत्वमिवशब्दद्योत्वम्। इव शब्दसमीपोच्चारित-घनादिपदगतं यदुपमानत्वं सादृश्येन वस्त्वन्तरपरिच्छेदकत्वं तदिवशब्देन द्योत्यते इति तदर्थः। साधारणधर्मसम्बन्धस्योपमानोपमेययोर्बोधे तात्पर्य्यग्राहकता च। एवञ्च, उपमानश्यामघनाऽभिन्नः श्याम उपमेय इति बोधः। उपमानोपमेययोरभेदान्वयादेव, तयोः समानविभक्तिकत्वनियमः। समासे तूक्तार्थस्य समासशक्तिबलाद्बोधः। उपमानत्वेनोपमानबोधकेत्यर्थास्वीकारे ससम्बन्धिकत्वात्सामान्यवचनैरित्येव उपमानेन समासलाभे उपमानग्रहणं स्पष्टमेव व्यर्थम्। एवमुत्तरसूत्रे उपमितमित्युपमानत्वेन बोधकमित्यर्थकम्। एवमेव भाष्यस्वरस इत्याहुः तत्र हि यत्र किञ्चित्समानङ्कश्चिच्च विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवत इत्युक्त्वा, उपमानं, हि नाम, अनिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते तत्समीपे यन्नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानमेव भुक्त्वा शस्त्रीश्यामेति सूत्रोदाहरण मित्युक्तम्। समानाधिकरणेनेति वर्तत इत्युक्तम्। तेन स्पष्टमेवोपमानोपमेययोरभेदान्वयो लभ्यत इति।।

ननु घन इव श्याम इति विग्रहे घनश्यामशब्दयोरेकार्थवृत्ति-त्वरूपसमानाधिकरणत्वाऽभावात्समासो न स्यादत आह- इह पूर्वपदन्तत्सदृशे लाक्षणिकमिति। अत एव मृगीव चपला मृगचपलेत्यादौ पुंवद्भावः सिद्ध्यति। तत्र सन्निधानादुत्तरपदोपस्थापितमृगत्व-चपलत्वद्वारकस्यैव सादृश्यस्यैव

ग्रहणमिति। न चैवं कथमुपमानपरत्व मितिवाच्यम्। भूतपूर्वगत्या शक्यार्थमादाय तत्परत्वोपपत्तेः।।

ननु घनश्याम इत्याद्युदाहरणसिद्ध्यर्थमेव 'उपमानानि सामान्य वचनैरि'ति सूत्रं तस्य विशेषणसमासेनैव सिद्धौ सूत्रं व्यर्थमेवेति चेन्न। सति विशेषणसमासे कुब्जखञ्जः खञ्जकुब्ज इतिवद्धनश्याम शब्दयोः पर्य्यायतया पूर्वनिपातापत्तेः। तस्मात्पूर्वनिपाताय सूत्रमावश्यकमित्याह-पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रमिति। 'तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय' इति सूत्रे प्रतिपदोक्तस्यैवास्य ग्रहणेन ग्रहणार्थमपि सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वम्। अत एव पुरुषव्याघ्र इत्युदाहरणम्। उपमानशूरव्याघ्राभिन्नः शूर इति बोधः। एवं 'मयूरव्यंसकादयश्चे' त्यनेन समासेनोपमानस्वरप्रवृत्तिरिति तत्त्वमिति।।

उपमितं व्याघ्रादिभिः। उपमेयमुपमितम् भूतकालो नाऽत्र विवक्ष्यते। उपमेयस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्तेनोपमेयस्याऽऽक्षेपात्, उपमानभूतैर्व्याघ्रादिभिः सहोपमेयं समस्यते सति साधारणधर्मस्याऽप्रयोग इत्यर्थः। ननु उपमेयस्योपमानपरिच्छेद्यत्वादुपमानोपमेययोः समभिव्याहारे उपमानस्य विशेषणत्वमेति तस्य विशेषणं विशेष्येणेति सूत्रेणैव पूर्वनिपातसिद्धौ विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थमिदं सूत्रमित्याह- विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रमिति। उपमितमित्येतत्पदस्वारस्येनोपमितस्योपमानेन सह नित्यसाकाँक्षत्वेन च व्याघ्रादीनामुपमानत्वे एव उपमानोपमेययोः समानलिङ्गत्वे सत्येव चैतत्सूत्रप्रवृत्तिः। अत एव 'परवलिङ्गं द्वन्दतत्पुरुषयोरि'ति सूत्रे द्वन्द्वैकदेशिनोरि'ति न्यासं कृत्वा तत्पुरुषग्रहणं प्रत्याख्यातम्भाष्ये। अन्यथा भाष्याब्धिः कातिगम्भीर इत्यादौ दृश्यमानपरवल्लिङ्गसिद्ध्ययर्थं तत्पुरुषग्रहणस्यावश्यकत्वात्प्रत्याख्यानासङ्गतिः। उक्तप्रयोगे सत्यपि सामान्यधर्मप्रयोगे लिङ्गभेदे च 'मयूरव्यंसकादयश्चे'त्यनेन समासो बोध्यः। न च तत्र विशेषणसमास एवेति वाच्यम्। तथा सति। उपमानस्य विशेषणत्वेन पूर्वनिपातापत्तेः।

ननु सूत्रे सामान्याऽप्रयोगे इत्यस्यासत्त्वे पुरुषो व्याघ्र इव शूर इत्यत्र। सामान्यधर्मस्य शूरत्वस्य सति प्रयोगे समासापत्तिरतस्तदुपात्तम्। न च शूरसापेक्षत्वेनाऽसामर्थ्यात्समासाऽप्राप्तया प्रत्युदाहरणाङ्गतिरिति वाच्यम्। प्रधानस्य पुरुषस्य सापेक्षत्वेपि सामर्थ्याऽभावाभावात्। विशेषणरूपोपमानस्य नित्यसापेक्षत्वेऽपि तत्सापेक्षत्वस्य न दोषावहत्वमिति बोध्यम्। उपमानत्वञ्च,

साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेदकत्वम्। परिच्छेदकत्वञ्च साधारणधर्मवत्त्वेन ज्ञानविषयीभूतस्यैवेति। न च नित्यसापेक्षत्वस्य दोषाऽऽधायकत्वाऽभावाद्विशेषणस्योपमानस्य नित्यसापेक्षवदुपमेयस्यापि नित्यसापेक्षत्वेनैव समाससंज्ञासिद्धौ प्रत्युदाहरणे समासार्थं उपमानं नित्यसापेक्षमिति तत्सापेक्षत्वं न दोष इत्यस्यैव ज्ञापकत्वमित्ययुक्तमिति वाच्यम्। यद्यपि उपमेयत्वस्य साधारणधर्मवत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेव तथापि उपमेयस्य साधारणधर्मवत्त्वम्बिधेयमेवेत्युपमेयस्य नित्यसापेक्षत्वाऽभावादिति दिक् ।।

विशेषणं विशेष्येण बहुलम्। ननु विशिष्यते येन तद्विशेषणम्, अन्यस्माद्व्यावर्त्तकमित्यर्थः। कर्त्तुः करणत्वविवक्षायां विपूर्वकाच्छिषेः ल्युटि रूपमित्याह- भेदकं समानाधिकरणेनेति। विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सम्बन्धिविशिष्टत्वादन्यतरोपादानेनैवाऽऽक्षेपस्य सम्भवादुभयो-पादानंस्पष्टार्थमिति कैयटः। यत्तु समस्तपदद्वयजन्यबोधप्रकारस्य विशेषणविशेष्यधर्मद्वयस्य यत्र परस्परव्यभिचारस्तत्रैव समासो नान्यत्रैतदर्थमुभवोपादानमिति तन्न। कैलासाद्रिः, भावपदार्थः, तर्कविद्येतिप्रयोगाणामसङ्गत्यापत्तेः।।

युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः। ननु 'विशेषणं विशेष्येण बहुलमि'त्यनेनैव समाससिद्धौ प्रयोजनाऽभावाद्व्यर्थमेवैतत्सूत्रमित्यत आह- पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रमिति। पूर्वसूत्रेण समासे युवतिशब्दस्य पूर्वप्रयोगानियमोऽनेन समासे तूक्तशब्दस्यैव पूर्वप्रयोग इति तदर्थमेव सूत्रमिति भावः।

ननु सुत्रे पुल्लिङ्गयुवन्शब्दस्यैवोपदानात्तस्य खलतीजरतीशब्दाभ्यां सामानाधिकरण्याभावेन समासाऽप्राप्त्या युवखलती युवजरतीत्यादि न स्यादित्याशङ्क्य समाधत्ते- लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोऽपि समस्यते इति। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषास्वरूपम्। प्रातिपादिकस्य ग्रहणे लिङ्गबोधक प्रत्ययविशिष्टस्य अपिशब्दात्केवलस्याऽपि ग्रहणम्बोध्यमिति तदर्थः। तथाचोक्तपरिभाषया सूत्रोपातयुवञ्छब्देन युवतिशब्दास्याऽपि ग्रहणात्तस्याश्च खलत्यादिसमानाधिकरणत्वादुक्तप्रयोगोपपत्तौ न किमपि बाधकमिति भावः।

ननु सूत्रे समानाधिकरणाधिकारेण एकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरणयाऽभावाद्युवजरतीति प्रयोगो न स्यादित्यत आह- युमत्यामेव जरतीधर्मोपलम्भेनेत्यादि। बोधकालीनेच्छाजन्यज्ञान-स्याऽऽरोपरूपत्वाज्जरतीत्वस्य

युवत्यामारोपाद्युवत्या अपि जरतीसमानाधिकरणयेन समासे उक्त प्रयोगोपपत्तिः। जरत्यां तु न युवतीत्वधर्मारोपः तथा सति युवतीशब्दस्य विशेषणत्वेन विशेषण समासेऽपि नियमतो युवतीशब्दस्य पूर्वनिपातसिद्धौ पूर्वनिपाताय कृतस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेरितिभावः।

कुमारश्रमणादिभिः। ननु सूत्रे कुमारशब्दस्य पाठात्तस्य श्रमणादिभिः सामानाधिकरणयाऽभावात्कुमारी श्रवणा कुमारश्रमणेति प्रयोगो न स्यादिति चेन्न। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारशब्देन कुमारीशब्दस्य ग्रहणात्तस्य च श्रमणादिशब्देन समानाधिकरणत्वात्समासे उक्त प्रयोगो निष्पन्नः। एतदेव कुमारग्रहणमुक्तपरिभाषाज्ञापकमितिबोध्यमित्यलम्।।

ननु निर्मक्षिकमित्यादावव्ययीभावस्य चारितार्थ्यादविघ्नमित्यत्र विघ्नानामभाव इति विग्रहे पवत्वात्तत्पुरुषः स्यादित्यत आह- अर्थाऽभावेऽव्ययीभावेन सहायं विकल्पत इति। पूर्वपदार्थप्राधान्येऽ-व्ययीभावः, उत्तरपदार्थप्राधान्ये तत्पुरुष इत्यादिरीत्येति भावः। न्यायसिद्धे प्रमाणमप्याह- रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनमिति। अद्रुतायामसंहितमिति। असन्देह इत्यस्य सन्देहाऽभावो निश्चय इत्यर्थः। प्रमाणभूतमुपन्यस्तं द्वितीयं वार्त्तिकं संहितासूत्रस्थमिति बोध्यम्। द्रुताभिन्नायां मध्याविलम्बितावृत्तौ संहिताऽभाव इत्यर्थः। अव्ययीभावे कृते, द्वन्द्वे परविल्लङ्गेनोपपन्नस्य असन्देहा इति पुल्लिङ्गप्रयोगस्याऽनुपपत्तिः द्वितीये द्रुतायामिति स्त्रीलिङ्गप्रयोगाऽनुपपत्तिश्च। उक्तभाष्यवार्त्तिकप्रयोगेण नञ्तत्पुरुषसमासस्याऽव्ययीभावेन वैकल्पिकत्वज्ञापनादनुपलब्धिरविवाद इत्याद्युपपन्नमितिभावः। नचाऽविद्यमाना विघ्ना यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा अविघ्नं कर्मेत्याद्युपपत्तावव्ययीभावस्योदाहरणमिदं किमर्थमिति वाच्यम्। उत्तरे कर्मणयविघ्नमस्त्वित्यादेरव्ययीभावं विनाऽनुपपत्तेरिति प्राञ्चः। शेखरकृतस्तु भाष्य उत्तरपदस्य धर्मपरत्वान्नञ्तत्पुरुषोऽन्यपदार्थप्रधानः, न विद्यते ब्राह्मण्यं यस्मिन् सोऽब्राह्मणः इति। न च बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वस्य प्रसिद्धत्वान्नञ्तत्पुरुषस्याऽन्यपदार्थप्रधानत्वे बहुव्रीहेवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। उत्तरपदस्य धर्मिपरत्वे बहुव्रीहेश्चारितार्थ्यात्। उत्तरपदस्य धर्मिपरत्वे बहुव्रीहिसमासाऽऽश्रयणादेव 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्येतत्सूत्रस्थं (नञोऽस्त्यर्थानामुत्तरपदलोपश्चे) ति वार्त्तिकं सङ्गच्छते। न च बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानत्वेऽत्य इत्यादौ सर्वनामकार्यं न स्यादिति वाच्यम्।

एत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि' इत्येतज्ज्ञापकात्तत्र सर्वनामकार्योपपत्तेः। नोक्तार्थे सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकत्वं किन्तु तदेकभूतस्याऽनञ्समास इत्यस्यैव तत्त्वमिति बोध्यम्, तथाहि यदि असे इत्यादौ सर्वनामकार्य्यं न स्यात्तदा 'हल्ङ्याब्भ्य' इत्यनेन सुलोपस्य दुर्वारत्वादनञ्समासग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति भावः। तत्र भाष्ये नञ्तत्पुरुषस्यान्यपदार्थप्रधानत्वपक्षे अवर्षा हेमन्त इत्यादौ विशेष्यगतलिङ्गवचनापत्तिर्दोष उक्तः। न च 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादि'त्यनेन लिङ्गदोषपरिहारसम्भवात्तदापत्तिप्रदर्शनमयुक्तमिति वाच्यम्। उक्तयुक्त्या लिङ्गदोषे परिहृतेऽपि वचनदोषापत्तेस्तादवस्थ्यात्।

नञ्तत्पुरुषस्याऽन्यपदार्थप्रधानत्वपक्षेऽवर्षाहेमन्त इत्यादौ वचनदोषस्य दुर्वारत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थन्नञ्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वमेवास्तु। अत्राऽपि पक्षेऽस इत्यादौ पूर्ववत्सर्वनामकार्य्योपपत्तिः। नचाऽवर्षा हेमन्त इत्यत्र पूर्वदस्य नञोऽव्ययत्वात्तदर्थप्रधानस्य नञ्तत्पुरुषस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगाऽभावात्तस्य पूर्वपदार्थप्रधामत्वाऽभ्युपगमेन कथन्तत्रत्यदोषपरिहार इति वाच्यम्। शब्दशक्तिस्वभावाद्वाक्ये नञोऽसत्त्वभूतार्थाऽभिधायित्वेऽपि समासे सत्त्वभूतार्थाऽभिधायित्वेन लिङ्गसंख्यान्वयसम्भवात्। यद्वा गुणवाचकशब्दानामाश्रयगतलिङ्गादिवत्समासार्थः प्रतियोगित्वेन यद्द्रव्यं श्रितस्तद्द्रव्यस्थलिङ्गादिसमासस्य भविष्यति।

अभावरूपसमासार्थस्य प्रतियोगित्वेन वर्षारूपद्रव्याश्रयणा-देतद्गतलिङ्गादि समासस्य सुलभमेवेतिभावः। समासार्थेनाऽभावेन प्रतियोगिनोऽपि स्वज्ञानायाऽऽश्रयणादभावस्याऽपि प्रतियोग्याश्रयतया नोक्तदोषाऽवकाशः। नञघटितसमासघटकेन वर्षाशब्देनाऽभावस्योपस्थित्या वर्षाशब्दरूपाश्रयस्यैव ग्रहणमुचितम्। प्रतियोगिन आश्रयत्वाकल्पने अवर्षा हेमन्त इत्यादौ विशेष्यभूतहेमन्तगतलिङ्गवचना-पत्तिदोषदूषितादन्यपदार्थप्रधानो नञ्तत्पुरुष इतिपक्षादङ्गीकृतेऽपि पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षे विशेष्यगतलिङ्गवचना-ऽऽपत्तिरूपदोष-स्यातदवस्थत्वेन अस्तु तर्हि पूर्वपदार्थप्रधान इति भाष्याऽसङ्गतिः। पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षस्य निर्दोषत्वादेतत्समकक्षतया अथवा पुनरस्तूत्तरपदार्थ प्रधान इति भाष्यकृदुक्तेरसङ्गतिश्च। प्रतियोगिन आश्रयत्वाकल्पयितृरीत्या पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षे दोषस्य स्थितत्वादस्तु तर्ह्युत्तरपदार्थप्रधान इति वक्तुमुचितम्। उक्तपक्षद्वयेऽपि 'अनेकमन्यपदार्थे' इति सूत्रेऽनेकमित्यत्र वक्ष्यमाणैकवचनाऽसिद्धिं

मनसि निधाय नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वं सिद्धान्तितम्भाष्यकृता। उत्सर्गतस्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वम्भवति। अत्र नञ्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षेऽस्याऽव्ययी-भावाऽपवादत्वेनाऽव्ययीभावस्य बाधनात्, नञाव्ययीभावाऽभावोऽवश्यं स्वीकर्त्तव्यः। अन्यथा नञ्तत्पुरुषस्रू पूर्वपदार्थप्रधानत्वपक्षेऽव्ययीभावा-पवादत्वेनाऽव्ययीभावा-सिद्धिरूपदोषस्याऽनुक्तत्वाद्भाष्यस्य न्यूनत्वं स्यात्। अतोऽत्यन्ताऽभावार्थकस्य नञः क्रियादिप्रतियोगिकाऽ-भावबोधकत्वादुत्तरपदार्थेनाऽनन्वयाद-सामर्थ्यादमक्षिकमित्यादौ नाऽव्ययीभावः। न संदेह इत्यादौ संदेहस्य गुणरूपत्वान्नञः सन्देहाऽभावाबोधकत्वम्भवत्येव, इत्यभिप्रायेण प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः प्रतिषेधप्रतीतिरिति भाष्ये उक्तम्। असन्देह इत्यादौ चाऽऽरोपितः संदेह इति भेदेनाऽऽरोपज्ञानात्सन्देहाऽत्यन्ताऽभावप्रतीतिर्भवतीत्या-द्याहुरिरिदिक।।

तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्। इदमधिकारसूत्रम्। अस्याऽधिकारत्वादेव, अमैव तुल्यविधानमित्यादि प्राचां व्यवहारोपपत्तिः। येन सूत्रेणाऽमोविधानं तेन यस्योपपदसंज्ञाविधानमिति तदर्थात्। ननु एकस्य सूत्रस्योभयविधायकत्वन्न सम्भवतीति चेन्न। 'कर्मणयणि'- त्यदौ कर्मणीत्यादेः सौत्र्याः प्रथमार्थे सप्तम्याः सत्त्वाद्धातोरण भवति, कर्म चोपपदसंज्ञमितितदर्थादेकस्याऽप्युभय-विधायकत्वदर्शनात्। अत्र सूत्रे सप्तमीपदस्य तदन्तपरत्वम्, तत्स्थं तद्वाच्यमित्याह- सप्तम्यन्ते पदे कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितमित्यादि। उपपदमितिमहासंज्ञया तत्रेत्यत्र प्रथमार्थे सप्तमीबलेन च लब्धार्थमाह- तद्वाचकं पदमिति। अत्र पदमित्यनेन विभक्त्यन्तस्य ग्रहणम्। न च पदमित्यनेन विभक्त्यन्तस्य ग्रहणे स्तम्वेरमः, कर्णेजपः, इत्यत्र स्तकम्वकर्णयोरुपपदत्वाऽनुपपत्तिस्तयोर-विभक्त्यन्तत्वादिति वाच्यम्। 'स्तम्बकर्णयोः रमिजपोरि'त्यत्र सुपीत्यधिकारेण स्तम्बकर्णयोस्स्वप्रकृतिकसुबन्ते लक्षणया तयोर्विभक्त्यन्तत्वेन तत्त्वोपपत्तेः। तत्र लक्षणाया अनङ्गीकारे उपपदमिति महासंज्ञया लब्धस्योपपदसंज्ञकसुबन्तस्यासत्वात् स्तम्बेरमः, कर्णे जप इत्यत्र समासानापत्तिः। सूत्रे स्तम्बकर्णयोरिति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वाद्रमिजपोरनन्तरमच् प्रत्ययो भवति स्तम्बकर्णौ चोपपदसंज्ञकौ भवत इत्यर्थापत्त्या यच्च सुबन्तं न तत्सप्तम्यन्तपदस्थं यच्च सप्तम्यन्तपदस्थं न तत्सुबन्तमिति सूत्रार्थाऽनुपपत्त्या समासाऽनापत्तिरित्यर्थः। ननु स्तम्वेरमः, कर्णेजप इत्यत्र सूत्रे

स्तम्बकर्णयोरुपादानसामर्थ्यात्तयोः सुबन्तत्वाऽभावेऽपि उपपदसंज्ञायाः सुलभत्वात्समासोपपत्तौ तत्र तदनुपपत्तिप्रदर्शनं न युक्तियुक्तमिति चेन्न। उक्तयुक्त्योक्तस्थलीय-समासाऽनाऽऽपत्तिपरिहारेऽपि समाससंज्ञाविधायकशास्त्रे 'उपपदमतिङि'ति सूत्रे प्रथमान्तसुब्ग्रहणस्याऽनुवर्त्तनात्प्रथमान्तस्यै-वोपपदसंज्ञक-सुबन्तस्योक्तसूत्रेण समासविधानेन 'सुप्यजातावि'ति णिन्यन्ते राजदर्शीत्यादौ समासाऽनापत्तेर्दुर्वारत्वात्। तत्र प्रथमान्तं सुबन्तमेवोपपदं समस्यते इत्यर्थस्तु सुपीतिसप्तम्याः प्रथमार्थत्वाद्बोध्यः। तथा च राजानं पश्यति तच्छीलेतिबिग्रहपरोक्तप्रयोगे दुर्वारमेवोक्त दूषणमिति। नचोपपदमतिङिति सूत्रस्याऽऽवृत्त्याऽर्थद्वयकरणात्प्रथमान्तसुबन्तोपपदस्याऽन्यविभक्तयन्त-सुबन्तोपपदस्य च समासे न कुत्राऽऽप्यापत्तिरिति वाच्यम्। गौरवादर्थद्वयकरणस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्। उपपदमिति महासंज्ञाविरोधाच्च। स्तम्बकर्णेति प्रातिपदिकयोः पदत्वाऽभावेन तयोरुक्तसंज्ञाऽङ्गीकारे स्पष्ट एव महासंज्ञाविरोध इति भावः। एतेन पदस्यैवोपपदसंज्ञा भवतीत्यर्थादायातमिति ज्ञेयम्। 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' 'सुपिस्थः' इत्येतत्प्रभृतिविषये सप्तम्यन्तपदवाच्यत्व-रूपतत्स्थत्वमादाय सुबन्तस्योपपदत्वोपपत्तेः। न च स्तम्बकर्मयोस्तत्प्रकृतिके लक्षणया सुप्यजातावित्यादावुक्तरीत्योपपदत्वोपपादनेऽपि 'विभाषाऽग्रे प्रथमे'त्यादौ सुपीत्यस्याऽनधिकारादग्रेशब्दादीनां कथमुपपदत्वमिति वाच्यम्। उक्तस्थले तदनधिकारेऽपि महासंज्ञाबलेनाऽग्रादिशब्दानां तत्प्रकृतिकसुबन्ते लक्षणया तत्त्वोपपत्तेः।।

महासंज्ञाकरणसामर्थ्येन विभक्त्यन्तस्यैवोपपदसंज्ञास्वीकारादेव, अतिङ्ग्रहणादेतद्योगद्वये सुपसुपेति निवृत्तमित्युक्तमुपपदमतिङिति सूत्रे भाष्ये। उप समीपे उच्चरितं पदमुपपदम्। सामीप्यञ्च सप्तम्यन्तपदघटित-सूत्रविधेयप्रत्ययप्रकृत्यर्थेऽन्वयित्वमेव नत्वाऽनुपूर्व्यव्यवधानम्। 'कर्मणयम्' इति सूत्रे उष्ट्रप्रणायमितिभाष्योदाहरणात्। 'आतोऽनुपसर्गेकः' इत्यत्रानुपसर्गग्रहणाच्च। न च आनुपूर्व्यव्यवधानरूप-सामीप्यस्याऽनाऽऽश्रयणे गुरुं नमस्करोतीत्यादावण् दुर्वार इति वाच्यम्। भवन्तं शृणोतीत्यादाविवोक्तस्थलेऽनभिधानादणोऽप्रवृत्तेः। नन्वेतत्सूत्रस्याऽधिकारसूत्रत्वेऽत्र तत्र ग्रहणं व्यर्थमधिकारेणैव प्रकृतधात्वधिकारविषयतायाः सिद्धत्वादित्यत आह- तस्मिंश्चसत्येवेति। उपपदे सत्येवेत्यर्थः। अयम्भावः, तत्रग्रहणाऽभावे

'धः कर्मणिष्ट्रन् ' इत्यादौ यथा कर्मणयमिधेये ष्ट्रन् प्रत्ययो भवतीत्यर्थो भवति तथैव 'कर्मणयणि'त्यादौ कर्मणयभिधेयेऽण प्रत्यय इत्यर्थे कर्तर्यणप्रत्ययाऽनापत्तिः। किञ्च सप्तम्यन्तनिर्द्देशस्योपपदसंज्ञार्थत्वेन चारितार्थ्यात्केवलादपि धातोः कर्तर्यणप्रत्ययसम्भवः। कृते तु तस्मिन् कुम्भाद्युपपदस्य प्रत्ययोत्पत्तिहेतुभूतत्वेन केवलादुक्तप्रत्ययापत्ति-शङ्काकलङ्कोदयावसरो नैवास्तीति। अनेन च सूत्रेण प्रत्ययबिधेरुपपदसंज्ञासन्नियोगशिष्टम्वं बोधयति। यस्य प्रत्ययविधायकशास्त्रस्य सप्तम्यन्तपदैकवाक्यता वा भवति तेन शास्त्रेण प्रत्ययविशेषस्य सप्तम्यन्तपदस्थस्योपपदसंज्ञायाश्च युगपद्विधानम्भवति यस्य तु प्रत्ययवियायकशास्त्रस्य नोक्तरूपत्वं तस्य केवलप्रत्ययविधायकत्वमेव। यथा तव्यत्तव्यानीयर इत्यादिशास्त्राणां केवलप्रत्ययविधायकत्वमेवेति तदाशयः। प्रत्ययविधेरुपपद-संज्ञासन्नियोगशिष्टत्वाऽनङ्गीकारेत्व-न्वाचयशिष्टत्वापत्तिः। अयम्भावः, कर्मण्यणित्यादौ यस्मिन्प्रयोगे कर्मणो विधीयमानाऽणप्रत्यय-प्रकृत्यर्थाऽन्वयित्वन्तत्र प्रयोगे कर्मण उपपदसंज्ञाऽपि भवति। धातोरणप्रत्ययस्तूपपत्त्याऽभावेऽपि भवतीति सम्भाव्येत्। नच सूत्रे कर्मणीति सप्तम्यन्तपदसत्त्वात्कथन्तदभावे प्रत्ययसम्भव इति वाच्यम्। कर्मणीतिसप्तम्यन्तपदोच्चारणस्य यत्र तादृशस्य समीपोच्चारित-त्वन्तत्रोपपदसंज्ञाविधायकत्वेन चारितार्थ्यादिति। अत्र सूत्रस्य प्रथमार्थसप्तम्यामेव प्रवृत्त्या 'भुवो भावे' इत्यादौ भावेऽर्थे भुवः क्यबित्यर्थाद्भावे इति अधिकरणसप्तम्यान्न प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। 'उपदेशेऽजनुनासिक इदि'ति सूत्र प्रवृत्युपयोग्यनुनासिकत्वव ल्लक्ष्यानुरोधेनैव काचित्सप्तमी प्रथमार्थे काचित्स्वर्थाऽधिकरण एवेति व्यवस्थाऽनुमेये त्यल्लं पल्लवितेन।।

उपपदमतिङ्। सूत्रे सुबन्तस्याऽसत्वादुपपदेतिमहा-संज्ञाबलात्तल्लाभस्तथा च उपपदस्य सुबन्तस्य समर्थेन नित्यं समास इत्यर्थः। सुन्तस्योपपदसंज्ञास्वीकारादेव 'राजनि युधि कृञः' इत्यत्र राजनीति सप्तम्याः पूथमार्थत्वकल्पनात् सुबन्तस्यैव क्वनिप्प्रत्यविधानसमकालिकोपप्संज्ञास्वीकारेण राजानं योधितवतीति राजयुध्वेत्यादौ नलोपो जातः।

सूत्रेऽतिङितिपदे न तिङ यस्मिन्निति बहुब्रीहिणा तिङन्ताघटित उपपदसमास इत्यर्थे ण्वुलविधायकसूत्रस्थायाः कियार्थायां क्रियायामिति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वेन एधानाहरको ब्रजतीत्यत्र ब्रजतीत्यस्य विभक्त्यन्तस्योपपदत्वेऽपि तिङन्तात्वन्न

समासः।

न च तस्योपपदसंज्ञाविधाने किम्फलमिति वाच्यम्। तदुच्चारण एव प्रत्ययोत्पत्तेरेव फलत्वात्। एवञ्च तिङन्तस्य नोपपदसमास इति फलितमित्याह- अतिङन्तश्चायं समास इति। कथमपि तिङन्ताघटित समाससंज्ञकः समुदाय इत्यर्थः। कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिति। समासप्रवृत्तियोग्यं लोके प्रयोगार्हमित्यर्थः। ननु (अन्तरङ्गानपिविधीन्वहिरङ्गोलुग्बाधते) इतिन्यायबलेन 'सुपोधातुप्रातिपदिकयोरि' त्येतत्सूत्रविहितलुका 'लशक्वतद्धिते' 'तस्य लोपः' इति सूत्रद्वयविहितयोः ङकारस्येत्संज्ञालोपयोर्बाधेन कुम्भ ङ्स् इत्येवं प्रदर्शनस्य युक्तत्वादुक्तवाक्यप्रदर्शनं न युक्तमिति चेन्न। इत्संज्ञालोपयोर्बाधाऽबाधयोः फले विशेषाऽभावेनोक्तन्यायाऽप्रवृत्तेः। अत्र 'कर्तृकर्मणोः कृति' इत्यनेन कृद्योगलक्षणा षष्ठी। नचाऽन्तरङ्गपरिभाषया द्वितीयाया दुर्वारत्वात्कथं षष्ठीति वाच्यम्। (प्रकल्प चापवादविषयं तत उत्सर्गः प्रवर्त्तते) इति न्यायेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः। नचोक्तसूत्रेण षष्ठीविधानात्षष्ठीसमासस्यैव सुलभत्वेन तं विहायोपपदसमासः कथमिति वाच्यम्। विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवाऽन्तरङ्गत्वादुत्तरपदे उपपदसमासप्रवृत्तेः। न च कृद्योगलक्षणषष्ठ्याः कारकषष्ठीत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्षष्ठीसमासस्याऽपि विभक्त्युत्पत्तेः। पूर्वं प्रवृत्तौ कुतोनाऽयमेव समासइति वाच्यम्। सत्येवमस्य समासस्यैवेष्टत्वात्। नच षष्ठी समासस्य नित्यत्त्वादेतत्कृतस्य तत्पुरुषसंज्ञाप्रयुक्तै कार्थीभावरूपसामर्थ्यास्याऽनपगमेनोक्तसमासप्रवृत्तेः। एकस्या एव संज्ञाया उभाभ्यामपि प्रवृत्त्याऽविरोधेन युगपदेवोभाभ्यां सेतिभाष्ये स्पष्टमत्र सूत्रे। एवञ्च 'द्वितीयाश्रितेत्यादि सूत्रविहितसमासोऽप्युत्तरपदे सुबुत्पत्तेः प्रागेवेति बोध्यम्। अत एव परिभाषायां कारकेतिसामान्यत एवोक्तम्। भाष्यकृता च न कारकांशे प्रमाणमुपन्यस्तम्। नच प्रकृतसूत्रस्थभाष्यात्परिभाषा न कर्त्तव्येत्यवगमेन परिभाषाघटककारकांशे नोपन्यस्तं भाष्यकृता प्रमाणमित्युक्तिर्न सङ्गतिमाप्नोतीति वाच्यम्। प्रकृतसूत्रस्थभाष्यस्य विशिष्टायाः परिभाषायाः अकर्त्तव्यपरत्वेनादोषात्। उक्तभाष्यस्यैतत्परत्वादेव परिभाषाप्रत्याख्यानोत्तरमपि गतिकारकेति समासवचनादित्युक्तम्। तेन कारकांशे वाचनिक इति लभ्यत इति दिक्।

ननु सूत्रेऽतिङ्पदसत्त्वात्तिङ्न्तस्य समासाऽभावबोधनं तत्सुपाऽधिकारेणैव सिद्धश्चेद्व्यर्थन्तद्ग्रहणमित्याशयेनाशङ्कते - अतिङ्किमिति। समाधत्ते - माभवान् भूदिति। कारको व्रजतीत्यादि भाष्योक्तस्याऽप्युपलक्षणमिदमिति बोध्यम्। अत्र

समासाऽभावं सूचयितुमेव मध्ये भवानिति प्रयुक्तम्। अयम्भावः, अतिङग्रहणाऽसत्त्वे तिङन्तेन समासापत्तिः, 'माङिलुङि'ति सप्तमीनिर्द्देशेन माङ उपपदत्वात्। नच सुपाधिकारस्य प्रागेवोक्तत्वात्सुबन्तस्यैव समासेन तिङ्न्तस्य समासाऽभावाद्व्यर्थमेव तदिति वाच्यम्। तस्य वक्ष्यमाणपरिभाषाज्ञापनेन साफल्यात्। तथाहि, माङ उपपदत्वे तादृशमहासंज्ञाकरणबलात् कर्तुं देवदत्तो घटं ग्रामं ब्रजतीति प्रयोगवत् 'ऐऔच् ' 'ताद्धितार्थे'ति सूत्रद्वयस्थभाष्यादिद्वित्रिपदव्यवधाने प्रयोगाऽभावबोधनेन माङि लुङिति सप्तम्याः प्रथमार्थत्वाऽभावात्तस्योपपदत्वे मानाऽभावेन तस्योपपदत्वे च फलाऽभावेन चोक्तप्रत्युदाहरणभूतोक्त प्रयोगे समासापत्य-भावाद्व्यावर्त्त्याऽभावेन व्यर्थमतिङ्ग्रहणं ज्ञापयति नात्र सूत्रे सुपेत्यस्यानुवृत्तिः। 'कुगति प्रादयः' इत्यत्राऽपि न तदनुवृत्तिः। तत्र कुप्रादयः, 'गतिः' इति योगं विभज्य कुप्रादयः सुबन्ताः सुबन्तेन समस्यन्ते, गतिश्च सुबन्तोऽतिङन्तेन समस्यत इत्यर्थः तथा च सिद्धैषा परिभाषा (गतिकाकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः) इति। उक्तयुक्तया गत्युपपदयोर्लाभः कारकांशस्य तु 'कर्तृकरणे कृता बहुलमि'ति सूत्रस्थबहुलग्रहणाल्लाभः। परिभाषाफलं प्रदर्शयन् गतिमुदाहरति - व्याघ्रीति। अत्र व्याङो घ्रशब्देन गतिसमास, अस्य समासस्य सुबन्तस्याऽपेक्षणे तु सुबुत्पत्यर्थं संख्याऽपेक्षणात्ततः पूर्वमेव लिङ्गयोगात्तन्निमित्त कप्रत्ययष्टाबेव स्यान्नङीष् । अविभक्तयन्तस्य घ्रशब्दमात्रस्य जातिवाचकत्वाऽभावेन, घ्राशब्देन समासेऽदन्तत्वाऽभावेन च, ङीष् न स्यादिति भावः। न च परिभाषाघटकांशत्रयस्य मध्ये गत्यंशोदाहरणस्योपपदत्वेन सिद्धत्वाद्व्यर्थ एव स इति वाच्यम्। आङ उपपदत्वेन तस्य घ्रशब्देन समासेऽपि पश्चाद्विशब्देन समासार्थं गत्यंशस्याऽवश्यकत्वात्। 'आङः घ्रः संज्ञायामि'त्यनेनाङ्पूर्वकात् घ्राधातोः कप्रत्ययविधानादाङ उपपदत्वं न विशब्दस्येति भावः। कारकमुदाहरति- अश्वक्रीतीति। अत्राश्वेन क्रीतेति विग्रहे 'कर्तृकरणे कृताबहुलमि'त्यनेन समासः। 'क्रीतात्करणपूर्वादि'ति ङीष् । सुबन्तेन सति समासे पूर्वोक्तयुक्तया टाप्यदन्तत्वाभावान्नासादिति भावः। उपपदमुदाहरति- कच्छपीति। कच्छेन पिवतीति विग्रहे 'सुपी'ति योगविभागात्कः। अत्राऽपि सुबन्तेन समासे व्याघ्रीत्यत्रेव ङीष् न स्यादिति भावः। कच्छेन साधनेन पिवतीत्यर्थे कच्छस्य कारकत्वादस्यैवोदाहरणमिदं नोपपस्य तथा च माषवापिणीत्यस्योदाहरणम्।

अत्र माषोपपद्वापधातोः 'सुप्यजातावि'ति णिनिः। ततो माषोपपदस्य कृदन्तेन समासे 'प्रातिपदिकान्तनुम् विभक्तिषु चे'ति सूत्रेण पूर्वपदस्थनिमित्तात्परस्य समासप्रातिपदिकान्तन-कारस्यणत्त्वसिद्धिः, सुबन्तेन समासे तु अन्तरङ्गत्वान्नान्तलक्षणङीपो दुर्वारतया ततो वापिनीशब्देन समासे गर्गभगिनीत्यत्रेव णत्वानापत्तिरित्येके। कच्छेन हेतुना पिवतीत्यर्थविवक्षणे कच्छस्य कारकत्वाऽभावा-द्युक्तमेवोदाहरणमुपपदस्येत्यन्ये इतिदिक् ॥

अह्नष्टखोरेव। द्वयहीन इति। द्वे अहनीभृतः क्रतुरिति विग्रहे 'तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चे'त्यनेन तद्धितार्थे द्विगौ तमधीष्ट इत्यधिकारे द्विगोर्वेत्यनुवर्त्तने 'रात्र्यहः सम्बत्सराच्चे'त्यनेन खे तस्मिन् 'अन्हष्टखोरेवे' त्यनेन टिलोपे खस्येनादेशे चोक्तरूपसिद्धिः। ननु खस्य टिलोपमात्रफलकत्वाऽभ्युपगमे तत्र तद्धितार्थे द्विगौ विहितेन टचैव टिलोपसिद्धौ खग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। समासान्तविधेरनित्यत्वेन टचोऽप्रवृत्या खग्रहणस्य सार्थक्यात्। समासान्तविधेरनित्यत्वादेव द्विगोर्वेत्यनुवर्त्तमाने रात्र्यहः सम्बत्सराच्चेत्यस्य चारितार्थ्यम्। नच 'अह्नष्टखोः' इत्यनेन खे परे टिलोपविधानसामर्थ्यादेव समासान्तविधेष्टचोऽप्रवृत्तौ तस्याऽनित्यत्वपर्यन्तधावनं खपुष्पग्रहणवन्निष्फलमिति वाच्यम्। अहीन इत्यत्र खे टिलोपविधानेन अन्हष्टखोरित्यस्य सार्थक्यात्सामर्थ्याऽभावेन समासान्ताऽभावाऽ-साधकत्वेनोक्तविधेरनित्यत्वमन्तरा टचो दुर्वारतयोक्तविधेरनित्य-त्वपर्यन्ताऽनुधावनस्य साफल्यात्। नच टचि को दोष इति वाच्यम्। 'अन्होऽन्ह एतेभ्य' इत्यनेन द्व्यहीन इत्यस्याऽन्हादेशेनाऽसिद्ध्यापत्तेः। नच प्रमाणाऽभावात्समासाऽन्तविधेरनित्यत्वं न स्यादिति वाच्यम्। अश्वादिगणे राजञ्छब्दपाठस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। तथाहि, प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे' त्यनेनाऽन्तोदात्तार्थमश्वादिगणे राजञ्छब्दपाठः सचाऽयं समासान्तविधेरनित्यत्वे सत्येव सफलः, अन्यथा टचैवाऽन्तोदात्तत्वसिद्धौ तदर्थं कृतस्याऽश्वादिगणे राजञ्छब्दपाठस्य वैयर्थ्यापत्तेरित्यलम्॥

स्त्रियामदन्तत्वाट्टाबिति। ननु 'रात्राऽन्हाहाः पुंसि' इत्यनेन रात्रिशब्दान्ताऽहन्शब्दान्ततत्पुरुषयोः पुंस्त्वविधानात्प्रकृतेऽह-न्शब्दान्ततत्पुरुषस्य पुंस्त्वबोधनात्स्त्रीत्वस्य दुर्लभतया स्त्रियामित्याद्युक्तिर्न सम्यगिति चेन्न। सर्वमहः सर्वाह इत्यत्र पुंस्त्वविधानेनसफलस्योक्तवचनस्य लुप्ततद्धितेऽप्रवृत्तेः। नच

प्रमाणाऽभावात्कथमिह तदप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। 'लुपि युक्तवद्वचनमि'त्यस्यैव तत्र प्रमाणत्वात्। तथाहि, लुप्तप्रत्ययेष्वपि प्राकृतलिङ्गाऽनुशासनप्रवृत्त्यभ्युपगमे स्पष्टमेव तद्वैयर्थ्यस्यात्। लुप्तप्रत्यये प्राकृतलिङ्गाऽनुशाशनाऽप्रवृत्तेरेव लवणः सूपः, लवणा यवागूरित्यादौ क्लीबत्वं न। नच द्वयोरन्होर्भवेति विग्रहे 'कालाट्ठञि'त्यनेन विहितस्यठञो द्विगोर्लुगनपत्ये' इत्यनेन लुकि 'राजाहः सखिभ्य' इति टचि टिलोपेऽन्हादेशेच निष्पन्नस्य द्वयन्हशब्दस्य ठञन्तत्वेन 'टिड्ढाऽणञि'तिङीपो दुर्वारतया टाबित्युक्तिर्न समीचीनेति वाच्यम्। अनुपसर्जनीभूतस्य ठञोयोऽकारस्तदन्तप्राति-पदिकान्ङीबित्युक्त-ङीब्विधायकसूत्रार्थे वर्णश्रयत्वेन (वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधात्प्रत्ययलक्षणाऽप्रवृत्त्या ठञोऽसत्त्वेन ङीपोऽप्रवृत्तेः। नचैवं परिहारेऽपि टच्प्रत्ययस्य टित्वान्ङीप् स्यादेवेति वाच्यम्। टचः समासान्त-त्वात्तद्धितार्थम्प्रति तस्योपसर्जनत्वेन तदप्रवृत्तेः। अत एव, आपिशलिना प्रोक्तमधीयाना ब्राह्मणी आपिशलेत्युदाहृतम्भाष्ये। नच संख्या पूर्वो द्विगुरित्यनेन द्विगुसमासे द्विगोरि-त्यनेन ङीप् दुर्वार वेति वाच्यम्। उक्तङीब्विधायकस्य 'अपरिमाणविस्ताऽचिते'ति निषेधेन तदप्रवृत्तेः। अतोऽत्र टाप एव युक्तत्वात्तथैवोदाहृतमित्यलं पल्लवितेन।।

दीर्घान्ही प्रावृडिति। दीर्घाणि अहानि यस्यामिति विग्रहे 'अन्होऽन्ह एतेभ्यः' इत्यंनेनाऽन्हादेशे क्षुम्नादिषु चेति णत्वनिषेधे रूपं सिद्ध्यति। यत्तु प्राचा, उक्तप्रयोगे णत्वाऽभावोऽदन्तान्हादेशाऽभ्युपगमेनोपपादितः स तदायासो मुधैव, 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चे'त्यनेन प्राप्तणत्वव्यावृत्त्यर्थं तस्य क्षुम्नादिगणे पाठस्यावश्यकत्वेन तदुपपत्तेरिति भावः।।

ननु (लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमि)ति परिभाषया 'सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः' इत्येतत्सूत्रविहितप्रति-पदोक्तसमासस्यैवाऽत्र ग्रहणं स्यात्तथा च तत्र यदुत्तरपदं तस्मिन्नेव परे आत्वविधानं नान्यस्मिन्निति व्यर्थं समानाधिकरणग्रहणमिति चेन्न। तस्य सामर्थ्यादुक्तपरिभाषाऽप्रवृत्ति कल्पनेन साफल्यात्। एवञ्च महावाहुरित्यत्र नाऽऽत्त्वाऽनुपपत्तिः उक्तप्रयोगे महान्तौ वाहू यस्येति बहुव्रीहिः।।

ननु आन्महत इत्यनेन महच्छब्दस्यात्वविधानादुत्तरसूत्रे द्व्यष्टनोरेव ग्रहणाच्च सर्वथाऽप्राप्त्या एकादशेत्यत्राऽऽत्वं न स्यादतआह- आदिति योगविभागादात्वमिति। योगविभागस्य भाष्याऽनारूढत्वमित्यत आह-

प्रागेकादशभ्य इति निर्देशाद्वेति।।

ननु अर्द्धनावमित्याद्यर्थं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येत्यस्यावश्यकत्वादनेनैव लिङ्गोपपत्तौ लिङ्गविधायकप्रकरणमनावश्यकमिति चेत्सत्यम्। जात्याख्यायामित्यादिसूत्रसमूहवदिष्टापत्तेरिति ध्वनयन्प्रकृताऽनुपयुक्तान्यपि तानि व्याचष्टे- जात्याख्यायामित्यादि। जातेः प्राधान्येनाऽऽख्यायामित्यर्थः। भावप्रत्ययमन्तरा प्राधान्येन जातिबोधे गवादिशब्दानां साधुत्वे इदमेव सूत्रं मानमिति बोध्यम्। तस्याऽविशेष्यत्वे वाह्यार्थान्वयो व्यक्तिघटितपरम्परया बोध्यः। तत्र जातेरेकत्वेनैकवचनं प्राप्नोतित्यस्यारम्भः। अत्रैकत्वञ्च वहुवचनार्थः। एकस्मिन्नर्थे वर्त्तमानः शब्दो बहूनामर्थानां वचनं बोधको भवतीत्यर्थादर्थातिदेशोऽयमित्याह-एकोऽप्यर्थो-बहुवद्भवतीत्यादि। तदुक्तम्भाष्ये यावद्ब्रूयादेकाऽर्थो बहुवद्भवतीति तावदेकस्मिन्बहुवचनमितीति। एकत्वेऽर्थेबहुत्वप्रयुक्तस्य कार्यस्यातिदेशात्मकार्यातिदेश ऐवतिबोध्यम्। जातौ संख्यान्वये एकवचनस्य, व्यक्तौ संख्याऽन्वये बहुवचनस्य, सिद्धत्वादनावश्यकत्वेन भाष्ये प्रत्याख्यातमेतत्सूत्रम्। एवञ्च यथोत्तरं मुनीनां प्रमाण्यात्सूत्रोक्तार्थेऽसाधुत्वमेव प्रयोगाणामितिबोध्म्।

सविशेषणस्य प्रतिषेध इति। मुख्यार्थे बहुवचननिषेधार्थमिदंवार्त्तिकम्। यदा तु अस्मच्छब्दस्य स्वघटिते उद्भूताऽवयवभेदे समुदाये लक्षणा तदा बहुवचनं भवत्येव, तेन त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता इत्यादि सिद्धम्। गार्ग्योऽहं ब्रवीमीत्यादावयं निषेधं। उत्तमपुरुषाऽनुरोधेनाऽत्राहमित्ययैस्व विशेष्यत्वादित्यलम्।

ननु 'सभाराजाऽमनुष्यपूर्वे'त्यत्र सभेत्येको योगः, राजाऽमनुष्यपूर्वेत्यपरो योगः, तत्र सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यादित्यर्थकेन सभेतियोगेनैव स्त्रीसभमित्यत्र नपुंसकत्वे सिद्धे 'अशाले' ति सूत्रं व्यर्थमित्यभिप्रायेणाशङ्कते- अशाला किमिति। समाधत्ते-धर्मसभेति। धर्मशालेत्यर्थः। अयमभिप्रायः, इनसभम्, ईश्वरसभमित्यत्रापि पूर्वयोगेनैव नपुंसकत्वोपपत्तौ व्यर्थः सन्नुत्तरयोगो ज्ञापयति स्त्रीत्वेतरलिङ्गविशिष्ट-प्राणिवाचकपूर्वपदकस्य सभान्तस्य तत्पुरुषस्य नपुंसकत्वञ्चेत्तर्हि राजाऽमनुष्यपूर्वपदकस्यैव स्यादेवञ्च स्त्रीत्वे तरलिङ्गविशिष्टप्राणि-वाचकपूर्वपदकेतरत्वेन पूर्वयोगे संकोचे कृते स्त्रीत्वेतरलिङ्गविशिष्ट-प्राणिवाचकपूर्वपदकेतरत्वाऽभावेन इनसभमीवरसभमित्यत्र

नपुंसकत्वार्थमुत्तरयोगस्यावश्यकत्वेन स्त्रीसभमित्यत्रेव धर्मसभेत्यत्राऽपि नपुंसकत्वापत्तिरिति तदर्थमशालेति सूत्रमावश्यकमेवेति दिक् ।। इति तत्पुरुषः।।

कर्मधारयत्वञ्च

समासप्रयुक्तलक्षणाशून्यतुल्याधिकरणनामद्वयघटितसामसत्वम्।

नीलोत्पलमित्यादौ नीलपदे निरुढलक्षणायाः समासाप्रयुक्ततया नीलोत्पलपदयोस्तुल्याधिकरणत्वाच्च लक्षणसंगतिः। चित्रगू राजपुरुष इत्यादौ समासप्रयुक्तलक्षणासत्त्वात्, नीलघटयोरभेदः कण्ठेकाल इत्यादौ तुल्याधिकरणद्द्वयाभावान्नातिव्याप्तिः। तुल्याधिकरणत्वस्याभेदसंसर्गकबोधतात्पर्यकत्वस्य नीलघटयोरभेद इत्यादावभावान्नीलस्याभेदेन घटान्वितत्वे षष्ठयर्थेऽन्वयासभवादभेद इत्यस्य निराकाङ्क्षत्वापाताच्च। अस्ति चेदं नीलोत्पलं कृष्णसर्प इत्यादौ नीलादिपदस्य नीलवदादिलाक्षणिकतयाऽभेदान्वयबोधात्।

अत्र वाक्यमेव समासत्तां प्रप्नोतीति मते नीलोत्पलमित्यादयो विकल्पसमासाः नीलमुत्पलमित्यादिविग्रहसत्त्वात्। उपकुम्भं कुम्भकारः कृष्णसर्पः इत्यादयो नित्यसमासाः। अविग्रहोऽस्वपदविग्रहो वा नित्यसमास इत्यभियुक्तस्मरणात्।

अस्वपदविग्रह इत्यस्य स्वघटकयावत्पदघटितविग्रहकान्य इत्यर्थः। चित्रागौर्यस्येति विग्रहेऽधिकस्य यस्येतिभागस्य निवेशेऽपि स्वघटकयावत्पदघटितत्वस्य सत्त्वाद्बहुव्रीहोर्नित्यसमासत्वव्युदासः।

क्वचिदसमासो यथा रामो जामदग्न्यः, अर्जुनः कार्तवीर्यः, उत्पलं नीलमित्यादाविति बोध्यम्।

छिन्नप्ररूढो वृक्ष इत्यत्र छिदेरारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकक्रिया, क्तप्रत्ययस्य फलाश्रयो, वृक्षपदस्य तदवयवोऽर्थः। विभागस्योभयकर्मजत्वेऽवयवद्वयस्यैव परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वात्कर्मत्वम्। अन्यतरकर्मजत्वे निश्चलावयवस्यैकस्यैवेति बोध्यम्। तादृशक्रियानुकूलदात्रादिव्यापारश्छिदेरर्थः। धात्वर्थता-वच्छेदकक्रियाशालितया च सक्रियावयवस्यैव कर्मत्वमित्यन्ये। प्रोपहितरुहेर्वृक्षाद्युत्पत्तिः। क्तस्याश्रयोऽर्थः। तथाच तादृशक्रियाजन्यफलाश्रयाभिन्नो वृक्षाद्युत्पत्तिमान् वृक्षाद्यवयव इति

वाक्यार्थः। कृष्टमदीकृत इत्यत्र कृषेर्विलेखनं मृदवयवविभागहेतुक्रियाजनकलाङ्गलादिव्यापारोऽर्थः। 'कृष विलेखने' इत्यनुशासनात्। क्तप्रत्ययस्य फलाश्रयः। मदी काष्ठविशेषनिर्मिता मदितिख्याता। तया कृतस्तव्द्यापाराधीनसंयोगाश्रयः। कृञो व्यापारार्थत्वात्। तथाच तादृशलाङ्गलादिव्यापारजन्यफलाश्रयाभिन्नो मदीव्यापाराधीनसंयोगाश्रयः इति वाक्यार्थः। अत्र आदौ छिन्नः पश्चात्प्ररूढ इत्यादिपाठक्रमो विवक्षितः। 'आदिकर्मणि क्तः' इत्यनुशासनात्। तेन प्ररोहोत्तरं छेदनमात्रे न तथा प्रयोग इति बोध्यम्।

मुखचन्द्र इत्यत्र चन्द्रपदस्याह्लादकत्वादिधर्मवति सारोपलक्षणया तुल्याधिकरणत्वात्कर्मधारयः। नन्विदमयुक्तम्। 'आह्लादयति मुखेन्दुर्जगदिदमम(तु)लघुतिः सुतनोः' इत्यादाविन्दुपदेनाह्लादकत्वाद्युक्तौ पौनरुक्त्यापत्तेः। नच नात्र सारोपलक्षणया रूपकं, मयूरव्यंसकादिसमासो-पगमे हि तथा, प्रकृते तु इन्दुरिव मुखमित्युपमितसमासोऽस्त्विवति वाच्यम्। 'उपमितं व्याघ्रादिभिः समान्याप्रयोगे' इत्यनुशासनात्सामान्यधर्माप्रयोग एव तत्समासात्।

आलंकारिकैरपि सामान्यधर्मप्रयोगे सत्युपमाबाधकसत्त्वात्सारोपलक्षणाप्रयुक्तो रूपकालंकार इष्यते। यतः उपमितसमासे धर्मवाचकोभयलुप्तोपमैव हि तैरुदाहृता न तु वाचकमात्रलुप्तोपमा। किंचैवम् 'पादाम्बुजं भवतु वो विजयाय मञ्जुमञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः' इत्यादौ पूर्वपदार्थप्रधान-व्याघ्रादिसमासेनोपमा, मञ्जीरशिञ्जितस्य पाद एव संभवात् 'यस्यानिशं दिविषदश्चारणारविन्दमुत्तंसयन्त्यमितभक्तिभरावनम्राः' इत्यादावुत्तरपदार्थप्रधानमयूरव्यंसकादिसमासेन रूपकमेव, उत्तंसनस्यारविन्द एव संभवादिति व्यवस्था सर्वैरङ्गीकृता नसंभवति, तथासत्यरविन्दादिपदार्थस्यारुण्यादिगुणविशिष्टस्य प्राधान्यायोगेन मयूरव्यंसकादिसमासेऽपि व्याघ्रादिसमास इव पूर्वपदार्थचरणस्यैव प्राधान्यापत्त्योत्तंसनानुगुण्यविरहतौल्यापत्तेः। गुणजातिविशिष्टयोर्जातिविशिष्टप्राधान्यस्य नीलोत्पलादौ व्यवस्थितेः। उत्तरपदार्थप्राधान्येऽपि चरणवृत्त्यारुण्यादिगुणस्योत्तंसनानुगुणत्वा-भावाच्चोत्तंसनपदस्यापि सोत्कण्ठश्रवणे साध्यवसानलक्षणास्वीकारातसुतरां तथेति चेत्। मैवम्। द्वन्द्वादिपदस्येन्द्वादिवृत्तिधर्मवत्त्वेन तत्तद्धर्मवति लक्षणया पौनरुक्त्यायोगात्। धर्मत्वेनोक्तधर्मस्यैव लाभः। अन्यथा चन्द्रवन्मुखमाह्लादकमित्यादावपि

पौनरुक्त्यापत्तेः।

किंचेत्यादिकपि मन्दम्। यां गरूढिभ्यामिव लक्षणाव्यञ्जनाभ्यां चरणारविन्दमित्यादितश्चरणाभिन्नारविन्दवृत्तिधर्मवदरविन्दमित्याकारकबोध एव वाक्यपर्यपसानात्। ('कस्त्वं भोः कथयामि' इत्यादौ 'मथ्नामि कौरवशतम्' इत्यादौ च व्यङ्ग्यार्थमादायैव शाब्दबोधविश्रामात्।)

व्यञ्जनानङ्गभ्कर्तृन्यायादिमते तु जातिविशिष्टप्राधान्यानियमा-त्पादाभिन्नमम्बुजसदृशं चरणाभिन्न-मरविन्दवृत्तिधर्मव (त्पादाभिन्नमम्बुजवृत्तिधर्मव) दित्युभयत्र बोधः। उत्तंसनपदस्य सोत्कण्ठश्रवणे लक्षणया लक्ष्यार्थस्य शाब्दमुख्या-र्थभेदाध्यवसायविरहस्य च स्वीकारान्न दोषः। अभेदाध्यवसायस्तु मानस एवेति तत्तदलंकारव्यपदेशः।

उच्छृङ्खलास्तु मुखचन्द्र इत्यादौ चन्द्रादिपने न लक्षणा। रसविशेष-वासनाजन्यबोधे बाधधियो विरोधित्वाभावात् शाब्दधीस्तुल्याधिकरणत्वं चाभेदबोधकत्वाद्वाक्याप्रामाण्यं चेष्टमित्याहुः।

अब्राह्मणोऽसुरोऽघट इत्यत्र नञः क्रमेण सदृशो विरोधी भिन्नश्च सर्वत्र ब्रह्माणादिप्रतियोगिकोऽर्थः। ब्राह्मणादिप्रतियोगिका-भिन्नसादृश्यादेराश्रयो वाक्यार्थः। ब्राह्मणसदृशः, सुरविरोधी, घटान्य इत्यादौ पदार्थैक-देशेऽप्यभेदान्वयस्य व्युत्पन्नत्वात्। अस्तु वा ब्राह्मणपदस्य सादृश्या-दिसंबन्धेन ब्राह्मणसंबन्ध्यर्थः। ब्राह्मणसंबन्ध्यभिन्न-सदृशादिर्वाक्यार्थः। एतेनैकदेशेऽभेदबोधकत्वेन तुल्याधिकरणत्वे चित्रगुरित्यादौ गोपदलक्ष्यगोस्वामिनः एकदेशे गवि चित्राभेदान्वय इति मते तत्रापि तुल्याधिकरणत्वं स्यादित्यपास्तम्।

शाब्दिकास्तु अब्राह्मण इत्यादेरारोपितो ब्राह्मण इत्यादिरर्थो ब्राह्मणभिन्नादिस्तु फलितार्थः। सर्वनामकार्यायोत्तरपदार्थप्राधान्यादन्यथातिसर्व इत्यादाविवातस्मिन्नित्यादौ सर्वनामकार्य न स्यादित्याहुः। (ब्राह्मणभिन्नादेः शाब्दबोधविषयत्वे पूर्वपदार्थप्राधान्यवदतस्मिन्नस इत्यादावपि पूर्वपदार्थस्यैव प्राधान्यापत्त्या सर्वनामकार्यं न स्यादित्यर्थः। नचैवमतिसर्व इत्यादावपि उत्तरपदार्थप्राधान्ये सर्वनामकार्यं स्यादितिवाच्यम्। तत्रानन्यगत्या पूर्वपदार्थप्राधान्यादिति।)

एतन्मते ब्राह्मणपदस्य ब्राह्मणारोपविषये लक्षणा। नञ्पदं तात्पर्यग्राहकमिति तु युक्तम्। न च व्याघ्रादिसमासये पुरुषव्याघ्र इत्यादौ, अब्राह्मण इत्यादौ

शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा, घनश्याम इत्यादौ च समासप्रयुक्तलक्षणासत्त्वात्कर्मधारयलक्षणाव्याप्तिः। समासप्रयुकत-लक्षणाव्याप्यसमासविभाजकोपाधिशून्यत्वस्य वाच्यत्वात्। कण्ठेकाल इत्यादौ निर्मक्षिकमित्यादौ च लक्षणाविरहेऽपि न क्षतिः। बहुव्रीह्यिव्ययीभावयोस्तुल्या-धिकरणत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गात्। यदि चातिसर्व इत्यादौ तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा तदा कर्मधारयव्यवहारविषयत्वमेव लक्षणं बोध्यम्।

परे तु विग्रहे समास च ययोः पदयोस्तुल्याधिकरणत्वं तदुभयपदघटितसमासत्वं कर्मधारयत्वम्। राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहे तुल्याधिकरणपदद्वयविरहान्नातिव्याप्तिः। विग्रहसमासयोरन्यतरत्र ययोरतुल्याधिकरणत्वं तदुभयभिन्नपदद्वयघटितसमासत्वं वा तत्त्वम्। एतेन कृष्णसर्प इत्यादौ विग्रहासत्त्वेऽपि न क्षतिः। नच शस्त्रीश्यामेत्यादावव्याप्तिः। स्वपदविग्रहस्यैवात्र विग्रहत्वेन निवेशादिति। शस्त्री चासौ श्यामा चेत्येवात्र विग्रहवाक्यमित्यन्य इत्याहुः॥१॥

द्विगुः

संज्ञाविषयान्यत्वे सति संख्यावाचकपूर्वपदकतुल्याधिकरणसमासो द्विगुः।

सत्यन्तोपादानात्पञ्चाम्राः, पञ्चकन्या इत्यादिकर्मधारयव्युदासः। पञ्चानामाम्राणां समाहार इत्यर्थे तु पञ्चाम्रीति द्विगुरेव। तथाच पञ्चकल्यमित्यपि। नीलोत्पलमित्यादेश्च व्युदासाय सङ्ख्येत्यादि। पञ्चभर्तेत्यादिव्युदासाय तुल्याधिकरणेति। विग्रहे तुल्याधिकरण-त्वाभावात्तद्व्युदासः।

अयं च कर्मधारयबाधकोऽपत्येऽणादिभिन्नस्वरादितद्धितार्थेऽभिधेये, तद्धितसामान्यस्यैव चार्थे विषये, परत उत्तरपदे, समाहारे चाभिधेये विधीयते।

तद्धितार्थेऽभिधेये यथा-पञ्चयु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपाल इति, अत्र समासस्य संस्कृतोऽर्थः। कपालपदस्यैव वा कपालसंस्कृतोऽर्थः। तत्र व्युत्पत्तिवैचित्र्यादभेदेनैकदेशे कपाले पञ्चाभेदान्वयात्पञ्चाभिन्न-कपालसंस्कृत इति शाब्दधीः। तद्धितार्थस्य समासादिनाऽभिधाना-दुक्तार्थत्वान्न तद्धिप्रत्ययः।

तद्धितार्थे विषये यथा-पञ्चसु ब्राह्मणेषु साधुः पञ्चब्राह्मण्यः, पञ्चानां गर्गाणां भूतपूर्वो गौः पञ्चगर्गरूप्यः, पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः, द्वाभ्यां नौभ्या क्रीतो द्विनौरित्यादि। अत्र समासेन तद्धितार्थानभिधाना-त्तद्धितप्रत्ययः

'तत्र साधुः' इति यः। अपत्येऽर्थे इञ् । पञ्चब्राह्मणनिरुपिता-साधुत्ववान्, पञ्चगर्गातीतस्वत्ववान्, पञ्चनापितापत्यम्, द्विनौक्रीत इत्यन्वयधीः। (द्विनौरित्यत्र ठनो लोपविधानाल्लुप्ततद्धितस्मरणादेव क्रीतार्थबोधः।)

परत उत्तरपदे यथा पञ्चगवधनमित्यादयः। अत्र पञ्च गावो धनं यस्येतिविग्रहेऽन्तर्वर्तिद्विगुमाश्रित्य राजादित्वादन्प्रत्ययः। समुदायस्तु बहुब्रिहिः। पञ्चगवाभिन्नधनसंबन्धीत्यन्वयधीः।

समाहारे यथा पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवं, चतुर्णां पथा समाहारश्चतुष्पथम्, पञ्चानां फलानां समाहारः पञ्चफली। अत्र पात्रादिभिन्नादन्तद्विगुत्वादीप्रत्ययः। तदुक्तम् -

अपात्रादिरदन्तोः यः स्यादन्तो वा द्विगुः स्त्रियाम्।
अन्नतश्च समाहारो नदादिषु निगद्यते।।१।। इति

पात्रादेस्तु नपुंसकत्वमेव। द्विपात्रं, त्रिपात्रं, त्रिभुवनं, चतुर्युगमित्यादि। स्यादन्तस्यान्नन्तस्य द्विगोर्वैकल्पिकं नदादित्वम्। यथापञ्चखट्वी पञ्चखट्वं, पञ्चतक्षी पञ्चतक्षमित्यादि। अत्र समाहारः समासस्य शक्तया, फलादिपदस्यैव वा फलादिसमाहारो लक्षणयार्थः। एकदेशेऽपि फलादौ पञ्चादेरभेदान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। समाहारश्च बुद्धिविशेषविषयत्वम्। तथाच पञ्चाभिन्नफलादिसमाहारः, समाहारविशिष्टाः पञ्चाभिन्नफलादय इति वाऽन्वयधीरित्यग्रे विवेचयिष्यते।

तत्पुरुषः

समासप्रयुक्तलक्षणाशून्योत्तरनामपदकत्वे सति लुप्ताद्वितीयादि-विभक्तिकपूर्वनामपदकसमासत्वं तत्पुरुषत्वम्।

पञ्चफलीत्यादिवारणाय सत्यन्तम्। नीलोत्पलादिवारणाय लुप्तेत्यादि न चानयोस्तत्पुरुषत्वमिष्टं मुख्यतत्पुरुषत्वस्याभावात्। तत्पुरुषसंज्ञाविधानं तु अब्राह्मण इत्यादौ नकारलोपाद्यर्थ गौणम्। अब्राह्मणमित्याद्य-व्ययीभाववारणाय पूर्वेति। न च न विवादोऽविवाद इत्यत्राव्याप्तिः विरोध्र्यकनञाऽसुर इत्यादाविवाविवादोऽनुपपत्तिरित्यादौ कर्मधारयस्वीकारेण मुख्यतत्पुरुषानङ्गीकारात्। न च नञोऽव्ययत्वेन तेनाव्ययीभाव एव युक्तः। यथा निरो गताद्यर्थे इत्यनुशासनान्निरो निर्गमनबोधकत्व एव निःकौशाम्बिरित्यादौ तत्पुरुषः,

अत्यन्ताभावतद्वतोर्बोधकत्वे तु निष्कौशाम्बि निर्मक्षिकं निर्विघ्नमित्यादावव्ययीभवः, तथा नञोऽत्यन्ताभावतद्वतोर्बोधकत्वे एवाव्ययीभावः विवादस्याभावोऽविवादमित्यत्र अघटं भूतलमिति नञ्दीघित्युक्तेश्च। अत्यन्ताभावतद्वदन्यबोधकत्वे तु कर्मधारयोऽब्राह्मणोऽ-सुरोऽविवाद इत्यादावित्यदोषात्।

अत्यन्ताभावाद्यर्थकनञापि विकल्पेन कर्मधारय इत्यन्ये। वस्तुस्तु तत्पुरुषपरिभाषाविषयत्वं तत्पुरुषत्वं बोध्यम्।

एतेनार्धापिप्पल्यादावुत्तरपदे समासप्रयुक्तलक्षणासत्त्वात्, अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया, पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या, प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया इत्याद्यनुशासनाद्, अवक्रुष्टं कोकिलया अवकोकिलं वनं, परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः, प्रगत आचार्यः प्राचार्य इत्यादौ च लुप्तद्वितीयादिविभक्तिकपूर्वपद-कत्वाभावादव्याप्तिरित्यपास्तम्। एषु तत्पुरुषत्वं गौणमित्यन्ये।

राजपुरुष इत्यादौ, ग्रामगत इत्यादौ च राजादिपदे राजसंबन्धिनि ग्रामादिपदे च ग्रामादिकर्मकादौ लक्षणा। राजसंबन्ध्यभिन्नः पुरुषः, ग्रामकर्मकाभिन्नगमनाश्रय इति चान्वयधीः। शोभनराजपुरुष इत्यादौ च राजपदे शोभनराजसंबन्धिनि लक्षणा। शोभनपदं तात्पर्यग्राहकं नातो राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणायामेकदेशे राज्ञि शोभनान्वयानुपपत्तिः। अत्रैकदेशेऽप्यभेदान्वयश्चित्रगुरित्यादाविव व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यन्ये।

एतेन राजा पुरुषो ग्रामो गमनमित्यादावन्वयाबोधात्, नामार्थयोर्नामार्थधात्वर्थयोश्च भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया राजादेः स्वत्वादिसंबन्धेन, पुरुषादौ ग्रामादेश्च कर्मत्वादिसंबन्धेन गमनादावन्वयासंभवाद्राजपुरुष इत्यादिसमुदायस्य राजसंबन्धवत्पुरुषादौ शक्तिः। इत्थं च राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहसमानार्थतापीत्यपास्तम्।

किंचैवं निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निषादानां स्थपतिरिति न षष्ठीसमासो लक्षणासत्त्वात्किंतु कर्मधारयस्तत्र लक्षणाविरहादिति सिद्धान्तो व्याहन्येत। तव मते षष्ठीसमासेऽपि लक्षणाविरहात्।

अथ शक्तितज्ज्ञानहेतुतयोरिव लक्षणातज्ज्ञानहेतुतयोरपि क्लृप्त-त्वात्षष्ठीसमास एव युक्तः। तथा सति निषादानां स्थपतेर्लब्धविद्यत्रैवर्णिकस्य याजनसंभवे निषादस्य नापूर्वविद्याप्रयुक्तिकल्पनं न वा स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति

निषेधसंकोचः। लाघवाभावेऽपि वेदस्य मुख्यत्वसंभवे न गौणत्वमितिवत्, वेदे कर्मधारयसंभवे नान्यसमास इति षष्ठीसमासे शक्तावपि न सिद्धान्तव्याघात इति चेन्न। वैदिकशाब्दबोधस्य शक्तिज्ञानमूलकत्वे लाघवस्य सिद्धान्तबीजत्वात्। शक्यसंबन्धज्ञानस्य विना शक्तिज्ञानमसंभवात्तन्मूलकत्वे गौरवात्। केषांचिच्छक्यसंबन्धज्ञानादपि शाब्दबोध इति चेदस्तु तथापि न्यायनिर्णीततात्पर्यकानां लक्षणाज्ञानाकल्पनलाघवस्य निष्प्रत्यूहत्वात्।

इत्थं च लाघवात्कर्मधारयप्रवृत्तावपूर्वविद्याप्रयुक्तिकल्पनादिगौरवं फलमुखत्वान्न दोषाय। 'स्त्री शूद्रौ नाधीयाताम् ' इत्यत्राधिपूर्वेङ्धातोर्निषादीयत्तदध्ययनेतराध्ययनपरत्वं न तु शूद्रपदस्य निषादेतरशूद्रपरत्वम्। निषादस्य वेदान्तराध्ययनप्रसङ्गादिति बोध्यम्।

पुरुषोत्तम इत्यत्रापि षष्ठीसमासः। अत्र निर्धारणाभावान्न 'न निर्धारणे' इत्यनेन षष्ठीसमासनिषेधः। नच पुरुषसमुदायादेकदेशस्येश्वरस्योत्तमत्वेन पृथक्करणान्निर्धारणमस्त्येवेति वाच्यम्। समासवाक्यादन्यतो निर्धारणप्रयोजकरूपोपस्थितावेव समासनिषेधात्। नराणां क्षत्रियः शूरतमः इत्यर्थे नरक्षत्रियः शूरतम इत्यप्रयोगात्। नरशूर इति प्रयोगस्त्विष्ट एव। न च नाथः सृजतीत्यादौ तस्मै (नम) इत्यनेन तत्प्रयोजकरूपोपस्थितिः, विधेयस्यैव तत्प्रयोजकत्वात्। तत्पदार्थस्य तु विशेश्यत्वेनादोषात्।

एतेन पुरुषोत्तमपदस्य श्रीकृष्णत्वविशिष्टे रूढतया तत्प्रयोजकस्योपस्थितिरित्यपास्तम्। कृष्णत्वविशिष्ट योगार्थविशेष्यत्वात्। पुरुषाणामुत्तमकृष्ण इत्यत्र तु कृष्णस्य विधेयत्वे निर्धारणोपगमात्। पुरुषेभ्य उत्तम इत्यतः स्वेतरपुरुषावृत्त्युत्तमत्वाश्रय इत्येवं योगादनतिप्रसङ्गे रूढिविरहाच्च। एतेन योगार्थस्यैव विशेष्यत्वेऽपि न क्षतिः।

अथ विधेयस्यैव निर्धारणप्रयोजकत्वे किं बीजमितिचेदाकर्णय। गवां कृष्णा संपन्नक्षीरेत्यादौ निर्धारणषष्ठ्यास्तादात्म्यं कृष्णापदसंपन्नक्षीरापदयोस्तत्तद्भिन्नं चार्थः। तथाच गोतादात्म्यवती कृष्णा संपन्नक्षीरा। गोतादात्म्यवती कृष्णान्या संपन्नक्षीरान्येति वाक्यार्थः। संपन्नक्षीरातदन्ययोश्च विधेयत्व एवोद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनान्वयात्। पशूनां कृष्णा संपन्नक्षीरा, गवामियं संपन्नक्षीरेति न प्रयोग इति। (संपन्नक्षीरासंपन्नक्षीरकृष्णोगोद्वयघटितगोसमूहबोधकोपदघटितस्य एतासां गवां कृष्णा संपन्नक्षीरेति वाक्यस्य

योग्यत्ववारणायावच्छेदकावच्छेदेन भावान्वयस्वीकारो बोध्यः।)

एतेन षष्ठ्यास्तादात्म्यमेवार्थः। तथा च गोतादात्म्यवत्कृष्णत्वावच्छेदेन संपन्नक्षीरासर गोतादात्म्यवत्संपन्नक्षीरात्वावच्छेदेन च कृष्णाया अन्वयाद्गवां सास्नावती संपन्नक्षीरा पशूनां कृष्णा संपन्नक्षीरेत्याद्यप्रयोग इत्यपास्तम्। विधेयतावच्छेदकावच्छेदेनोद्देश्यान्वयस्यादृष्टचरत्वात्।

नचास्तु संपन्नक्षीरादेरेवोद्देश्यत्वम्। पूर्वोपात्तत्वाभावात्। क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरं ददातीत्यत्रासंभवाच्च। धर्मिण्याख्यातस्य लक्षणायामप्युद्देश्यत्वेन बोधायोगात्। ददाति सुन्दरः इत्यतो दाता सुन्दर इत्यबोधात्। न च पचति गच्छतीत्यतः पक्ता गच्छतीति बोधस्य वैयाकरणैः स्वीकारान्नैवं, प्रथमांतपदोपस्थाप्य एवान्वयस्य नैयायिकैः स्वीकारात्। तथैव काव्यादौ प्रयोगदर्शनात्। जलेषु स्नेहवत् शीतस्पर्शवदिति प्रयोगापत्तेश्च। न च जलतादात्म्यवत्स्नेहवत्त्वेन न व्याप्यता तर्हि क्षत्रियाणां कर्ण इत्यस्यनापत्तेः। तस्मात्कर्णपदस्य कर्णतदन्यौ ददातीत्यस्य दानकृतितदभावावर्थ इति पूर्ववदेवान्वयबोधः।

परे तु गोसमुदायादेकदेशस्य कृष्णायाः पृथक्करणं कृष्णेतरगोभेदानुमापकत्वं तत्स्वरूपयोग्यतानिर्धारणम्। तच्चेत्वृःष्णेतरगोभेदव्याप्यतवं कृष्णेतरगवावृत्तित्वपर्यवसितं षष्ठ्यर्थः, संपन्नक्षीरात्वे एकदेशे व्युत्पत्तिवैचित्र्यादन्वेति। कृष्णेतरगोभेदव्याप्य-त्वकृष्णेतरगोभिन्नत्वमेव वा पृथक्करणं संपन्नक्षीरायामवच्छेद-कावच्छेदेनान्वेति। तेन पदार्थेषु द्रव्यंगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावत् पदार्थेषु जातिमत्सत्तावदित्यादिकं सूपपादम्। षष्ठ्यास्तादात्म्यार्थक-तयावच्छेदकावच्छेदेन भावान्वयस्यापि स्वीकारात्। घटेषु कृष्णा संपन्नक्षीरा गोषु कृष्णाशुक्लान्यतरा संपन्नक्षीरेत्यादेर्व्युदासः। एतल्लाभैव तत्तद्भिन्नवृत्तिधर्मवत्परं समुदायपदमित्याहुः।

(षष्ठ्यास्तादाम्यार्थकतया समुदायतादात्म्यवन्निर्धार्यावच्छेदकावच्छेदेन निर्धारणप्रयोजकरूपान्वयलाभाय, निर्धार्येतरसमुदायावृत्तिरूप-निर्धार्येतरसमुदायभेदानुमितिस्वरूपयोग्यत्वरूपपृथक्करणनिर्धारणस्य लिङ्गविधया इतरभेदानुमितिरूपनिर्धारणप्रयोजवे पदार्थैकदेशेऽन्वयलाभाय च निर्धार्यतदितरवृत्तिधर्मवत्परसमुदायपदोपादानम्। प्रागुक्तान्वयलाभयोः किं प्रयोजनमिति चेत् - पार्थिवानां स्नेहवत् शीतस्पर्शवज्जलानां स्नेहवच्छीतस्पर्शवदित्यनयोरयोग्यत्वसंपादनमेव। समुदायतादाम्त्य-

न्निर्धार्यतावच्छेदकदकावच्छेदेन निर्धारणप्रयोजकरूपभावान्वयस्वीकारस्य तु गवां कृष्णाशुक्लान्यतरा संपन्नक्षीरेत्यस्यायोग्यत्वसंपादनमित्याहुः।)

यत्तु यस्मान्निर्धार्यते, यश्च निर्धारणहेतुः, यश्चैकदेशो निर्धार्यते एतन्नियतसंनिधावेव निर्धारणे षष्ठी तत्रैव समासनिषेध इति तन्न। तथा सति नरशूरः क्षत्रिय इत्यस्याप्यनुपपत्तेः। (पुरुषपदस्य कृष्णत्वविशिष्टे रूढिसत्त्वे पुरुषोत्तम इत्यस्याप्यनापत्तेश्च।) पुरुषोत्तम इत्यस्य योगेन स्वेतर-पुरुषावृत्त्युत्तमत्वविशिष्टार्थकतयानतिप्रसङ्गात्केवल-यौगिकत्वमेवेत्यन्ये। नच पुरुषश्चासावुत्तमश्चेति कर्मधारयोऽस्तु तर्ह्युत्तमपुरुषप्रयोगापत्तेः। जातिवाचकप्रयोगे गुणक्रियावाचकस्य पूर्वोपात्तत्वनियमात्। नीलोत्पलमित्यादौ तथा व्यवस्थितेः। अन्यत्र त्वनियमः। यथा खञ्जकुब्जः कुब्जखञ्ज इत्यादौ।

यत्तु पुरुषेषूत्तम इति सप्तमीसमास एवात्रेति तन्न। तथा सति सप्तमीसमासेन नरक्षत्रियः शूरतम इत्यादिप्रयोगापत्तेः। न चेष्टापत्तिः न निर्धारण इति निषेधवैयर्थ्यापत्तेः। निर्धारणे तादृशप्रयोगस्या-साधुत्वज्ञापकतयैव तत्सार्थकत्वात्।

परे तु सप्तमीसमास एवायं स्वरभेदनियामकषष्ठीसमासनिषेधकत्वेन निषेधसाफल्यमित्याहुः। पञ्चमीसमासोऽत्रेत्यन्ये।।

अथ बहुव्रीहिः

नियमतः समासप्रयुक्तलाक्षणिकोत्तरपदकसमासो बहुव्रीहिः।

अत्र संख्यावाचकपूर्वदकान्यत्वे सतीति विशेषणं देयम्। तेन पञ्चफलीत्यादिद्विगौ नातिव्याप्तिः। राजपुरुष इत्यादिवारणायोत्तरेति। नच कण्ठेकाल इत्यत्राव्याप्तिः, कालपदे लक्षणायाः समासाप्रयुक्तत्वादिति वाच्यम्। कालरूपप्रकारेण लक्षणाया अतत्वेऽपि कालसंबन्धित्वेन लक्षणायास्तत्वात्। (इदमुपलक्षणम्। कण्ठावच्छेदेन कालरूपविशिष्टे प्रकृते कालपदस्य लाक्षणिकतया तादृशलक्षणायाः समासप्रयुक्तत्वम-व्याहतमेवेति बोध्यम्।) वस्तुतो न देयमेव समासप्रयुक्तेति व्यर्थत्वात्।

नन्वेवमपि स्थिरमन्युरित्यादिवत्स्थिरमत्सर इत्याद्रियोगात्तत्राव्याप्तिः। नचात्र कर्मधारयः। स्वरभेदार्थमपि बहुव्रीहेः स्वीकारात्। न च मत्सरपदस्य शुक्लादिपदवद्गुणिनि लक्षणा। 'गुणिलिङ्गास्तु तद्वति' इत्यत्र तद्वति शुक्लादिमतीत्यर्थात्। गुणिनि शुक्लादिपदसंकेतग्रहस्य गुणसंकेतग्रह-प्रयोज्यतया

वटादिपदस्य ग्रामादाविव शुक्लादिपदस्य गुणिनि शक्त्यभावो मत्सरपदस्य तु मिथोनिरपेक्षग्रहशक्तिग्रहकयोर्द्वेषतद्वतोद्वयोरपि शक्तत्वात् 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्कृपणयोस्त्रिषु' इति नामार्थमध्यपाठाच्च। तेन मत्सरपदस्यापि मत्सरशबदार्थपरामर्शकतत्पदघटिततद्वत्पदेन शक्तिग्रहेऽपि न क्षतिः। मित्रा अप्येवमिति चेन्न। श्रुतिसिद्धमुखविशेषशक्तिकस्वः पदस्य निरूढलक्षणया नाकादिपर्यायत्ववन्मत्सरपदस्यापि निरूढलक्षणया नानार्थमध्यपठितत्वसंभवात्। कालादिपदवन्मत्सरपदस्य मत्सरसंबधित्वेन लक्षणा निष्प्रत्यूहेत्यपि बोध्यम्।

स चान्यपदार्थप्रधानः। विग्रहवाक्याद्यत्पदार्थे यत्प्रतियोगि-कसंबन्धाश्रयत्वं भासते तत्पदार्थवृत्तिसंबन्धप्रतियोगिनि तत्र लक्षणास्वीकारात्। तथाहि- चित्रा गौर्यस्येति विग्रहवाक्याच्चित्राभिन्ना गौश्चैत्रादिस्वत्वाश्रय इत्यन्वयबोधच्चित्रगुरित्यादिसमासे गोपदे चित्रगोवृत्तिस्वत्वप्रतियोगिनि लक्षणा। चित्रपदं तात्पर्यग्राहकम्। गोपदे गोस्वामिलि लक्षणा। एकदेशे गवि चित्राभेदान्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यन्ये। गोपदादिना शक्त्या गवादिः, लक्षणया स्वाम्यादिर्बोध्यते। एकपदार्थयोश्चात्र परस्परमन्वयो व्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यपरे। चित्रापदं चित्रास्वामिपरम्। गोपदं गोस्वामिपरम्। चित्रास्वामी गोस्वामीति बोधः। चित्रात्वेन गोस्वेन चैकस्येव भानम्। व्यक्तिवचनानामिति न्यायादिति नातिप्रसङ्गइति तु तादृशंबोध-स्यानानुभविकत्वात्, शोभनांचित्रगुरित्यादित्रिपदबहुब्रीहावसंभवाच्च न युक्तम्। अत्र हि चित्रापदस्य चित्रास्वामिनी लक्षणायां शोभनानान्व-यानुपपत्तिः। शोभनपदस्यापि शोभनस्वामिनि लक्षणायामत्यन्तमनुभवविरोध इति बोध्यम्।

आरूढो वानरो यमित्यत्र आरुहेरूर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूला क्रियात्तस्याश्रयो, द्वितीयाया. आधेयत्वमर्थः। तथाच वृक्षवृत्त्यु-परिदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलक्रियाश्रयो वानर इत्यन्वयधीः। आरूढवानर इति समासे तु आरोहणकर्तृवानरसंबन्धी वृक्ष इत्यन्वयधीः। संबन्धः स्वकर्तृकारोहणकर्मत्वम्।

चैत्रेण दत्तं धनं यस्मै इत्यत्र तु चैत्रकर्तृकंयत्संप्रदानकप्रदानकर्म धनमित्यन्वधीः। चैत्रदत्तधन इति समासे चैत्रपदस्य चैत्रकर्तृकपरत्वाचैत्र-कर्तृकप्रदानकर्मधनसंबन्धी मैत्र इति बोधः। संबन्धः स्वकर्मकप्रदान-संप्रदानत्वम्। एवमन्यत्रापि। एष समानाधिकरणबहुब्रीहिः।

व्यधिकरणबहुब्रीहिस्तु चक्रपाणिरित्यादौ। चक्रं पाणौ यस्येति

विग्रहवाक्याद्यत्संबन्धिपाणिवृत्ति चक्रमित्यन्वयधीः। समासात्तु चक्रयुक्तपाणिसंबन्धीति धीः।

तद्गुणातद्गुणसंविज्ञानभेदादपि बहुव्रीहेर्द्वैविध्यम्। तत्राद्यो भूवादयो धातवः, चैत्रादीन्भोजयेत्यादौ। भूवाऽऽदिः प्रथमपठितो येषां ते, चैत्र आदि प्रधानो येषामिति विग्रहवाक्याद्भुवाभिन्नः प्रथमपाठितो यत्संबन्धी, चैत्राभिन्नः प्रधानो यत्संबन्धीत्यादिधीः। समासात्तु भूवाभिन्नप्रथम-पठितसंबन्धी, चैत्राभिन्नप्रधानसंबन्धीति धीः, संबन्धः स्वपाठप्राथम्यस्य स्वनिष्ठप्राधान्यस्य च अवधित्वम्। अत्र भूवाभिन्नप्रथमपठित-संबन्धित्वचैत्राभिन्नप्रधान-संबन्धित्वादिना आदिपदे लक्षणा, लक्ष्यतावच्छेदकस्यापि भूवादेर्विशेष्या-न्वयिधात्वादिनाऽन्वयात्तद्गुणम्, लक्षणाया अजहत्स्वार्थात्वं च बोध्यम्।

परे तु लम्बकर्णमानयेत्यादौ कर्णादेरप्रधानत्वेन भानस्यानुभविकत्वा-दस्तूक्ता रीतिः। भूवादय इत्यादौ तु गणपठितत्वनिमन्त्रितत्वादिनैव लक्षणा प्राधान्येनैव शक्यलक्ष्ययोर्विधेयान्वयानुभवात्। काकेभ्यो दधि रक्ष्यता-मित्यादाविव। तद्गुत्वं तु लम्बकर्णभूवादिसाधारणं लाक्षणिकपदतत्समभिव्या-हृतपदान्यतरशक्य-योर्लक्ष्यान्वयिना-ऽन्वयमात्रादेवेत्याहुः।

अन्त्यः चित्रगुमानयेत्यादौ। अत्र चित्रगवस्वामित्वादिना गवादिपदे लक्षणायां गवादेरन्वयप्रदेशेऽपि न विशेष्यान्वयिनान्वयो लम्बकर्ण-मानयेत्यादावन्वय इत्यत्र शब्दस्वाभाव्यमेव तंत्रमिति दिक्।

क्वचित्प्रथमान्तविग्रहवाक्योऽपि बहुव्रीहिः। यथा सह पुत्रेणागतः सपुत्रकः, सह लोम्रा वर्तते सलोमकः। 'सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी' इत्यत्र न समासोऽनभिधानात्।

एवं केशेषु गृहीत्वा प्रवृ युद्धं केशाकेशि। दण्डैश्च दण्डैश्चं प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धं दण्डादण्डीत्यादिरिति दिक् ।

यत्र विग्रहेवाक्येऽन्यपदार्थः प्रधानः सोऽपि तथा। यथा दक्षिणस्याः पूर्वास्याश्च दिशो यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा दिक् । दक्षिणादिक्संबन्धिनी पूर्वादिक्संबन्धिनीत्यन्वयधीः। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा इत्यादिकमपि बहुव्रीहिभेदः। वस्तुतो द्वित्रास्तिष्ठन्तीत्यादितो द्वौ वा त्रयो वा तिष्ठन्तीति न संशयः। शब्दस्य तत्रासामर्थ्यात्। द्वौ त्रयस्तिष्ठन्तीति च न निश्चयः, द्वयोः सत्त्वे भ्रमत्वापातादिति द्वित्र्यन्यतरे सन्तीति बोधः। एवं च द्वित्रिर्वा (?)

परिमाणमेषादिति विग्रहवाक्ये द्वित्वत्रित्वान्यतरविशिष्टे, द्वित्रा इति समासे च द्वित्वत्रित्वान्यतरसंख्याविशिष्टे लक्षणा। (अत्रोत्तरत्र च परिमाणशब्दः संख्याबोधको बोध्यः।) एवं च पञ्च षड्वा परिमाणमेषां पञ्चषा इत्यादावपीति। अन्यपदार्थप्राधान्यमिति दिक् ।।४।।

बहुव्रीहिसमासप्रकरणम् विशेषेणविचार्यते

शेषो बहुव्रीहिः। असर्वोपयोगार्थकाच्छिषेः कर्मणि घञा निष्पन्नस्य सूत्रघटकशेषपदस्योपयुक्तादन्यपरत्वेन यस्य पदस्याऽर्थस्य वा पूर्वत्रोपयोगस्तस्य पूर्वमप्रसिद्धिमभिधाय भाष्यकृता सिद्धान्तितं त्रिकतः शेष इत्येतन्मूलकव्याख्यानात् शेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वाच्च तेन प्रथमान्ताऽपेक्षशेषस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम्। पदतः शेषस्य ग्रहणे सामान्यतो विशेषतो वा यस्य पदस्योपयोगस्तदन्याऽप्रसिद्धिः, सुप्सुपे' त्यत्र सामान्यतः द्वितीयाश्रिते' त्यादौ विशेषत उपयोगः। अर्थोऽपि, पूर्वपदार्थप्रधानत्वेऽन्य-पदार्थप्रधानत्वे चाऽव्ययवीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानत्वे तत्पुरुषः, प्रसिद्ध एव, अतो यस्य त्रिकस्य विशिष्य समासो नोक्तः स शेष इति विवक्षितमितिभावः। सष्शेषः प्रथमान्तमिति। ननूक्तप्रकारेणप्रथमान्तस्य बहुव्रीहिरिति सिद्धम्, तत्कथं, (प्रादयोगताद्यर्थे प्रथमया) इति तत्पुरुषसमासप्रकरणस्थवार्त्तिकेन प्रगत आचार्य इत्यादौ प्रथमान्तस्य तत्पुरुषसमासविधानादिति चेन्न। उक्तवार्त्तिकेन प्रथमान्तेन प्रादीनामुक्तसमासविधानेऽपि प्रथमान्तस्योक्तसमासाविधानामिति भावः। न च कण्ठे काल इत्यादौ व्यधिकरणपदस्यापि बहुव्रीहिदर्शना-त्प्रथमान्तस्यैवोक्तसमास इत्ययुक्तमिति वाच्यम्। तत्र तत्र ज्ञापक-साध्यबहुव्रीहेर्दृष्टत्वात्।।

३- अनेकमन्यपदार्थे। अन्यस्य समस्यमानपदातिरिक्तस्य पदस्यार्थोऽन्यपदार्थस्तत्र विद्यमानस्याऽनेकप्रथमान्तस्य वा समासः स च बहुव्रीहिसंज्ञक इत्यर्थः। अन्यपदार्थ इत्यत्राऽन्यपदं भेदविशिष्टार्थकं ततश्च भेदस्य प्रतियोगिनी साकाँक्षत्वाच्छेषपदोपस्थितस्य प्रतियोगित्वेन तत्राऽन्वयाद्द्वितीयान्ताद्यर्थ इति लब्धम्। तथा च, स्वनिष्ठ-प्रतियोगितानिरुपितभेदविशिष्टार्थकपदार्थे विद्यमानस्या-ऽनेकप्रथमान्तस्य समास इति फलितार्थः।।

अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति। 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यनेनाऽनेकप्रथमान्तस्य समासविधानात्तत्राऽन्यपदार्थपदेन प्रथमान्ताथा-

'तिरिक्तस्यैव ग्रहणं युक्तमित्येतत्फलितन्तदिति भावः।

समानाधिकरणानामिति च फलितमिति। समानाधिकरणत्वञ्च, एकार्थबोधजनकत्वम् अनेकप्रथमान्तस्थले अभेदाऽन्वयप्रयोजकीभूत-समानविभक्त्यन्तविशेषणवाचकपदसत्वादर्थादेव समानाधिकरण-त्वोपपत्तिरिति तदाशयः। अनेकप्रथमान्तस्य समास विधानादेकप्रथमान्तस्य तदभाव इत्याह- प्रथमार्थे तु नेति। सूत्रे प्रथमान्तमित्यस्य फलमाह- पञ्चभिर्भुक्तमस्येति।

प्रदिभ्यो धातुजस्येति। प्रादिभ्यः परं यद्धातुजं पदं तदन्तस्य पदान्तरेण समासः पूर्वपदान्तर्गतस्योत्तरपदस्य धातुजस्य वा लोपइत्यर्थः। प्रपर्ण इत्युदाहरणम्।।

नञोऽस्त्यर्थानामिति। नञः परं यदस्त्यर्थवाचि पदं तदन्तस्य पदान्तरेण बहुव्रीहिः, अस्त्यर्थवाचिनाम्पदानाम्वा लोप इत्यर्थः। अविद्यमानः पुत्रोऽपुत्रः इत्युदाहरणम्। तत्राऽस्त्यर्थानामित्यस्याऽसत्त्वे अनुपनीतपुत्र इत्यत्रापि समासोत्तरपदलोपयोरापत्तिरतस्तत्। नञोऽसत्त्वे निर्विद्यमानपुत्र इत्यत्राप्युक्तापत्तिः। नन्विह सुपेत्यस्याऽसम्बन्धेऽपि सुबित्यस्य, सम्बन्धादस्तीत्यस्य तिङन्तत्वेन समासो न स्यादत आह-अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमिति।।

अत्र केचित्। चित्रा जरती गौर्यस्येति विग्रहे सूत्रेऽनेकेतिपदसत्त्वेन त्रिपदबहुव्रीहिः तत्र सूत्रेणोत्तरपदे पुंवत्त्वविधानादुत्तरपदशब्दस्य समासस्य चरमावयवे रूढत्वेनोत्तरपदस्य मध्यमपदेन व्यवधानात्प्रथमस्य न पुंवद्भावः। गौरूपोत्तरपदे जरतीत्यस्य द्वितीयस्यापि न सः। पूर्वपदशब्दस्य प्रथममावयवे रूढत्वेन तस्य पूर्वपदत्वाऽभावात् तथा च चित्राजरतीगुः। जरतीचित्रागुर्वा। दीर्घातन्वीजङ्घः। तन्वीदीर्घाजङ्घ इत्येवेत्याहुः। वस्तुतस्तु यथा द्वन्द्वसमासप्रकरणस्थे 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' अत्र सूत्रे होतृपोतृनेष्टोद्गातार इति समर्थसूत्रस्थभाष्यप्रयोगान्न पूर्वपदाक्षेपः। अत एव भाष्यकृदुदाहृतस्य तृतीयस्यानङ सङ्गतिः। अन्यथा पूर्वपदशब्दस्य प्रथमावयवे रूढत्वात्तत्र तृतीयस्य पूर्वपदत्वाऽभावात्तदसङ्गतिः। तथैवाऽत्रापि पूर्वपदाक्षेपा ऽभावेनोपान्त्यस्य पुंवत्त्वं स्यादेवेति चित्राजरद्गुरित्येव प्रयोगः। अत्र सूत्रे पूर्वपदसम्बन्धाऽभावादेव, चित्राजरत्यौगावौ यस्येति द्वन्द्वगर्भेऽपि बहुव्रीहि चित्राजद्गुरिति भाष्यं संगच्छते। ननु तत्र पूर्वपदे पुंवत्त्वेन कुतोन टाब्निवृत्तिरिति चेन्न। द्वन्द्वान्तर्गतस्य जरच्छब्दस्योत्तरपदत्वेऽपि समानाधिकरणाऽभावेन तदनिवृत्तेः। नचैवमपि द्वन्द्वात्मकपूर्वपदस्य

समानाधिकरणोत्तरपदपरत्वेन सति पुंवद्भावे तदवस्थ एवोक्तदोष इति वाच्यम्। स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिभूतयोर्द्वन्द्वान्तर्गतचित्रजरच्छब्दयोरेकैकस्य भाषितपुंस्कत्वेऽपि द्वन्द्वात्मकपूर्वपदस्य भाषितपुंस्कत्वाऽभावेना-दोषादितिभावः। कर्मधारयपूर्वपदे तु पूर्वपदान्तर्गतोत्तरपदाश्रयणेन प्रथमस्योत्तरपदाश्रयणेन द्वितीयस्य च पुंवत्त्वे जरच्चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु जरती चासौ गौश्चेति विग्रहे 'गोरतद्धित' इति टचि टित्वान्ङीपि जरद्गवी, अस्य चित्राशब्देन बहुव्रीहौ चित्राजरद्गवी यस्ये तिविग्रहे 'नद्यृतश्चे'ति बक्ष्यमाणसूत्रेण कपि चित्रजरद्गवीक इति प्रयोगः। सूत्रे भाषित पुँस्कादित्यस्याऽसत्त्वे गङ्गाभार्य्यं इत्यत्र भार्य्यारूपोत्तरपदपरत्वेन पुवंद्भावापत्तिः। नच गङ्गाशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यम्। सूत्रेण स्त्रीरूपाऽर्थकबोधस्य शब्दस्य पुंस्त्वरूपार्थातिदेशकरण-सामर्थ्यात्स्त्रीत्वरूपार्थबोधकत्वेऽपि गङ्गाशब्दस्योक्तापत्तेर्दुर्वारत्वादिति भावः।।

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्येति। ननु वृद्धिशब्देन विहिता या वृद्धिरित्यर्थलाभः कथमिति चेन्न। व्याख्यानेन तल्लाभात्। तथाहि यः सकलाया वृद्धे र्निमित्तं यस्त्रयाणामाकारैकारौकाराणां निमित्तमितिभाष्य-प्रामाण्याद्वृद्धिशब्दस्यावृत्तिः। तथा च सुकर एवोक्तार्थलाभः।। वृद्धिम्प्रति वृद्धिशब्देन फलोपधानाभावादिह पुंवदिति। वृद्धिशब्देन ताम्प्रतिस्वरूपयोग्यस्वीकारे तु स्त्रोघ्नौ भार्य इत्यत्र वृद्धिशब्देन विहिताया वृद्धेरौकाररूपाया हेतुभूततद्धिस्वरूपयोग्यत्वं वैयाकरणभार्य इत्यत्रापि तद्धितस्याऽणः सत्वान्निषेधापत्तिः। फलोपहितस्वीकारे तु नापत्तिः। तथाहि फलोपहितस्वरूपयोग्यभेदेन द्विविधं निमित्तं तत्राऽऽद्यं कार्य्याव्यवहित-पूर्वकालाऽवच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्वि सति कार्यसमानाधिकरणा-ऽत्यन्ताऽभावीयप्रातियोगिताऽनवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपम्। अन्त्यश्च सत्यन्तविशेषणरहितम्। तथा च वृद्धिरूपकार्यसमानाधिकरणे उत्तप्रयोगेऽणः सत्वादणतिरिरितिक्ताऽभावीयप्रतियोगिताऽनवच्छेदका-ऽण्त्वधर्मवत्ताया उभयत्र सत्त्वेपि वृद्धिरूपकार्य्याव्यवहित-पूर्वकालाऽवच्छेनोक्तरूपकार्य्याधिकरणे स्त्रौघ्नीत्यादिप्रयोगे वैयाकरणघटकस्याऽणोऽसत्वान्नापत्तिः। अत्र प्रवाहणस्य परस्य वृद्धिर्न पूर्वस्य तु वेत्यर्थके 'प्रवाहणस्ये'ति सूत्रे प्रवाहणेयी भार्य इत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य चेति पुंवत्त्वनिषेधो न प्राप्नोति माभूदेवं जातेरिति भविष्यतीति भाष्योक्तेरेवाऽत्र प्रमाणत्वं बोध्यम्। तावद्भार्य इत्यत्रत्यदोषव्यावृत्तये

वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन्नित्यर्थाश्रयणपरभाष्यादुक्तप्रयोगे वृद्धिनिषेध इष्ट एवेति शेखरकृदिति दिक् ॥

ननु 'ओरोदि त्येव लाघवात् सूत्रमस्तु गुणग्रहणघटिसूत्रकरणे संज्ञापूर्वकविधित्वेन गौरवाद्धेयम्। नच गुणग्रहणाघटितसूत्रकरणेऽपि भस्य तद्धिते इत्येवंरूपसंज्ञापूर्वकत्वस्य सत्वाद्गौरवाद्धेयमित्ययुक्तमिति चेन्न। यत्र संज्ञारूपं विधेयसमर्पकं पदं तस्यैव संज्ञापूर्वक विधित्वात्प्रकृते भस्य तद्धिते इति सत्त्वेऽपि संज्ञारूपविधेयसमर्पकपदत्वाऽभावेनादोषादिति चेन्न। गुणग्रहणस्य सामर्थ्यात् (संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यः) इत्यर्थज्ञापनेन साफल्यात्। तेन स्वायम्भुवमित्यादिसिद्धिः। ओरोदितिन्यासे ओदित्यत्र तकारस्योच्चारणार्थत्वात्तपरत्वे फलाऽभावान्न 'तत्परस्तत्कालस्ये'त्यस्य प्रवृत्तिः। किञ्च 'ओरो' इत्येवास्त्विवति भावः।।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः। ननुसूत्रेऽग इत्यस्य सत्त्वाद्गकारव्यवधाने पूर्वपदस्थनिमित्तात्परस्य नस्य णत्वन्नेत्यर्थे ऋचामयनं ऋगयनमिति षष्ठीतत्पुरुषेणत्वन्न भवतीत्याशयेनोदाहरति-अगः किमिति। ऋगयनमिति। वस्तुतस्तु नाऽग्ग्रहणस्योक्तस्थलीयणत्वापत्तिनिवृत्तिः फलम्, तस्या अणगयनादिभ्यः' इति सूत्रे ऋगयनशब्दपाठसामर्थ्यान्निपातेनैव निवृत्तेरिति व्यर्थमेव तदिति भाष्ये स्पष्टमित्याह- अणृगयनादिभ्य इत्यादि।।

उपसर्गाद्बहुलम्। नन्वस्य सूत्रस्याऽष्टाध्याय्यामपठितत्वात्कुत उपलब्धिरिति नाशङ्क्यम्। 'उपसर्गादनोत्परः' इत्यत्राऽनोत्पर इति परित्यज्य तत्स्थाने बहुलग्रहणं संयोज्य भाष्यकृतैव पठितत्वात्। सत्यस्मिन् नसो नस्योपसर्गस्थनिमित्तात्परस्य बहुलं णत्वमित्यर्थे प्रणोनयेत्यत्रा-ऽव्याप्तिवारणं प्रनः पूषेत्यादावतिव्याप्तिवारणञ्च फलमित्यलम्।।

ननु उक्तसूत्रे (वेर्ग्रोवक्तव्यः) (ख्यश्चे)ति वार्त्तिकद्वयस्य सत्त्वात्ताभ्यां ग्रख्ययोरन्यतरस्यैव विधानाद्विनसेत्यस्योपपत्त्यसम्भवादुक्तप्रयोगघटितस्य भट्टिपद्यस्य कथमुपपत्तिरित्याशयेनाशङ्कते- कथं तर्हि विनसा हतवान्धवेति भट्टिरिति। समाधत्ते- विगतयेति। एवञ्च विनसेति पछन्नसूत्रेण नसादेशेन तृतीयान्तन्नतु प्रथमान्तमिति न कश्चिद्दोष इति भावः।।

इनः स्त्रियाम्। इः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तविधौ स्त्रियां विद्यमानादिन्नन्तबहुव्रीहेः कवित्यर्थः। तथाच उक्तपरिभाषया

दण्डिन्नित्यस्यैवेन्नन्तत्वाद्बहुदण्डिन्नित्यस्य तत्त्वाऽभावात्कप् न स्यादित्यत आह- अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवताऽनर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति। इति बहुव्रीहिः।।

४- चार्थे द्वन्द्वः। 'अनेकमन्यपदार्थे' इत्यतोऽनेकमियस्यानुवृत्त्या चस्याऽर्थे विद्यमानानामनेकप्रथमान्तानां द्वन्द्वसमासो भवतीत्यर्थः उक्तसूत्रादनुवृत्तस्याऽनेकमित्यस्य स्रग् वाग्दषदं होतृपोतृनेष्टोद्गातार इत्यादौ यथायथं समासान्तस्याऽनङश्च मध्येऽप्रवृत्तिरन्ते एव प्रवृत्तिश्च फलम्बोध्यम्। अत्र केचित् चैत्रेण मैत्रेण च कृतमिति वाक्येऽवयवकर्तृत्वस्यैव प्रतीत्या चैत्रमैत्राभ्यां कृतमिति समासे समुदाय कर्तृत्वसयैव प्रतीत्या चैत्रेण मैत्रेण च कृतमिति वाक्यस्य समाससमानार्थकत्वाऽभावेन चैत्रेण मैत्रेणत्यस्य चैत्रमैत्राभ्यामिति समुदायसाधुत्वप्रयोजकवाक्यत्वाऽभावात्प्रथमान्तानामेव द्वन्द्वो नतु परिनिष्ठितविभक्त्यन्तानामिति। वाक्यस्य समुदायसाधुत्व-प्रयोजकत्वाऽभावादेव यदग्नये च प्रजापतये चेत्यादौ व्यस्ते प्रत्येकं देवतात्वप्रतीतिः अग्नीषोमाभ्यामित्यादौ समुदाये देवतात्वप्रतीतिरिति व्यवस्था सिद्ध्यति। वाक्यस्याऽपि समुदायसाधुत्वप्रयोजकत्वे तु समास इव वाक्येऽपि समुदाये देवतात्वप्रतीतिरेव स्यात्। अत एव (ङिसम्बुद्ध्योरनुत्तरपदे) इति वार्तिके सम्बुद्धिग्रहणमिहाऽनावश्यकं राजवृन्दारकेत्यादौ सम्बुद्ध्यन्तानां समासः इह तावत्समाससामानार्थकेन वाक्येन भवितव्यम्। यश्चेहार्थो वाक्येन गम्यते नासौ कदाचित्समासेन गम्यते अवयवसम्बोधनं वाक्येन गम्यते समुदायसम्बोधनं समासेनेति 'न ङिसम्बुद्ध्योरि'ति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। सम्बोधन विभक्त्यन्तस्य सम्मुखीभावफलकत्वात्प्रत्येकमेव सम्मुखीभावप्रतीत्या क्रियाऽन्वयाऽभावेन परस्परमसामर्थ्यामिति तदाशयः। यदा समाना ऽधिकरणस्थलेऽपि न समासस्तदा व्यधिकरणानां सुतरां न द्वंन्द्व इति परिनिष्ठतविभक्त्या समासेऽपि राजपुरोहिताविति द्वन्द्वोदाहरणम्, एवञ्च व्यधिकरण-तृतीयाऽद्यन्तानामपि क्रियादावेवाऽन्वयेन क्रियाजनकत्व-रूपकारकत्वस्य प्रत्येकमेव बोधान्न वाक्यसमासयोस्तु ल्यार्थत्वमित्यलम्।

मिलितानामन्वय। इतरेतरयोग इति। परस्पराऽपेक्षाणामुद्भूताऽवयव-भेदसमूहरूपाणमेकस्मिन्धर्मावच्छिन्नेनाऽन्वय इति तदर्थः। तेन नीधातोः संयोगजनकव्यापाराऽनुकूलव्यापारवाचकत्वेन द्विकर्मकत्वेऽपि अजां ग्रामं नयतीत्यादौ नाऽपि चकारप्रयोगो नाऽपि समास एकधर्मावच्छिन्ने-ऽन्वयाऽभावात्।

अत एवऽत्राऽनेकचकारप्रयोगः। एत्र मिलितानामन्वयस्त-स्त्रेतरेतरयोगस्तादृशसमूहश्चार्थ इत्यन्वयः। समूहे उद्भूताऽवयवभेदत्वञ्च, अवयवगतसंख्यारोपवत्त्वं प्रत्यवयं समूहरूपात्वाऽऽरोपो वा। समूह इति। अनुद्भूताऽवयवभेदः समूह इत्यर्थः। तत्रेतरतरयोगे उद्भुताऽवयवभेदसमूहस्य प्रतीत्या प्रवृत्तिधर्म रूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। समाहारे तु अतिरिक्तत्वेनैव समूहस्य भानात्समूहत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति विशेषः। ईश्वरं गुरुञ्च भजस्वेत्यादौ न समास असामर्थ्यादिति। अनेकसुबन्तानां चार्थे वृत्त्यभानेनैकार्थीभाव-रूपसामर्थ्याऽभावादित्यर्थः। समुच्चयस्थले च समभिव्याहृतस्यैकस्य सुबन्तस्य चार्थे वृत्तावपि अपरस्य चार्थे वृत्त्यभावादनेकस्य चार्थे वृत्त्यभावः। अन्वाचय तु उभयोरपि चार्थे वृत्त्यभाव इति भावः।।

ननु उद्भुताऽवयवभेदविवक्षणे इतरेतरयोगद्वन्द्वे द्विवचनबहुवचनस्य, अनुद्भुताऽवयवभेदविक्षणे समाहार द्वन्द्वे समुदायगतैकत्वादेकवचनस्यचोप-पत्तावेकवद्भावविधायकप्रकरणमन्तरापीति व्यर्थमेवैतत्प्रकरणम्। इतरेतरयोगद्वन्द्वे नेष्ट एकवद्भावो लक्ष्यानुरोधादिति चेन्न। प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव नेतरेतरयोग इति नियमार्थत्वेन सार्थक्यात्। तथा च नैभ्यो बहुवचनद्विवचना-पत्तिरुद्भूताऽवयवभेदविवक्षयेतिबोध्यम्। तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्व' इति सूत्रे बहुवचनग्रहणसामर्थ्यात्प्राणयङ्गज्ञदीनामेव समहार इति विपरीतनियमो नानाऽऽशङ्कनीयः तथा हि एकवचनस्य द्विवचनाऽभावो बहुवचनग्रहणप्रयोजनम् विपरीतनियमे तु प्राणङ्गाद्यतिरिक्तस्य समाहारत्वाऽभावादेकवचनाऽनुत्पत्त्या बहुवचनस्यैव द्विवचनसिद्धौ पुनर्बुहुवचनग्रहणं व्यर्थमेव स्यादित्यभिप्रायेणाशंक्य समाधानमाह-समाहार स्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे निमार्थ प्रकरणमिति। नियमस्तूपरिष्टादुक्तएवेति बोध्यमित्वलम्।।

ननु 'विभाषावृक्षमृगेति'ति सूत्रेऽप्राणिनो ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। तस्य 'जातिरप्राणिनामि'ति सूत्रप्राप्तनित्यद्वन्द्वस्य विकल्पविधानेन सार्थक्यादित्याह-विभावृक्ष इति सूत्र इति।

ननु विभाषा वृक्षमृगेतत् सूत्रे पुशग्रहणाऽभावे हस्त्यश्वादीनां सेनाङ्गत्वेन 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य्यसेनाङ्गनामि'त्यनेन नित्यद्वन्द्वो दुर्वारः स्यादित्यत आह-हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गत्वान्नित्ये प्राप्ते पशुग्रहणं विकल्पार्थमिति।।

ननु उद्भुतावयवभेदविवक्षाऽनुद्भुतावयवभेदविवक्षाभ्यां रुरुपृषतम् रूरूपृषताः शुकवकम्, शुकवका इत्यत्र 'चार्थे द्वन्द्वः इत्यनेनैव द्वन्द्वसिद्धौ

विभाषा वृक्षमृगेति सूत्रे मृगशकुनिग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। तस्य नियमार्थत्वेन सार्थक्यात्। सचेत्थं नियमः, मृगाणां मृगैरेव द्वन्द्वः, शकुनीनां तैरेवेति। अन्यैस्तु सहेतरेतरयोग एवेत्याह- मृगाणांमृगैरेवेत्यादि।।

अश्ववडवग्रहणं तु पक्षे नपुंसकत्वार्थमिति। अश्ववडवयोः पशुत्वाद्विकल्पासिद्धौ तयोर्ग्रहणं प्रतिपद्विविधानार्थम्। तथा च अश्ववडवमित्येकवद्भावपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवौ' इत्येतत्सूत्रं बाधित्वा स नपुंसकमि' त्येव भवतीति भावः।।

ननु 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाची'ति सूत्रं व्यर्थम् उद्भुतावयवभेदविवक्षया इतरेतरयोगद्वन्द्वे द्विवचनादेः, अनुद्भुतायवव भेदविवक्षया समाहारद्वन्द्वे एकवचनस्य च वचनमन्तराऽप्युपपत्तेरिति चेन्न। विरुद्धार्थानां द्वन्द्वस्यैकवद्भावश्चेदद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थत्वेन तस्य सार्थक्यादित्याह- वैकल्पिकः समाहार इत्यादि। नियमफलञ्च, शीतोष्ण उदकेस्त इत्यत्र द्रव्यवाचित्वादितरेतरयोग एवेति भावः।।

विप्रतिषिद्धं किमिति। एतदग्रहणे अद्रव्यवाचिनामेव द्वन्द्व एकवद्वेति सामान्यतो नियमेऽविरुद्धार्थयोर्द्रव्यवाचिना-कवद्भावाविधना-न्नन्दकपाञ्चजन्यावित्येव स्यान्नतु नन्दकपाञ्चजन्यमित्यत-स्तद्ग्रहणमित्याशयेनाह- इह पाक्षिकः समाहारद्वन्द्वो भवत्येवेति। अनधिकरणवाचीत्यस्याग्रहणे शीतोष्णे उदकेस्त इत्यत्र पाक्षिकसमाहारद्वन्द्वस्याऽनिष्टस्यापत्तिरिति भावः।

ननु आनङ् ऋतो द्वन्द्व' इत्यस्य लक्ष्याऽनुरोधेन ऋदन्तानां द्वन्द्वे ऋदन्तस्य पूर्वास्याऽऽनङ्स्यादृदन्त उत्तरपद इत्यर्थस्वीकारे पितापुत्रावित्यत्राऽऽनङ् न स्यादृन्तानां द्वन्द्वाऽभावादृन्तोत्तरपद-परत्वाऽभावाच्चेत्याशंक्य समाधत्ते- पुत्रेऽन्यतरस्यामित्यत इति। उक्तसूत्रात्पुत्र इत्यस्य मण्डूकप्लूत्याऽनुवर्त्तनेन वाक्यभेदाऽऽश्रयणेन ऋदन्तानां द्वन्द्वे ऋदन्तस्य पूर्वस्याऽऽनङ् ऋदन्त उत्तरपदे ऋदन्तस्य पूर्वस्याऽऽनङ पुत्रशब्द इति द्विधार्थकरणान्नोक्तस्थलीया काचिदनुपपत्ति रिति दिक् ।

ननु 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' इत्यतो द्वन्द्वपदानुवृत्त्यैव सिद्धौ पुनः 'देवता द्वन्द्वेचे' त्यत्र द्वन्द्वग्रहणम्व्यर्थमित्यत आह-पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्यस्य परिग्रहार्थमिति। येषां सहचरणं प्रसिद्धन्तेषामेव द्वन्द्वे आनुङुत्तरपदे इत्येतदर्थन्द्वन्द्वग्रहणं तेन ब्रह्मा च प्रजापतिश्चेति विग्रहे ब्रह्मप्रजापतीत्यादावानङ्न्। एतयोरेकहविर्भागित्वेन सहचरणं न दृष्टं श्रुतञ्चेति भावः।। इति द्वन्द्वः।।

अथैकशेषप्रकरणम्

६-अधिकरणत्वं स्वधर्मसंबंधसंयोगादिरूपसंबंधस्य-द्विनिष्ठतयाबदरादेरपि कुंडाद्याधारतापत्तेः। न च स्वधर्मसंबंधोऽधिकरणत्वं कुंडादिकं च न बदरादिधर्म इति वाच्यम् । स्वधर्मत्वस्य स्वाधेयत्वरूपतया आधेयत्वस्य चस्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वेनान्योन्याश्रयप्रसंगात् । नाप्युत्पत्तये स्थितये ज्ञप्तये चापेक्षणीयमधिकरणम् । उत्पत्तयेऽपेक्षणीयं कार्यस्य समवायिकारणं, स्थितये घटादेर्भूतलादिज्ञप्तये जात्यादेः समवायिसमवायादेस्स्वरूपसबंधीति वाच्यम् । अपेक्षणीयत्वस्य कारणस्वरूपत्वेनासमवायिकारणादावतिव्याप्तेः। समवायिकारणत्वं घटत्वादिज्ञप्तये घटादौ न संभवति। नापि तद्भिन्नत्वे सति तत्पतनं प्रतिसंयोगवन्मूर्त्तत्वमधिकरणत्वम् । पतनवन्मूर्ताधिकरणत्वस्य ब्रह्मांडादिधारकसंयोगाश्रयेश्वरे मूर्तत्वमुपात्तम्। मूर्तमात्रस्य विलक्षणतत्संयोगादिमत्त्वेन कस्यचित्पतनाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः। गुणादेस्तत्समवायित्वं समवायादेस्तत्स्वरूपसंबंधित्वम् । एवं परंपरेति वाच्यम्। अननुगमनात् । सप्तम्या नानार्थत्वे चान्याय्यत्वात् । किंतु प्रतियोगित्वादिवदधिकरणत्वमधिकरणमितिप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबधविशेषे चातिरिक्तम्, अतिरिक्तोवेत्यन्यदेतत् । एवमाधेयत्वमपि। इत्थं च गृहे स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ पच्यर्थः अधः संपतनमधिवह्निसंयोगानुकूलकाष्ठवह्न्यादेर्व्यापार इत्येके। पच्यर्थो विक्लित्त्यवच्छिन्नाग्नितंडुलादिसंयोगवपाकज-रूपमित्यादिव्यवहारादित्यन्ये। उभयत्रापि गेहादेः साक्षात्तदाधिकरणत्वासंभवात् । कर्तृकर्मान्यतरद्वारा क्रियाश्रयस्वरूपाधिकरणत्वं सप्तम्यर्थः। तदाहुः। "कर्तृकर्मव्यवहितं साक्षाद्धारयति क्रियाम् ।। उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणंस्मृतम्।।" वस्तुतः परंपरया आश्रयत्वमात्रं सप्तम्यर्थः। अत एव प्राङ्गणस्थेन दीर्घदंडादिकाष्ठादिचालनद्वारा गृहमध्ये पाककरणे गृहस्य कर्तृद्वारा क्रियानाश्रयत्वेपि गृहे पचतीति प्रयोगः। वह्निचैत्रादेः साक्षात्पाकगमनादिक्रियाश्रयत्वेऽपि वह्नौ पचति चैत्रो गच्छ तीत्याद्यप्रयोगात्परंपरयेत्युक्तम् । न चैवं कियाश्र यत्वस्यैव सप्तम्यर्थे क्रियाप्रयोगेन विना भूतले घट इत्यादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात्। न हि क्रियारहितं वाक्यमस्तीति शाब्दिकाः। वस्तुतोधिकरणत्वमात्रमाधेयमात्रं वा सप्तम्यर्थः। क्रियाशक्यव्यर्थत्वात्। न च यत्क्रियायामन्वेति तस्य तत्क्रियाकारकत्वव्यवहारः। अत एव भूतले घट इति शून्यवाक्यशाब्दबोध

इति नैयायिकाः। अत्र भूतलनिष्ठाधिकरणतानिरूपको घट इत्यन्वयबोधः निष्ठत्वनिरूपकत्वं च संसर्ग इति प्रांचः। एवं सति निरूपकत्वसंबंधस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् । भूतले न घट इत्यादौ नञर्थान्वयासंभवात्। आधेयत्वं। सप्तम्यर्थः तत्रच प्रकृत्यर्थ स्य निरूपकतया प्रथमांतस्याधिकरणतया चान्वये भूतलनिरूपिताधेय-त्वाश्रयोघटइत्यन्वयबोधः। निरूपितत्वमाश्रयत्वं संसर्ग इति नव्याः। "चर्मणि द्वीपिनं हंति" इत्यादौसप्तम्यर्थोनिमित्तत्वम् । तच्चोपदेश्यत्वम्। फलत्वेनचेच्छादिविषयत्वरूपम् । तत्राद्यं मशकनिवृत्तौ धूमं करोतीत्यादौ मशकनिवृत्तेः फलत्वात् । "चर्मणि द्वीपिनं हंति" इत्यादौ चर्मादेः सिद्धतया स्वत्वरूपफलवत्त्वेनेवेच्छाविषयत्वात् । तच्च प्रयोज्यत्वेन धात्वर्थेऽन्वेति। मशकनिवृत्तिविषयकेच्छाप्रयोज्यधूमकरणाश्रयः चर्मविषयकस्वप्रकारेच्छाप्रयोज्यद्वीपिचर्मकहननानुकूलकृतिमानिति वाक्यार्थ एवं "सीम्नि पुष्कलकोहत" इत्यादावपि "पुष्कलको गंधमृग" इति कोशात्। सा च "निमित्तात्कर्मयोगे" इत्यनुशासनाद्यत्किंचित्कर्मप्रकारकबोध-जनकधातुयोगे प्रयुज्यते तादृशबोधः। जनकता च सकर्मकस्य धातोः कर्मबोधकपदयोगेन। यथा द्वीपिनं हंतीत्यादौ। अकर्मकस्य तु कर्मविशिष्टस्यार्थशक्तया। यथा विद्या रजनीक्षये यदुदेतीत्यादौ उदेतीत्यस्योदयगिरिशिखरमारोहतीत्यर्थात्। तत्र रजनीक्षयस्य सूर्योदयाद्यन्यत्वेपि निमित्तत्वंज्ञानविषयत्वेनोद्देश्यतया लोकानां रजनीक्षयज्ञानार्थमुदेतीत्यर्थ इत्येके। एतद्वीपवृत्तियावद्रश्मिसंसर्गाभाव-विशिष्टस्य कालस्य जनितत्वात् । सूर्योदये तद्रश्म्युत्पादेन तत्प्रागभावनाशे विशिष्टफलनाशात् । रजनीक्षयेच्छाप्रयोज्यत्वं सूर्योदये। क्षयेइत्यन्ये। शरदिपुष्प्यंति सप्तच्छदा। इत्यत्रोत्पत्तिरपिसप्तम्यर्थः। शरदुत्पत्ति-कपुष्पाश्रयाः सप्तच्छदा इति वाक्यार्थः न तु शरदुत्पत्तिकपुष्पाश्रये चम्पकादावपि तथा प्रयोः स्यादिति वाच्यम् । सप्तच्छदस्य पुष्पाश्रयत्वे लब्धे तुल्यवृत्तिवेद्यतया पुष्पेष्वसप्तच्छदवृत्तिलाभात्तदवच्छेदेन शरदुत्पत्तिकत्वस्य च व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्। चम्पकादिपुष्पत्वावच्छेदेन शरदुत्पत्तिकत्वाभावेनतथाप्रयोगाभावात्। धातोरेव सप्तच्छदीय-पुष्पत्वेनलक्षणेतिकेचित् । भावे सतिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यमर्थः। गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यतो गुणकर्मान्यत्वसमानाधिकरणसत्त्वबोधात्। तच्च क्वचित्कालिकं, क्वचिद्दैशिकम्। तत्राद्यं समानकालीनत्वं पर्यवसन्नम्। यथा गोषु दुह्यमानास्वागतः। अत्र सप्तम्यर्थे समानकालीनत्वे दोहनमात्रस्य निरूपकत्वेनान्वयः। महिष्यादिदोहनकालीनतया प्रयोगाभावात् , नापि गोदोहनत्वेन धातेरनुपस्थितेः। किंत दंडी पुरुषो गच्छतीत्यत्र यथा परंपरया

पुरुषविशेषणतयापन्नदंडसमानकालीनत्वं गमने भासते। तथा विशेषणकर्मता विशेषणस्यैव दोहनस्य। इत्थं च तादृशगोदाहेनसमान-कालीनतीतगमनानुकूलकृतिमानिति धीः। दुग्धास्वागत इत्यादौ तु तथान्यवः। आगमनदोहनस्यातीततया दोहनकालीनत्वस्य गमने बाधात्। किंतु वर्तमानध्वंसप्रतियोगिदोहनकर्मसु गोष्वित्यर्थत् । अतीतार्थे तादृशगोदोहनविशेषणध्वंसस्यसमानकालीनत्वमागमने भासते। तथा च तादृशगोदोहनध्वंसकालीनगमनानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधः। एवं गोषु धोक्ष्यमाणास्वागत इत्यादावपि। तादृशप्रतियोगित्वविशेषणप्रागभावस्य समानकालीनत्वं भासते। च सप्तम्यर्थे समानकालीनत्वेन प्रकृत्यर्थस्या नन्वयापत्तिः। तादृशगोदोहनकर्मत्वविशिष्टा गोः स्वविशेषणकर्मत्व-विशेषणदोहनाद्याश्रयत्वसंबंधेन कालेऽन्वयात् - इति बोध्यम् । "यस्य च भावेन भावलक्षणम् " इति सूत्रस्य यस्य क्रियया क्रियांतरं लक्ष्यते इति व्याख्यानात् । क्रिययोः सामानाधिकरण्ये सप्तमी तत्सूत्रेणानुशिष्टा। सा च न युक्ता। गुणकर्माऽन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ सा न स्यात्तदापि गुणकर्मान्यत्वेसतिसत्त्वादित्यभियुक्तप्रयोगदर्शनात् । सूत्रतद्व्याख्यानयोर्भाव क्रियापदे धर्मपरे। तथा च यस्य धर्मेण धर्मात निरुक्तत्वसामानाधिकरण्येन प्रतिपाद्यते तत्र सप्तमीति सूत्रार्थशेषः।

द्वन्द्वव्यवहारविषयत्वं द्वन्द्वत्वम्। परस्परानन्वितसमस्यमान-निखिलपदार्थबोधकसमासत्त्वं वा तत्त्वम्।

धवखदिरावित्यादौ खदिरादिपदस्य धवखदिरादिसाहित्याश्रये लक्षणा। धवखदिरादिपदशक्तिभ्यां वा परस्परानन्वितधवखदिरादिबोध-कत्वाल्लक्षणसंगतिः। तथाहि - खदिरादिपदे धवखदिरादिसाहित्याश्रये लक्षणा। धवत्वेन खदिरत्वेन धवखदिरादिवृत्तिद्वित्वबोधो न स्यात्। किंतु. धवद्वयखदिरद्वयबोधः स्यात्। विभक्तेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकव्याप्य-संख्याबोधकत्वव्युत्पत्तेः। अन्यथा घटावित्यादितो घटपटादिवृत्तित्वबोधापत्तेः। साहित्यं चैकक्रियान्वयित्वम्। धवखदिरादिद्वय-मात्रविशेष्यकबुद्धिविशेष्यत्वं वा। तव्द्याप्तं च न धवादिमात्र-गतद्वित्वमित्यदोषः।

न च तादृशसाहित्याश्रये द्वन्द्वस्य शक्तिरस्तु, अन्यलभ्ये शक्तेरयोगादिति मीसांसकाः। धवत्वखदिरात्वादिनैव बोध्यः। अन्वयानुप-पत्त्यभावाल्लक्षणा-नुपपत्तेः। सुपा प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वेन प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्य तिङा च

स्वार्थान्वयित्वस्य वा व्याप्या संख्या बोध्यते इति धवखदिरादिवृत्तिद्वित्वमेव तथा। द्वयोरेव प्रकृत्यर्थत्वात्। अत एव चैत्रो मैत्रश्च गच्छतः इत्यादावपि विना साहित्यलक्षणां चैत्रमैत्रवृत्तिद्वित्वबोधः। (वस्तुतः सुपा प्रकृतिजन्यशाब्दबोधविषयत्वव्याप्यैव संख्या बोध्यत इति नियमस्तेन (न) धवद्वयवृत्तिद्वित्वबोधापत्तिरिति ध्येयम्।) नचाव्यवहितपूर्वपदस्यैव प्रकृतित्वात्प्रकृत्यर्थान्वित-स्वार्थबोधकत्वाच्च प्रत्ययानां खदिरापदार्थ एव विभक्त्यर्थान्वयसंभवो न धवादिपदार्थे (अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यादितो राजानमान-येत्वादिबोधापत्तेः) इति वाच्यम्। अव्यीभावस्य पूर्वपदार्थ-प्राधान्यात्पूर्वपदस्यैव प्रकृतित्ववत् द्वन्द्वस्य पदार्थद्वयप्राधान्यात्पदद्वयस्यैव प्रकृतित्वात्फलबतात्तथैव कल्पनादिति। (विभक्तिमात्रेण स्वार्थान्वयि-त्वव्याप्ययसंख्या बोध्यते। प्रथमाया अपि पुंस्त्वाद्यर्थकत्वादित्यपि केचित्।)

स च द्वन्द्वो द्विविधः इतरेतरयोगसमाहारभेदात्। यत्रावयवार्थप्राधान्यं तत्रेतरेतरयोगः। प्राधान्यं विभक्त्यर्थान्वयित्वम्। अत एव द्विवचनबहुवचने तत्र। यथा धवखदिरौ धवखदिरौ धवखदिरपलाशा इत्यादौ।

यत्र संहतिः प्रधानं तत्र समाहारः। संहतिः साहित्यम्। साहित्यस्यैकत्वादेकवचनमेव। तत्र नपुंसकलिङ्गता चानुशासनात्। यथा हस्त्यश्वं, पाणिपादमित्यादौ। हस्तिनोऽश्वस्य च साहित्यमित्याकारिका चान्वयधीः। इत्थं च हस्त्यश्वमानयेत्यादौ साहित्ये सामानाधिकरण्यसंबन्धेन कर्मत्वान्वय इति प्राञ्चः।

नव्यास्तु हस्तश्वमित्यादौ हस्त्यश्वपदे शक्तिभ्यामेव हस्त्यश्वबोधके न तु साहित्ये लक्षणा। एकवचनं त्वनुशासनबलात्। समाहारसंज्ञा च नदीसंज्ञावत्पारिभाषिकी। अत एव हस्त्यश्वं द्रव्यमित्यादौ विना द्रव्यपदे लक्षणामन्वयबोधः। यदिच हस्त्यश्वं प्रमेयमित्यादौ समाहारवोधोऽनु-भवसिद्धस्तदा तत्र लक्षणेत्याहुः।

यत्तु तत्र समुच्चयार्थकचकारेण प्राधान्येन क्रियासंबन्धो विवक्षितो धवांश्छिन्धि खदिरांश्चच्छिन्धि पलाशांश्चच्छिन्धीत्यादौ, प्राधान्यं च छिदाक्रियाभेदः, यत्र चान्वाचयार्थकचकारेण प्रधानगुणभावेन स विवक्षितो धवं छिन्धि सामर्थ्ये खदिरं चेत्यादौ, यत्र च सपुत्रो गच्छतीत्यादौ पुत्रस्यैकक्रियान्वयित्वे विशेषणत्वेनैव तदन्वयस्तत्र द्वन्द्वाभावः। स हि साहित्यलक्षणायामेव निर्वहति तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वस्य साहित्यस्योक्तेष्वभावात्।

अत एव चार्थे द्वन्द्व इत्यत्र चार्थः समुच्चयान्वाचयेतरो गृह्यते। अन्वाचयः समाहार इतरेतरयोगः समुच्चय इत्यर्थचतुष्टयस्य चार्थत्वात्। समहारः साहित्यम् , इतरेतरयोगः साहित्यविशिष्टः। अत एव यत्कर्तव्यं तदउदनया सहेत्यादावपि पत्न्याः सहत्वं नतु यसाहित्यम्। पत्न्याः कथंचिदनुमतिद्वारैवोपयोगेन व्यापारे साम्याभावादिति। तन्न।

चैत्रमैत्रौ स्थितिगतिमन्तावित्यादियथासंख्यस्थले एकक्रिया-न्वयित्वाभावेऽपि द्वन्द्वात्। नच तुन्यवत्सजाती-यविजातीय-विधेयान्वयित्वं साहित्यं वाच्यम्। तादृशसाहित्यलक्षणाया मानाभावात्। उक्तेऽषु क्रियाभेदविवक्षया प्रधानगुणभावविवक्षया प्रधानगुणभावविवक्षया विशेषणत्वविवक्षया च द्वन्द्वाकरणसंभवात्।

एतेन विभिन्नदेशकालावच्छेदेन धवखदिरादिनां छिदायां धवखदिरौ छिन्धीत्याद्यप्रयोगात्, एकदेशकालावच्छेदेनैकक्रियान्वयित्व-रूपसाहित्यावच्छिन्ने खदिरादिपदे लक्षणावश्यकीत्यपास्तम्। तत्र कालभेदविवक्षया द्वन्द्वाकरणसंभवात्। विभिन्नदेशकालावच्छेदेन छिदायामपि धवखदिरौ छिन्नावित्यादौ द्वन्द्वाच्चेति दिक् ।

पर्याययोर्घटकलशावित्यादिद्वन्द्ववारणाय पदार्थतावच्छेदकभेदस्यैव द्वन्द्वनियामकत्वात् नीलघटयोरैक्यं, शिवरामयोरभेदः, इत्यादौ न द्वन्द्वानुपपत्तिः। नचैवं घश्च घटश्चेत्यादौ द्वन्द्वासंभवे तदपवादकस-रूपैकशेषानुपपत्तिः द्वन्द्वविषय एव तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम्। घटावित्यादौ सरूपैकशेषानङ्गीकारादेकेनापि घटपदेन नानाघटोपस्थापनसंभवात्स-कृदुच्चरित इति नियमाभावात्। अन्यथा पचन्तीत्यादावप्येकशेषापत्तेः। (गङ्गायां घोषमत्स्यावित्याद्यनुरोधेन युगपवृतिद्वयविरोधस्याप्यनङ्गीकारात्।) एकेनापि हरिपदेन सिंहत्वविष्णुत्वाभ्यां बोधसंभवाद्धरी इत्यादावपि नैकशेषः। हरिहरी इत्यादिद्वन्द्वाभावस्तु पदासारूप्यस्यापि द्वन्द्वनियामकत्वात्।

नचैवमेकत्वे च एकत्वानि चैकत्वानि, गुणौ च क्रिये च गुणक्रियाः, गुणक्रियाश्च गुणक्रिये च गुणक्रिया इत्यादावेकशेषोगुण-दीधितिकाव्यप्रकाशुक्तो विरुध्येत। इष्टत्वात्। हंसी च हसश्च हंसावित्यादौ लिङ्गभेदे एकशेषस्त्वनुशासनबलादिति शाब्दिकाः।

वस्तुतः 'सरूपाणामेकशो एकविभक्तौ' इतिसूत्रमेकविभक्तौ वचनभेदे एकशेषविधायकतया सार्थकम्। नच सविभक्तिकस्य द्वन्द्वो निर्विभक्तिकस्य

चैकशेषं इति नेदं युक्तम्। द्वन्द्वविषयेऽप्रवृत्तौ द्वन्द्वापवादकत्वायोगात्। प्रतिपदिकोत्तरं विभक्तेरावश्यकत्वेन निर्विभक्तिकप्रातिपदिकद्वयासंभवाच्च अन्यथा द्वन्द्वादिसमासोऽपि निर्विभक्तिकस्यैव स्यात्। पन्थानावित्यादाव-दन्तत्वाभावादेकशेषे समाससत्वाभावेऽपि विभक्तिलोपस्तद्धितान्त इवेति दीधितिविद्योतने विस्तरः।।५।।

५- ननु एकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्वमिति द्वन्द्वापवादसङ्गत्यथ-'मेतदुत्तरमेकशेषारम्भं प्रदर्शयति- अथैकशेष इति। नचाऽपवादस्याऽपि सङ्गतित्वे, सप्रसङ्ग उपोद्घाटो हेतुतावसरस्तथा। निर्वाहकैककार्य्यत्वे, षोढा सङ्गतिरिष्यते।। इत्यनेन षोढात्वकथनस्य विरुद्धत्वमिति वाच्यम्। अपवादेत्यनेनाऽपवाद्या-पवादकभवरूपप्रसङ्गनिर्वाहकसम्बन्धस्य सूत्रनेनाऽविरोधात्।।

वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदिति। अत्र सूत्रे वृद्धपदेन अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति पूर्वाचार्य्यपरिभाषितस्य पाणिन्युक्तगोत्राऽपरपर्य्यायस्य ग्रहणम्। न च वृद्धपदेनेदृशस्य ग्रहणे किं प्रमाणमिति वाच्यम्। कृत्रिमेन यूना साहचर्य्यस्यैव तत्र प्रमाणत्वादित्यत एवाह मूले गोत्रं शिष्यत इति। गोत्रयुवप्रत्ययमात्रेति। अत्र प्रत्ययपदस्य प्रतीति परत्वाद्गोत्रयुवत्व-प्रतीतिमात्रेत्यर्थः तेन गर्गाश्च गार्ग्यायणाश्च गर्गा इत्यस्य सिद्धिः। एवशब्दार्थमात्रं, तेन प्रत्यार्थकृत्स्नादेः प्रकृत्यर्थस्य च प्रतीतेर्व्यवच्छेदादाह- कृत्स्नमिति। एतदेव विकारलभ्म्यन्तत्कृत एव विशेषश्चेन्नतु तत्कृतातिरिक्ति इत्यर्थः। सूत्रे तल्लक्षणः किमित्यस्य तल्लक्षण एव किमित्यर्थः। प्रत्युदाहरति- भागवित्तिभागवित्तिकाविति। भागवित्तस्य गोत्राऽपत्यं भागवित्तिः। अस्मादपत्येऽर्थे इञ् यूनि अर्थे 'बृद्धाट्ठक सौवीरेषु बहुलमि'ति कुत्सायां ठकि,' तस्य कादेशे द्वितीयस्य सिद्धिः। अत्र कुत्सासौवीरत्वयो-रधिकयोरपेक्षणाद्युवत्वमात्रकृतवैरूप्याऽभावाच्चैकशेष इति बोध्यम्।। कृस्नं किमिति। एवकारेण प्रकृत्यर्थस्यापि व्यावृत्तिः किमर्थेति प्रश्नः। उत्तरयति- गर्गवात्स्यायनाविति। अत्र प्रकृत्यंशे वैरूप्यं न गोत्रादिकृतमिति नैकयशेषः। तल्लक्षणविशेष इत्येव सामर्थ्यात्तल्लक्षण एवेति लाभे स्पष्टार्थमेवकारग्रहणिमति बोध्यम्।६

नपुंसकमनपुंसवकेनैकवच्चेति। नन्वान्तर्य्यात्त्वर्थचशब्दबलाच्च सूत्रघटकस्याऽन्यतरस्यामित्यस्यैकवच्चेत्यनेनैव सम्बन्धो नत्वेकशेषेणेत्यत आह- तच्चैकवद्वेति। अनपुंसकेनेति किमिति। एतद्ग्रहणाऽभावे नपुंसकेनापि द्वन्द्वे एकशेषापत्तिः। शुक्लञ्च, शुक्लञ्च, शुक्ले इति। ननु

'नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चाऽन्यतरस्यामि'त्येवं सूत्रेकरणेऽपि यत्राऽनेनैकशेषस्तत्रैकवद्भावो भविष्यतीति प्रकृतसूत्रेऽस्य ग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। अनपुंसकेन सहोक्तौ नपुंसकस्येकशेषस्तस्यैवैकवद्भाव इति बोधनार्थन्तस्याऽऽवश्यकत्वेन सार्थक्यात्। तेन नाऽन्यसूत्राणां समाहारद्वन्द्वविषये, प्रवृत्तिरिति बोध्यम्। ननु 'सरूपाणामि'ति सूत्रस्य तर्हि समाहारविवक्षायाम-प्राप्त्याऽपवादाऽभावाद्घटघटमिति समाहारविवक्षायान्द्वन्द्वः प्राप्नोति चेन्न। अनभिधानाद्घटघटमिति द्वन्द्वाप्राप्तेः। एकशेषविषये घटघटमिति द्वन्द्वव्यावृत्त्यर्थमनभिधानस्याऽऽवश्यकतद्द्वन्द्वमात्रस्यैकशेषविषयेऽनभि-धानमाश्रित्यैकशब्दस्याऽनेकार्थत्वञ्चाश्रित्य प्रत्याख्यातमेकशेषप्रकरणम्भाष्ये। एकशब्दस्यानेकर्थत्वाऽभावे एकशेषाऽऽरम्भेऽपि गार्ग्यावित्यतो गार्ग्यायणस्य बोधो न स्यात्तस्य तदर्थकत्वाऽभावात्। शुक्लञ्च शुक्लाच शुक्लश्चेति विग्रहे शुक्लानीत्येतत्सूत्रोदाहरणम्। तत्र विग्रहवाक्ये पटपदोपादानं शुक्लादिपदानां गुणे पुंस्त्वाद्गुणिपरत्ववबोधनायेत्यलम्॥

श्वशुरः श्वश्वा। ननु पितृशब्देन मातापित्रोः श्वशुरशब्देन श्वश्रूश्वशुरबोर्लक्षणया बोधसम्भवादिदं पिता मात्रेति च सूत्रद्वयं व्यर्थम्। न यथा सरूपाणामित्यादिसूत्रसमूहस्य द्वन्द्वव्यावृत्त्यर्थमावश्य-कत्वन्तथैवैतत्सूत्रद्वयमपि द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम्। पक्षे द्वन्द्वस्यापीष्टापत्तेः। एवञ्च तदवस्थैवोक्तसूत्रद्वयस्य वैयर्थ्यशंकेति चेन्न। पितृश्वसुरशब्दयोरिव मातृश्वश्रूशब्दयोः केवलयोर्द्वन्द्वविषये प्रयोगव्यावृत्तये सूत्रद्वयस्यावश्यकत्वात्। न च द्वन्द्वविषये तादृश प्रयोगस्याऽनभिधानादेव वारणसमीवादनारम्णीयमेव सूत्रद्वयमिति वाच्यम्। अनभिधानाऽऽश्रयणेन प्रत्याख्यानस्याऽनौचित्यादिति भावः।

त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्। अत्र सूत्रे द्विपर्यन्तानामिति नियमो न प्रवर्त्तते अहञ्च आवांञ्च भावादिति भाष्योदाहरणात्। उक्तनियमप्रवृत्तौ तु अस्मच्छब्दस्य द्विपर्यन्तानामित्येतन्मध्येऽसत्त्वात्तस्य शेषानापत्त्या भाष्योदाहरणाऽसङ्गतिरिति भावः। इत्येकशेषः॥

अथाव्ययीभावः

नियमतः पूर्वपदार्थविशेष्यकबोधजनकसमासत्वमव्ययीभावत्वम्।

अब्राह्मणोऽर्धपिप्पलीत्यादिवारणाय नियमत इति। उपकुम्भं, निमक्षिकमित्यादौ कुम्भादिपदस्य कुम्भादिसंबन्धिनि लक्षणया कुम्भादिसंबन्धि समीपं, मक्षिकादिप्रतियोगिकोऽभाव इत्यादिधी। चन्द्र एव मुखं, भूतलं न

घट इत्यादाविवाद्यर्थे चन्द्रादेर्भेदेनाप्यन्वयात्, अव्ययनिपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थ एव तादृशप्रातिपादिकार्थ-स्याभेदेनान्वयात्, कुम्भादिपदवाच्यस्यैव सामीप्यादौ भेदेनान्वय इति तु नव्याः।

नचोन्मत्तगङ्गमित्यादावन्यपदार्थप्रधानेऽव्याप्तिः। अव्ययीभावानुशिष्ट-नपुंसकलिङ्गत्वार्थ संज्ञाविषये बुहव्रीहौ गौणाव्ययीभावत्वस्वीकारात्। संज्ञान्यविषये तु उन्मत्तगङ्गो देश इत्येव भवति। मध्येङ्गमित्यादौ मध्वादिशब्दे एतन्तत्वं निपात्यते। गङ्गासंबन्धि मध्यमित्याद्यन्वयधीः।।६।।

उपपदसमासः

कुम्भकारः क्षीरपायी खट्वाशायी इत्याद्युपपदसमासे कुम्भादिपदं लक्षणया कुम्भविषयकक्षीरकर्मकखट्वाधिकरणकादिपरम्। नामार्थधात्वर्थयो-र्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्।।

विरूपैकशेषे पितरावित्यादौ लुप्तमातृपदस्मरणान्मातृत्वपितृत्वाभ्या जनकशरीरत्वेन पितृपदलक्षणया वा मातापित्रोरन्वयधीः। पितृपदं शक्त्या पितुर्लक्षणया मातुर्बोधकमित्यन्ये। एवं श्वशुरावित्यादावपि पतिपत्नीजनकशरीरत्वादिना प्रातिस्विकरूपेण बोधः।

सरूपैकशेषे दम्पतीपूजाप्रकरणे ब्राह्मणावानयेत्यादौ ब्राह्मणीपद-स्मरणाद्ब्राह्मणत्वब्राह्मणीत्वाभ्यां ब्राह्मणत्वेनैव वा स्त्रीपुंब्रासह्मणयोर्बोधः। पुंस्त्वमयोग्यत्वात्स्त्रियां नान्वेति। विभक्तिरेव वा (शक्त्या) पुंस्त्वस्य लक्षणया स्त्रीत्वस्यापि बोधिका। ब्राह्मणपदमेव वा शक्त्या ब्राह्मणत्वेन लक्षणया ब्राह्मणीत्वेन बोधकम्। एवं हंसावित्यादावपि। शिवौ नमस्कुर्यादित्यादौ शिवपदं लक्षणया शिवदुर्गान्यतरत्वेन किंवा शक्त्या शिवत्वेन लक्षणया दुर्गात्वेनैव बोधकम्। एवमन्यदप्यूह्यमिति।

अर्थ सर्वसमासशेषप्रकरणम्

वृत्तिनिरूपणप्रस्तावादाह- कृतद्धित्तसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तय इति। परार्थाऽभिधानं वृत्तिरति। परशब्देन परपदार्थो गृह्यते, अर्थशब्देन स्वस्यार्थोगृह्यते, परेण पदार्थेन युक्तो यः स्वस्याऽर्थः स परार्थस्तस्य याऽभिधाजन्योपस्थितिस्तत्करणत्वमिति तदर्थः। इतरपदार्थान्वित-स्वार्थविषयकाऽभिधाजन्योपस्थितिजनकत्वमिति फलितोऽर्थः। यद्वा परेण प्रधानशब्देन शब्दान्तरार्थस्याऽभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं तत्करणमित्यर्थः। यत्रत्यप्रधानपदेनेत्तरविशेषण कस्वार्थस्यैवोपस्थिति-स्तत्करणमितियावत्। यद्वा

परेणाऽप्रधानशब्दे नाऽन्यशब्दार्थस्य विशेष्यत्वेन ग्रहणमित्यर्थः। वृत्तिरिति शेषः। साचाऽवयवशक्तिसहकृतसमुदायशक्तिसाध्या, अवयवशक्तिर्लोकसिद्धा, शास्त्रकल्पिता च समुदायशक्तिरिति। तद्धितादिप्रत्यये समुदायस्य वृत्त्याश्रयत्वादेषामौपचारिको वृत्तित्वव्यवहारः प्राचाम्। सा च वृत्तिः समर्थः पदविधिरिति परिभाषा लभ्या, तत्र समासतद्धितयोः पदोद्देश्यकविधित्वस्य स्पष्टत्वान्मानान्तरसिद्धैकार्थीभावस्य सत्त्वाच्च स्पष्टैव परिभाषाप्रवृत्तिः। उपपदनिमित्तकानां कृतामपि स्पष्टमेव पदविधित्वम्। तत्साहचर्य्येणऽन्यत्रापि पदविधित्वं बोध्यम्। अत एव पाचकादीनां क्रियाकारकभावसम्बन्ध-प्रवृत्तिनिमित्तकत्वमूलकः क्रियाशब्दत्वव्यवहारः। एकशेषेऽपि द्वन्द्वस्याऽनुवर्त्तनादेतविषये एकशेषविधानादेकार्थीभावस्याऽऽवश्यकत्वम्। वस्तुतस्तु, पराऽर्था ऽन्वितस्वार्थोपस्थाकत्वाऽभावादेकशेषस्य वृत्तित्वे मानाऽभावः। शिष्टपदेन स्ववृत्यैव तत्तसमूहाथोपस्थानस्य भाष्ये स्पष्टप्रतिपादनात्। एकशेषस्य वृत्तित्वाऽभावादेव 'समर्थः पदविधिरि' त्यस्या ऽधिकारत्वपक्षे नोक्त एकशेषसङ्ग्रहो भाष्ये इत्यवसेयम्। सनादिषु क्यजादेः सुबन्ताद्विधानेन स्पष्टमेव पदविधित्वमिति। स्वभवत एव वृत्त्यवृत्त्योः सिद्धत्वाद्भाववचनं न कार्य्यमिति तत्रत्याख्यानपरभाष्यप्रमाणयात्सुलभ एवैकार्थीभावः सनीति बोध्यम्। प्रातिपदिक प्रकृतिकणिचाप्यैकार्थी भावः सुघट एवेति। वाक्यमिति। तत्र तत्समासघटकपदानान्तत्तसमासप्रवृत्तियोग्यविभक्त्यान्तानां पृथक् प्रयोगरूपमित्यर्थः। संज्ञाविषयसमासे वाक्येन संज्ञाऽनवगमेऽपि वृत्ति घटकपदज्ञापनाय समस्यमानपदार्थबोधकवाक्यप्रयोगो भवत्येव नित्यसमासव्यवहारस्तु तस्य वाक्यस्य वृत्ति समाप्त्यर्थत्वाऽभावाद्गौणौ बोध्यः। अविग्रह इति। लौकिकविग्रहरतित इत्यर्थः। नित्याऽधिकारीयसमासे समासघटकपदानां व्यपेक्षाया अभावेन लौकिकवाक्याऽभावात्। एवञ्च वृत्तिवैकल्पिकत्वबोधनं वृत्तिघटकपदस्वरूप बोधनं वृत्तिघटकपदार्थबोधनञ्च विग्रहप्रदर्शनफलम्बोध्यम्। अश्वपदेति। समस्यमानयावत्पदाघटित इत्यर्थः। समासविभाजकोपाश्विगणनाय आवश्यकत्वादाह- सुपां सुपा तिङा नाम्नेत्यादि। अथ तिङामित्यतः प्राक्सर्वत्र तिङामित्यस्य सम्बन्धः। अत्र सुपां तिङेत्यनेनैव तिङा सुबन्तेनेत्यस्य लाभात्समासस्य पञ्चविधत्वमेव युक्तम्। उभयत्रापि सुप्तिङ्घटितत्व-स्याऽविशिष्टत्वादित्यलम्। इति सर्वसमासशेषः।।

डॉ0 रामनारायणाचार्य
सेवानिवृत्त–आचार्य
गङ्गानाथ झा केन्द्रीय संस्कृत विद्यापीठ,
आजाद पार्क, इलाहाबाद

लेखक के प्रकाशित/सम्पादित/अप्रकाशित ग्रन्थों का विवरण

1. स्फोटमीमांसा संस्कृत अकादमी संस्कृत–संस्थान, लखनऊ, उ0प्र0 द्वारा पुरस्कृत। 2. मानवता सन्देश प्रथम संस्करण, 1992 ई0 में द्वितीय संस्करण श्रावणी पर्व 1998 ई0। 3. सारस्वतमुपायनम् गीता जयन्ती 1992 ई0 उ0प्र0 संस्कृत (प्रकीर्ण काव्यम्) अकादमी (संस्थान द्वारा पुरस्कृत)। 4. मिश्र निबन्धावली (शास्त्रीय शोध–निबन्ध रत्नावली) 1993 संस्कृत संस्थान, लखनऊ, उ0प्र0 एवं संस्कृत अकादमी दिल्ली व राजस्थान संस्कृत अकादमी द्वारा पुरस्कृत। 5. भारतीयसमङ्गलायतनम् प्रकीर्णकाव्यम् स्वर्ण जयन्ती वर्ष 1997 ई0 प्रो0 भोलाशङ्कर व्यास, वाराणसी, प्रो0 ताताचार्य रामानुजाचार्य व ब्रह्मर्षि कलानाथ प्रभृति विद्वानों द्वारा प्रसांशनुसंशा पत्र प्राप्त। 6. शाकदीपीय मगब्राह्मणविमर्शः 1963 ई0। 7. श्रीवैष्णवाचार्य प्रपत्तिः प्रकीर्णकाव्यम् वसन्तपञ्चमी संस्कृत वर्षम् 1999 ई0। 8. संस्कृतवर्षाभियानम् (कारगिलविजयः) संस्कृत संस्थान, लखनऊ उ0प्र0 शासन द्वारा कालिदास पुरस्कार से पुरस्कृत है, 2001 ई0। 9. श्री आल्वार–सूरि–प्रस्तुतिपूर्ण गुरुपरम्परा, 2002 ई0। 10. संस्कृत सदग्रन्थों का शोधसार भारतीय संस्कृति गौरव 2002 ई0। 11. भगवदाराधनविधिः 2002 ई0। 12. ब्रह्मकर्म भगदाराधनविधिः 2002 ई0। 13. ब्रह्मविद्या प्रकाश 2002 ई0। विशिष्ट विद्वान् पुरस्कार भी उ0प्र0 संस्कृत संस्थान, लखनऊ से प्राप्त।

सम्पादित प्रकाशित ग्रन्थ

1. सिद्धान्तरहस्यम्, 2002 ई0। 2. शब्देन्दुशेखर की श्रेधरी टीका, 2002 ई0।

अप्रकाशित ग्रन्थविवरण

1. स्वरसाधनाविमर्शः, 2. प्राचीन राजधर्मपथप्रदर्शनम्, 3. भजन–संग्रह (स्वरचित), 4. मिश्रनिबन्धावली (द्वितीय भाग), 5. श्रीवचनभूषणम्।